

EVROPSKA *revija*

NAUČNI ČASOPIS EVROPSKOG UNIVERZITETA BRČKO DISTRIKTA

ISSN 2303-8020

UDK: 0/9

Godina I, vol 1

Br. 1, 2015.

**EVROPSKI UNIVERZITET BRČKO DISTRIKTA
BRČKO, 2015.**

EVROPSKA REVIJA

Izdavač: Evropski univerzitet Brčko distrikta

Adresa: Bijeljinska cesta br. 72 - 74, Brčko

Telefon: +387 49/590-605

E-mail:

www.evropskiuniverzitet-brcko.com

ISSN 2303-8020

UDK: 0/9

Broj 1/2015. God. I, vol. I

Glavni i odgovorni urednik

Zoran Milošević

Redakcioni odbor

Mirko Kulić, Rudika Gmajnić, Nedeljko Stanković, Halid Žigić, Anka Bulatović, Drago Tešanović, Zoran Milošević

Sekretar odbora

Albina Abidović

Savet časopisa

Igor Bogorodicki (Ruska Federacija), Kiril Ševčenko (Bjelorusija), Ahmad Gašamoglu (Azerbejdžan), Danilo Kapaso (Italija), Panagopulos Aleksios (Grčka), Ištvan Laszlo Gal (Mađarska), Zdravko Ebling (Hrvatska), akademik Kadrija Hodžić (Bosna i Hercegovine), Akademik Pantelija Dakić (Bosna i Hercegovine), Akademik Branislava Peruničić (SAD), i Nermina Hadžigrahić (Bosna i Hercegovina)

Prelom

Markos, Banja Luka

Časopis izlazi dva puta godišnje

Štampa – Markos, Banja Luka

Tiraž: 500 primeraka

Radove objavljene u ovom časopisu nije dozvoljeno preštamovati, bilo u cjelini, bilo u dijelovima, bez izričite saglasnosti izdavača. Ocjene iznesene u člancima lični su stavovi njihovih pisaca i ne izražavaju mišljenje niti uredništva, niti ustanova u kojima su autori zaposleni.

EVROPSKA revija

S A D R Ź A J

Uvodnik 5

OGLEDI

Mirko Kulić, Nedeljko Stanković, Albina Abidović
EVAZIJA POREZA 9

Branko Vučković, Vesna Vučković
EVROPSKI NALOG ZA HAPŠENJE 23

Nevenka Nićin, Anka Bulatović
BILANS FUZIJE KAO VRSTA SPECIJALNOG BILANSA 32

Звездан Стојановић
ОД Е-УПРАВЕ КА М-УПРАВИ 41

Vojislava Grbić, Slobodan Nićin
BUDUĆNOST AUTOMATSKIH SAMOUSLUŽNIH ŠALTERA 55

STUDIJE

Sanda Pribić
PALIJATIVNA ZDRAVSTVENA ZAŠTITA 65

Rudika Gmajnić
PRIKAZ PROJEKTA RANOG OTKRIVANJA RAKA
DEBELOG CRIJEVA INTEGRIRANOG U
ORDINACIJU OBITELJSKE MEDICNE 73

Almir Šabović, Sead Rešić, Jasminka Žigić
PROCJENA UTICAJA EKSPLOATACIJE GIPSA NA
LOKALITETU „ORAŠAC - KULEN VAKUF“
NA OKOLINU 80

Halid Žigić, Nusret Mujagić
ZONING PLAN NOVI PODSTICAJ ZA
PRIVREDNI RAZVOJ LOKALNIH ZAJEDNICA U FBiH 92

Александр Гронский
ПЕРВАЯ МИРОВАЯ ВОЙНА И СУДЬБЫ
ПОСТИМПЕРСКОГО ПРОСТРАНСТВА 101

IZ NAUČNE TRADICIJE

Драго Тешановић САВА МРКАЉ, ДУХОВНИ ПРЕТЕЧА ВУКА КАРАЏИЋА	114
Dragana Lazić RAD S DAROVITIM UČENICIMA U REDOVNOJ NASTAVI	124
Зоран Милошевић САДРЖАЈ НАУЧНЕ ХИПОТЕЗЕ, ЊЕНО ИЗНОШЕЊЕ И ДОКАЗИВАЊЕ	133
Dragan Tančić METODOLOŠKI PROBLEMI IZRADE PROJEKTA ISTRAŽIVANJA O ORGANIZOVANOM KRIMINALU	141

PRIKAZI, OSVRTI, RECENZIJЕ

Душан Пророковић О ВОЈНОЈ ОРГАНИЗАЦИЈИ	147
Миша Стојадиновић ОСНОВЕ СОЦИОЛОГИЈЕ НАСЕЉА И СОЦИОЛОГИЈЕ СЕЛА	151

UVODNIK

Evropski univerzitet Brčko distrikta pokreće naučni časopis pod naslovom „Evropska revija“, kako bi se naši istraživači uključili u naučni život i razmenu naučnih zanja, ali i da bi svojim studentima omogućio da se upoznaju sa najnovijim dostignućima iz sveta nauke i na ovaj način.

Takođe, želja nam je da „Evropska revija“ postane centar naučne misli u regionu, te pozivamo sve naučnike da dostavljaju svoje do sada neobjavljene radove, a za koje misle da imaju kvalitete potrebne za javno publikovanje. *Časopis će izlaziti dva puta godišnje*, a pošto je on naučno glasilo Univerziteta, koji obrazuje studente za različite programe, to smo na Redakcionom odboru doneli odluku da će većina brojeva, posle prvog broja, biti tematski, tj. sledeći broj biće posvećen medicini, zatim tehničkim naukama, pa društvenim...

Svi prispeli radovi prolaze dve anonimne recenzije i tek ako one budu pozitivne radovi se uzimaju u razmatranje za objavljivanje. Upustvo za autore nalazi se na veb stranici Univerziteta, donosno na kraju časopisa, te molimo autore da pre pisanja rada pogledaju način pisanja člamlaka. Univerzitet, za sada, a takođe ni Uređivački odbor, nemaju tehničke mogućnosti za proveru prispelih radova po pitanju plagiranja, te odgovornost, svakako, snose recenzenti i autori.

O pokretanju naučnog časopisa Univerzitet je obavestio sve svoje saradnike iz zemlje i sveta, te neke zamolio da budu u Savetu časopisa. Svima koji su prihvatili zahvaljujemo na ukazanom poverenju.

Urednik

OGLEDI

Mirko Kulić, Nedeljko Stanković, Albina Abidović
EVAZIJA POREZA

Branko Vučković, Vesna Vučković
EVROPSKI NALOG ZA HAPŠENJE

Nevenka Nićin, Anka Bulatović
BILANS FUZIJE KAO VRSTA SPECIJALNOG BILANSA .

Звездан Стојановић
ОД Е-УПРАВЕ КА М-УПРАВИ

Vojislava Grbić, Slobodan Nićin
BUDUĆNOST AUTOMATSKIH SAMOUSLUŽNIH ŠALTERA

Mirko Kulić, Nedeljko Stanković, Albina Abidović

Pravni fakultet
Evropski univerzitet Brčko distrikta
Brčko, Bosna i Hercegovina

EVAZIJA POREZA

Sažetak

Obveznici poreza, u želji da im ostane što veći deo dohotka i da tako brže i lakše uvećaju svoj kapital, nastoje da umanje poreske obaveze. Oni najpre teže da izbegnu plaćanje poreza korišćenjem nedostataka u propisima. Time na dozvoljen način umanjuju prihode budžetu i državnim fondovima. Sprečavanje ovakvog izbegavanja plaćanja poreza vrši se dogradnjom fiskalnih propisa. Pored toga, obveznici plaćanje poreza izbegavaju i na nezakonit način, što se postiže kršenjem propisa kojima je porez uveden.

U radu se prikazuju vrste, uzroci, uslovi, pojavnici oblici i posledice evazije poreza, kao i njeno otkrivanje i suzbijanje.

Ključne reči: evazija, porez, doprinos, takse, poreska utaja, krijumčarenje.

EVASION OF TAXES

ABSTRACT:

Taxpayers, in order to achieve the bigger part of income and thus more quickly and easily increase their capital, trying to diminish tax liability. They first seek to evade taxes using the flaws in the legislation. In this way they decrease revenues to budget and state funds in a legal way. Preventing this kind of tax evasion is done upgrading fiscal regulations. In addition, taxpayers avoid paying taxes in an illegal manner, too, by violation of the regulations that have introduced taxes.

The paper presents the types, causes, conditions, forms and consequences of tax evasion, as well as its detection and suppression.

Keywords: *evasion, taxes, contributions, fees, tax evasion, smuggling.*

1. Uvod

Reč evazija potiče od latinske reči *evadere*, što znači izmaći, bežati, izbeći, i sl. U poreskoj terminologiji ovim pojmom označavaju se različiti načini izbegavanja plaćanja poreza. Finansijska nauka se zadovoljavala definisanjem pro-

blema evazije poreza, dok se nije ozbiljnije upuštala u istraživanje dubljih socijalnih, ekonomskih, psiholoških i drugih uzroka ove pojave.

Poreska evazija predstavlja fenomen koji ima raznovrsne posledice, kako na fiskalnom planu (jer u budžet ne pristižu planirana sredstva), tako i na socija-

lno-političkom (jer ugrožava princip horizontalne pravičnosti), a ponašanja koja su usmerena na to da se porez ne plati često narušavaju neke društvene vrednosti, što mora da povuče odgovarajuću reakciju - bilo na moralnom, bilo na pravnom terenu¹.

Ekonomski pristup problemu evazije poreza zasniva se na analizi individualnog ponašanja poreskih obveznika, odnosno analizi načina na koji poreske stope i instrumenti primene poreza utiču na ekonomske prilike poreskih obveznika. Sistem oporezivanja i njegova primena mogu podstaći poreske obveznike da prikriju i netačno predstave svoje aktivnosti. Prirodna je težnja poreskih obveznika da plate poresku obavezu u manjem iznosu, koristeći nedorečenosti ili nedovoljnu preciznost propisa, kao i njihova težnja da pod najpovoljnijim uslovima primene poreske propise.

Otpor plaćanju poreza i nastojanje da se ukloni ili ublaži njegovo delovanje prisutni su u svim fiskalnim sistemima, pri plaćanju svakog poreskog oblika, a u većoj ili manjoj meri izraženi su kod najvećeg broja poreskih obveznika. Intenzitet ovog otpora zavisi od mnogih faktora. Da bi se slikovito prikazao otpor obveznika prema obavezi plaćanja poreza i prema poreskoj administraciji, može poslužiti često citirani stav koji se susreće kod Marksa: "Kada francuski seljak želi zamisliti đavola, zamišlja ga u obliku poreznika"².

U osnovi mnogih širih društvenih pokreta, koji su nastajali u pojedinim istorijskim periodima, nalazi se otpor prema obavezi plaćanja dažbina državi. Otpor pokorenih naroda prema velikim terecima doprineo je propasti Rima. Prvi pi-

sani ustavni dokument, *Magna charta libertatum* iz 1215. godine u Engleskoj, posledica je otpora prema vladarevim nametima. Ovim dokumentom propisano je da engleski kralj prilikom uvođenja poreza mora da dobije dozvolu vlastele, što govori o žestini otpora praksi nametanja poreza silom³. Osnovni sadržaj ustanka Žakerije i ustanka Vata Tejlora je izražavanje nezadovoljstva zbog previsokih poreza. I u Francuskoj su bili česti potresi zbog previsokih obaveza, naročito za vreme vladavine Luja XIV. Koreni Velike francuske revolucije mogu se naći i u raspodeli poreskog tereta koji je najvećim delom snosio treći stalež⁴. Takođe, u osnovi Velikog seljačkog rata u Nemačkoj nalazi se nezadovoljstvo zbog velikih poreskih tereta. Neposredni povod ustanku kolonista protiv britanske vlasti u Severnoj Americi 1773. godine predstavljalo je uvođenje akcize na čaj. Ovaj ustanak nazvan je Bostonska čajanka po akciji bacanja tovara čaja u more sa brodova Njegovog veličanstva.

2. Vrste evazije poreza

Nije svaki oblik poreske evazije nezakonito ponašanje poreskih obveznika. Međutim, bežanje od obaveza plaćanja fiskalnih obaveza često podrazumeva i nezakonito ponašanje njihovih nosilaca. S tim u vezi, poreska evazija se deli na a) zakonitu (dozvoljenu) i b) nezakonitu (nedozvoljenu).

U teoriji nije povučena dovoljno jasna granica između zakonite i nezakonite evazije. Po našem mišljenju, nezakonitu evaziju čini ono izbegavanje plaćanja javnih dažbina koje je izvršeno radnjom koja predstavlja krivično delo, privredni

¹ D. Popović, *Nauka o porezima i poresko pravo*, Beograd, 1997, str. 450.

² B. Boldirev, *Finansi kapitalističkih gospodarstava*, Moskva, 1975, str. 99.

³ D. Popović, cit. delo, str. 39.

⁴ B. Jelčić, *Nauka o financijama i finansijsko pravo*, Zagreb, 1983, str. 179.

prestup ili prekršaj. Svi ostali oblici poreske evazije spadaju u zakonitu evaziju. Zakonita poreska evazija postoji kada se izbegava plaćanje poreza korišćenjem nedorečenosti propisa. Ako poreski obveznik, izbegavajući plaćanje poreza, dođe u sukob sa pravnim propisima, govori se o nezakonitoj ili o nedopuštenoj poreskoj evaziji.

Nezakonita poreska evazija obuhvata postupke poreskog dužnika usmerene na izbegavanje plaćanja poreza kojim se krši zakon. Ovi postupci se svedu ili na sam čin neplaćanja poreza, ili na propuštanje da se postupi u skladu sa zahtevima iz poreskopravnog odnosa, koji su poreskom dužniku nametnuti da bi se obezbedilo da poreska obaveza bude ispunjena (da podnese poresku prijavu, da uredno vodi poslovne knjige, da dopusti poresku kontrolu i dr.).

Nezakonita poreska evazija može se klasifikovati na nekoliko načina. Ako se pođe od razmere izbegavanja plaćanja poreza, nezakonita poreska evazija može se podeliti na 1) potpunu i 2) delimičnu. Potpuna postoji kada obveznik ne prijavi celokupan iznos ostvarenog prihoda ili svu imovinu koja podleže oporezivanju, odnosno, ako prikrije transakcije koje dovode do nastanka poreske obaveze. Delimična nezakonita poreska evazija postoji kada se poreskim vlastima prijave prihodi, imovina ili transakcije, ali se o njima daju nepotpuni ili netačni podaci, čime se umanjuje poreska obaveza, na šta obveznik nije imao pravo. Prihod se retko stiće jednokratno i iz istog izvora, što smanjuje mogućnost za potpunu evaziju poreza. U praksi se, uglavnom, sreću slučajevi delimične evazije poreza.

Polazeći od vrste poreza čije se plaćanje izbegava, nezakonita poreska evazija deli se na 1) poresku utaju (defraudaciju) i 2) krijumčarenje (kontrabandu). Poreska utaja se, po pravilu, sreće

kod neposrednih poreza (poreza na dohodak, doprinosa za socijalno osiguranje i poreza na imovinu), a krijumčarenje kod posrednih poreza (akciza, carina i poreza na dodatu vrednost).

3. Uzroci evazije poreza

1. Proučavanje etiologije neke pojave i zakonitosti njenog javljanja i razvijanja nije moguće bez istraživanja materijalnih uslova života, ekonomske strukture i drugih procesa koji se u društvu odvijaju a koji mogu uticati na tu pojavu. Evazija poreza ima svoju genezu, u krajnjoj liniji, u uslovima datog društva, u društvenim odnosima i strukturama na kojima počiva to društvo, koji rađaju razne devijacije i nedozvoljene radnje kao svoje zakonite i neminovne proizvode. Ona je proizvod određenog društva, odnosno manifestacije njegovih negativnih strana i svojstava.

Bilo je pokušaja da se dokaže da izbegavanje plaćanja javnih prihoda zavisi i od pripadnosti nekom narodu. Tako Heribert Šelten smatra da su romanski narodi - Italijani, Španci, Francuzi, deo Švajcaraca i valonski Belgijanci tradicionalno skeptični prema svakoj vlasti, poreznicima i porezu. Za razliku od romanskih naroda, Englezi i Skandinavci su u tom pogledu disciplinovani⁵.

Uzroci i uslovi evazije poreza mogu biti objektivnog i subjektivnog karaktera. Objektivni uzroci proističu iz društvene sredine, dok se uzroci subjektivne prirode nalaze u samoj ličnosti obveznika poreza.

2. Prvu grupu uzroka čine uzroci koji su nezavisni od obveznika javnih prihoda, koji se mogu nazvati objektivnim uzrocima, gde spadaju: ukupno eko-

⁵ H. Schölten, *Die Steuermentalität der Völer im Spiegel ihrer Sprache*, Köln, 1952, str. 148.

nomsko stanje, visina poreskih opterećenja i stabilnost poreskih stopa, jednakost tretiranja poreskih obveznika, poreski oblik, namena prikupljenih poreza, prisustvo sive ekonomije sl. Uticaj ovih uzroka na evaziju poreza je različit, u zavisnosti od toga kakav je subjektivni stav obveznika prema njima.

a) Evaziju poreza prouzrokuje ukupno ekonomsko stanje u jednoj državi. Ukoliko je stanje u privredi neke zemlje stabilnije, to je manje razloga da poreski obveznici izbegavaju plaćanje poreza. Međutim, u državama gde vlada ekonomska kriza prisustvo evazije je znatno veće. Što je kriza veća, veće su i mogućnosti za izbegavanje plaćanja poreza.

Poslednjih godina na prostoru nekadašnje Jugoslavije desile su se razne promene na području svojinskih odnosa, načina života, shvatanja, normi ponašanja, društvenih vrednosti i drugih normativa života. Te transformacije omogućavaju evaziju poreza, jer je ona povezana sa odnosnim pojavama.

Cilj privrednih aktivnosti je da se obezbedi profitabilno poslovanje. U uslovima poremećenih ekonomskih odnosa ovo nije lako obezbediti, bilo da se radi o višku robe na tržištu ili da je u pitanju nedostatak robe. Ako robe ima preko realnih potreba onda se povećava konkurencija, pa se roba efikasnije može prodati samo sniženom cenom, koju je moguće postići isključivanjem iz nje pripadajućih dažbina. Kada je u pitanju deficitarna roba, njen nedostatak se nadoknađuje uvozom iz inostranstva. Logično je da se u takvim uslovima koriste kako dozvoljena tako i nedozvoljena sredstva u cilju kupovine ili prodaje robe pod najpovoljnijim uslovima. U okviru nedozvoljenih sredstava najefikasnije je primeniti umanjene poreskih obaveza.

U vreme privrednih depresija dolazi do velikog i naglog skoka cena i do hiperinflacije, što dovodi do porasta troškova života. U takvim okolnostima ubrzano raste nezaposlenost i neizvesnost, što stvara konfliktnu atmosferu. Pojedinci počinju da se bave ekonomskim aktivnostima bez odobrenja i tako stižu dohodak na koji ne plaćaju poreske obaveze. Siromašne pojedince, potisnuti i degradirani položaj navodi na izbegavanje plaćanja poreza, pošto oni ne vide razlog da svoje ekonomske aktivnosti obavljaju u zakonskim okvirima.

b) Sledeći uzrok evazije poreza čine visoke dažbine. Što su zahvatanja veća, to se obveznici javnih prihoda više opredeljuju za izbegavanje njihovog plaćanja, jer očekuju da neće biti otkriveni, a da će ekonomska korist koju budu na ovaj način ostvarili kompenzirati eventualne posledice koje mogu imati ako budu otkriveni.

Poslednjih godina učešće ukupnih poreskih, carinskih i drugih opterećenja u društvenom proizvodu mnogih zemalja neprekidno raste. Kako rastu stope javnih prihoda tako se povećavaju pobude da se izbegnu poreska plaćanja. Sa povećanjem stopa javnih prihoda mnogi obveznici, koji su pri manjim opterećenjima bili svesni, počinju da prikrivaju prihode i promet.

Visina opterećenja javnim prihodima do određenog nivoa ima veoma mali uticaj na evaziju, a kada opterećenje pređe određenu granicu, evazija progresivno raste. Engleski pisac Džonatan Svift (Jonathan Swift) je još 1728. godine, na primeru carine na svilu i vino, pokazao da se podizanjem carine iznos naplaćene carine pod datim okolnostima pre smanjuje nego povećava, odnosno efekat ubrane carine je manji od onog koji bi se mogao očekivati. Ovaj princip poznat je kao Sviftov efekat ("jedanput

jedan“)⁶. Swift je prvi upozorio da kod poreza 2 x 2 nije 4, nego manje od 4, jer rast poreske stope sve više uvećava otpor obveznika, što dovodi do sporijeg rasta poreskih prihoda, pri čemu posle izvesnog nivoa, dalji rast poreskih stopa čak dovodi do pada poreskih prihoda⁷.

Granica poreskog opterećenja prema Ginteru Šmoldersu (Günter Schmolders) data je društvenim proizvodom. U okviru ove granice nalazi se “poreski optimum” kao psihološki određena granica koja zavisi od “poreskog mentaliteta”, koji se razlikuje od naroda do naroda i od tehnike naplate poreza⁸. Granica fiskalnog opterećenja je relativan pojam i ona je obeležena onom visinom dažbina koja će, kroz javne rashode, obezbediti maksimalni porast nacionalnog proizvoda. Fiskalna opterećenja treba da budu takva da ostvare najveću stopu porasta nacionalnog dohotka. U privredi koja se razvija, granicu fiskalnog opterećenja utvrđuje stanje nacionalnog dohotka. Ako fiskalni teret raste, a sa njim i nacionalni dohodak, granica nije dostignuta, ali ako se fiskalni teret povećava, a nacionalni dohodak smanjuje, granica je pređena⁹.

Da bi se poreska evazija smanjila, treba voditi ujednačenu poresku politiku. Države treba da nastoje da merama fiskalne politike privrednim subjektima obezbede povoljnije uslove privređivanja. Ima slučajeva kada države snižavaju poreske stope da bi se smanjila evazija poreska. Zadržavanje istog opterećenja na

duže vreme “navikava” obveznike javnih prihoda na određeni iznos davanja, čime se stvara određeno poverenje prema fiskusu.

c) Različito tretiranje obveznika javnih prihoda u pogledu visine opterećenja može predstavljati povod obvezniku da preduzme radnju kojom će izbeći u celini ili delimično obavezu. U decentralizovanim poreskim sistemima ima više mogućnosti po ovom osnovu za izbegavanje obaveza zbog razlike koja postoji u visini poreskog opterećenja između različitih teritorija, kada se vrše fiktivne seobe obveznika.

d) Za plaćeni porez poreski obveznik ne dobija od države neku neposrednu protivnaku niti ima pravo da je traži. Međutim, to ne znači da obveznik od plaćanja poreza nema nikakve koristi. Ta korist je posredna. Ako je korist bliža obvezniku, porez je bolje primljen od obveznika čime se otpor plaćanju poreza smanjuje. Otpor plaćanju poreza kod nekih poreskih oblika je manji nego kod drugih. Otpor je mnogo veći kod plaćanja direktnih poreza (porez na prihod), nego kod indirektnih poreza (porez na dodatu vrednost, carine), kod kojih je iznos poreza sadržan u ceni proizvoda, pa obveznik često i ne zna da kupujući neki oporezovani proizvod plaća i porez, ili, pak, ne zna koja je visina poreskog opterećenja¹⁰. Zato za indirektnu porezu važi duhovita Popicova opaska da se “plaćaju pod anestezijom”, što znači da mnogi konačni placi poreza nisu svesni razmera poreza na dodatu vrednost ili akcize, koji su ugrađeni u cenu proizvoda koju su platili¹¹.

e) Obveznici nisu uvek spremni da priznaju obaveznost plaćanja javnih prihoda objašnjavajući to svojim uvere-

⁶ J. Swift, *An answer to a paper called a memorial of the poor inhabitants, tradesmen and labourers of the Kingdom of Ireland*, T. X, London 1728, str. 215.

⁷ D. Popović, *cit. delo*, str. 451.

⁸ G. Schmolders, *Grundlage einer effizienten Finanzpolitik: Empirische analyse der Steuermentalität*, Mainz, 1969, str. 80.

⁹ J. Lovčević, *Institucije javnih finansija*, Beograd, 1975. str. 77-78.

¹⁰ B. Jelčić, *cit. delo*, str. 179.

¹¹ D. Popović, *cit. delo*, str. 451.

njem da se prikupljeni javni prihodi neracionalno troše, ili da nisu pravilno raspoređeni. Razumljivo je da su obveznici javnih prihoda zainteresovani za trošenje ubranih prihoda. Ukoliko obveznici neodobravaju način na koji se sredstva troše, to može usloviti povećanje evazije javnih prihoda. Ako se ovim sredstvima finansiraju javna dobra, za koja obveznik ima i lični interes (npr. izgradnja škola ili puteva) postojeće manji otpor prema plaćanju obaveza. Međutim, ako je namena sredstava nepoznata, ili se obveznik protiviti toj nameni, postojeće veći otpor prema plaćanju obaveze. Tako, npr., ako država deo ubranih sredstava troši za subvencioniranje proizvodnje u konkurentskim preduzećima, obveznici zbog nezadovoljstva mogu utajiti javni prihod. Namena ubranih javnih prihoda sa opštedruštvenog stanovišta može biti opravdana i prihvatljiva, ali da istovremeno obveznik javnog prihoda o tome ima negativan stav. Na takav stav obveznika može navoditi činjenica što on ne vidi direktnu ni indirektnu korist od takvog trošenja.

f) Rasprostranjeno je uverenje da se evazija poreza širi i jača kao neposredan rezultat neefikasnosti javne – neskrivene i evidentirane privrede, koja sve više prostora ustupa tzv. sivoj ekonomiji. Najšire shvaćena, siva ekonomija predstavlja svaku protivzakonitu privrednu aktivnost usmerenu na sticanje ekonomske koristi za lice koje je obavlja, a na štetu fiskusa i, po pravilu, drugih lica koja legalno obavljaju delatnost¹². Aktivnosti u zoni sive ekonomije imaju cilj da se smanji ili izbegne plaćanje poreza. Faktor pogodnosti predstavlja osnovica za obračun poreza, a ne stopa po kojoj se porez obračunava, zbog čega je od veće važnosti obuhvatnost poreza nego bilo koje visoke stope.

¹² D. Popović, *cit. delo*, str. 456.

Narastanje obima sive ekonomije, nepoznavanje oblika i obima njenog ispoljavanja, kao i nepoznavanje faktora koji je determinišu, sve više privlači pažnju, ne samo privrednika, nego i stručne javnosti. Veliki iznosi novčanih sredstava i robe kreću se autohtonim tokovima, skoro potpuno bez mogućnosti direktnog uticaja državnih organa, bez obzira što država nastoji da ostvari kontrolu nad tim tokovima. Siva ekonomija po svojim domašajima krajnje štetno deluje, između ostalog time što svojim funkcionisanjem izvan ili na periferiji važećeg ekonomskog sistema utiče na ne-realnost ukupnih mera i instrumenata i iskrivljuje koncepte ekonomske politike.

Procene veličine sive ekonomije pokazuju da ona u nacionalnim privredama predstavlja značajan segment. Mnogobrojni podaci ukazuju ne samo da je siva ekonomija srazmerno velika u pojedinim zemljama već da je i dinamika njenog rasta brža od rasta javnih nacionalnih privreda. Siva ekonomija predstavlja oblast u kojoj je teško prikupiti informacije koje bi mogle da budu sistematski i analitički obrađene. Procenjuje se da ona učestvuje sa stopom u rasponu od 1-40% u nacionalnom društvenom proizvodu.

3. U grupu subjektivnih faktora evazije poreza spadaju: egoizam i težnja za sticanjem profita, poreski moral, nepostojanje svesti o opravdanosti poreza i shvatanje o pravičnosti fiskalnog sistema

Subjektivni faktori, posmatrani u svom jedinstvu, daju pravu sliku motivacije obveznika da izbegne deo ili ceo iznos obaveze na ime poreza. Ovom pitanju finansijska psihologija, koja se bavi istraživanjem svesti stanovništva, poreskog mentaliteta i poreskog morala i njihovog povratnog dejstva na finansijsku i poresku politiku, poklonila je dosta pažnje¹³.

¹³ G. Schmolders, *cit. delo*, str. 49.

a) U osnovi, poreska evazija se može objasniti ljudskim egoizmom. Evazijom poreza izbegava se prinudna naplata za koju se ne dobija određena protivusluga¹⁴. Kao osnova evazije poreza javlja se težnja za sticanjem profita i bogaćenjem. Čest je slučaj da porez izbegavaju da plaćaju lica koja nastoje da svoja dobra uvećaju iznad nivoa koji im je neophodno potreban. To znači da su kod tih lica prisutni profilerski motivi uvećanja zarada, nagomilavanja bogatstva i drugi motivi bogaćenja, kao izraz individualnih težnji i interesa. Težnja za bogaćenjem nema granica. Ona goni pojedina lica na vršenje raznih poslova i aktivnosti, često društveno opasnog i inkriminisanog karaktera, kao što je i izbegavanje plaćanja poreza.

Znatan broj lica koja izbegavaju da plaćaju porez je materijalno dobro obezbeđen, što navodi na zaključak da se evazija poreza često ne vrši da bi se za sebe zadržala nužna sredstva za egzistenciju, već da bi se zadovoljila težnja za bogaćenjem. Egoizam čoveka treba kanalisati merama fiskalne politike tako da se, koliko je to moguće, ostvare interesi i države i obveznika poreza.

b) I poreski moral vrši odgovarajući uticaj na pojavu evazije poreza. Etički odnos prema obavezi plaćanja javnih prihoda razlikuje se u pojedinim državama. Poreski moral jednog naroda zavisi od istorijskih okolnosti u kojima on nastaje, uključujući i tradiciju i mentalitet, kao i druga obeležja tog naroda. On čini deo ukupnog morala svakog pojedinog poreskog obveznika i njega određuje odnos poreskog obveznika prema poreskoj obavezi. Poreski moral je i deo ukupnog morala jednog društva, i on se

ogleda u odnosu društvene sredine prema poreskom obvezniku koji čini poreske delikte.

Pojedini autori navode da je poreski moral relativno vrlo visok u skandinavskim državama, u Velikoj Britaniji, SAD, Nemačkoj i Švajcarskoj, dok se o visokom poreskom moralu ne može govoriti u Francuskoj, Italiji i Španiji. Nastojanje da se izbegne plaćanje poreza naročito je izraženo na Bliskom i na Dalekom istoku, u Južnoj Americi i u nekim afričkim državama¹⁵. Ove tvrdnje potvrđuju se statističkim podacima. Međutim, teško je iz ovakvih podataka izvući neke opšte zaključke o naklonosti ili nenaklonosti prema izbegavanju plaćanja javnih prihoda, pošto i u okviru jedne zemlje ona varira kada se vrši upoređenje po reonima¹⁶. Isto tako, polazeći od inkriminacija evazije poreza koje postoje u zemljama za koje se tvrdi da imaju visok poreski moral i od predviđenih veoma strogih kazni, ove tvrdnje dovode se u sumnju.

Na prostorima bivše Jugoslavije stanje poreskog morala je nezadovoljavajuće. Prekršiti propis po kome treba platiti porez, carinu, doprinos ili neki drugi javni prihod, ne smatra se na tim prostorima većim deliktom sa aspekta moralnog nazora, kako individualnog, tako i kolektivnog. Obveznik koji uspe da izbegne plaćanje javnih prihoda utoliko sebe smatra uspešnijim, kakvim ga zbog toga često smatra i okolina. Stav javnosti prema povredi propisa mnogo je blaži u slučajevima povrede propisa kojima se reguliše obaveza plaćanja poreza nego kada se radi o povredi mnogih drugih propisa. Na evaziju poreza često se gleda sa određenim simpatijama. Javnost ne osuđuje adekvatno oštro evaziju poreza

¹⁴ W. Honemann, *Das verhältnis zwischen der defraudation der Zölle und Verbrauchssteuern und dem Betrüge, nach deutschem Reichsrecht*, Berlin, 1894, str. 334.

¹⁵ B. Jelčić, *cit. delo*, str. 181.

¹⁶ A. Perić, *Finansijska teorija i politika*, Beograd, 1971, str. 209.

zbog rasprostanjenog shvatanja da se njome niko neposredno ne oštećuje. U nekim slučajevima evazija poreza ne javlja se kao smetnja za političku i društvenu promociju i napredovanje.

c) Jedan od uzroka evazije poreza nalazi se u činjenici da kod pojedinih obveznika nije u dovoljnoj meri formirana svest da su njihovi rashodi koje su imali na ime plaćanja poreza opravdani jer se iz njega finansiraju troškovi budžeta, koji imaju opšti karakter, od čega i ti obveznici imaju indirektnu korist. Osećaj kod obveznika da kroz plaćanje poreza bez prava na protivuslugu trpi nekompenzovanu štetu u svojoj privrednoj aktivnosti ima veći uticaj na njegovo ponašanje nego svest o neophodnosti funkcionisanja države.

d) Stav o pravičnom rasporedu dažbina između različitih obveznika takođe utiče na evaziju poreza. Porez mora biti pravičan. Još je Toma Akvinski pominjao "pravičnu osnovu" kao obaveznu pretpostavku svakog oporezivanja, a ako ona nije zadovoljena po principu prirodnog prava, obvezniku daje pravo da uskrati porez¹⁷. Nemoguće je nekoga oporezovati a da bude zadovoljan, ali osećanje da je porez nepravično raspodeljen doprinosi povećanju otpora prema njegovom plaćanju¹⁸.

4. Kao uslovi evazije poreza javljaju se: slabo organizovana preventivna borba protiv ove pojave, nedovoljna stručnost i opremljenost poreske administracije, nedovoljna razrađenost i razvijenost privrednog i pravnog sistema, odsustvo mobilizacije i aktiviranja javnog mnjenja na suzbijanju ove pojave, nejasnost i nedovoljna razrađenost poreskih propisa, neadekvatno kažnjavanje lica koja izbegavaju plaćanje poreza i sl. U pitanju su činioci koji predstavljaju efikasna pre-

ventivna sredstva za suzbijanje ove pojave, pa odsustvo njihovog delovanja predstavlja pogodnost za njeno vršenje.

a) Na evaziju poreza utiče stručnost radnika poreske administracije, kao i efikasnost kontrole, utvrđivanja i naplate poreza. Ako ovi činioci predstavljaju ozbiljniju prepreku nastojanju obveznika da utaji porez, evazije će, naravno, biti manje. Kada je stav prema poreskoj administraciji negativan i kada je administracija u teškim finansijskim prilikama, onda se, po pravilu, povećava nivo evazije poreza.

b) Znatniji uticaj na evaziju poreza ima stručnost i efikasnost rada na njenom otkrivanju. Efikasnost u vođenju kaznene politike znatno doprinosi smanjenju ove pojave. Kada se obvezniku stave u izgled neprijatna iskustva njegovih kolega zbog sankcije za evaziju poreza, to na njega može uticati da odustane od namere da izvrši evaziju.

c) Uticaj na evaziju poreza ima i česta izmena propisa koji regulišu oblast javnih prihoda kao i privrednu aktivnost u celini. Ovi propisi su često nejasni, međusobno suprotni, sa dosta pravnih praznina i zbog toga ostaju neefikasni. Ovo dovodi do toga da privredni subjekti ne prihvataju ono što ometa njihov razvoj, pa tako pribegavaju i umanjuju poreskih obaveza.

4. Pojavni oblici evazije poreza

1. Postoje različiti načini vršenje evazije poreza. Poznavanje tih načina potrebno je da bi se efikasno preduzimale mere od strane nadležnih organa u cilju njenog suzbijanja. Ovi načini se brzo menjaju i teško otkrivaju.

Evazija poreza se vrše planiranjem nezakonitosti od strane poslovnih ljudi u cilju uvećanja profita. Nezakoniti poslovi predstavljaju izvor brze akumu-

¹⁷ G. Schmölders, *cit. delo*, str. 85.

¹⁸ D. Popović, *cit. delo*, str. 451.

lacije kapitala koji se kasnije investira u legalne poslove. Lica koja se bave evazijom poreza često imaju uporište u državnoj upravi, policiji i među političarima, što im omogućava da svoje poslove obavljaju nesmetano, jer uživaju zaštitu. Ta lica koriste se falsifikovanom dokumentacijom, lažnim prikazivanjem finansijskog stanja, lažnim završnim računima, fiktivnim prikazivanjem zaliha robe i sl.

U praksi se susreću najrazličitiji oblici evazije poreza. Područje izbegavanja je veoma široko i pokriva sve momente koji se mogu označiti kao prilika da se porez izbegne, a prisutno je u svim oblicima privređivanja. Teško je odrediti koja se vrsta javnih prihoda najčešće izbegava. Evazija se vrši tamo gde za to postoje mogućnosti. Može se reći da je prilično rasprostranjena pojava neplaćanja poreza na zarade.

Velike mogućnosti za evaziju poreza postoje kada se plaćanja vrše gotovinski, a naročito između fizičkih lica. Po tom osnovu znatno izbegavanje plaćanja poreza prisutno je u oblasti estradne umetnosti. Estradni umetnici često svoje usluge u zemlji i inostranstvu naplaćuju "na crno", pošto prihode sa koncerata i drugih manifestacija naplaćuju gotovinski, pri čemu izbegavaju da taj prihod evidentiraju preko poslovnih računa.

Mogućnost za evaziju poreza postoji i kod prihoda od imovine. Ovde se radi o prihodima od izdavanja soba, stanova, poslovnih prostorija i sl. Obzirom da veliki broj građana nema rešeno stambeno pitanje, to je prinuđen da stanuje podstanarski, pri čemu se plaćaju visoke nadoknade. Međutim, njihovi stanodavci retko uredno prijavljuju ove prihode za oporezivanje. Ovo je prisutno u većim gradovima gde je velika koncentracija radnika i studenata, kao i u turističkim mestima. Zakupci stanova su prinuđeni da se solidarišu sa stanodavcima u vezi sa izb-

egavanjem poreza, pošto po njih mogu nastati neprijatnosti zbog jednostranog raskida ugovora o zakupu.

Porezom na imovinu nije obuhvaćen znatan broj obveznika. Poreski organi nemaju uredne evidencije o vlasnicima oporezive imovine. Ovo je slučaj naročito sa zgradama za odmor i rekreaciju.

Oblast prenosa apsolutnih prava pruža posebne mogućnosti za evaziju poreza. Prilikom zaključivanja ugovora o prenosu apsolutnih prava, vrlo često se unose niži iznosi kupoprodajne cene od stvarno ugovorene. Dešava se da se ugovor zaključi i faktički izvrši prenos apsolutnog prava na kupca, ali da se taj prenos ne prijavljuje poreskom organu za oporezivanje.

Veći obim evazije poreza zapažen je i u oblasti usluga u građevinarstvu. U poslednjih nekoliko godina podignut je znatan broj porodičnih stambenih zgrada i vikend kuća. Pojavila su se i čitava nova naselja. Prihodi koji su ostvareni izvođenjem građevinskih radova na tim objektima nisu zahvaćeni oporezivanjem.

Evazija poreza na dodatu vrednost i akcize vrši se tako što obveznici prikrivaju količinu proizvedene ili prodane robe, odnosno obim izvršenih usluga, dok se evazija poreza na dobit pravnih lica i dohodak fizičkih lica često vrši povećanjem materijalnih troškova poslovanja putem fiktivnih računa, čime se umanjuje osnovica za obračun poreza.

2. Stalno nastaju novi oblici distribuiranja robe i nove poslovne veze, a sve sa krajnjim ciljem da se izbegne plaćanje poreza. Poslednjih decenija znatno je proširena mogućnost krijumčarenja robe masovnom upotrebom aviona, helikoptera, brodova, podmornica, motornih čamaca, automobila i drugih tehničkih sredstava. Svakim danom se povećavaju brzina i manevarske sposobnosti ovih

sredstava. Za prevoz robe iz jednog mesta u drugo, ili iz jedne države u drugu, pa čak i sa jednog kontinenta na drugi, često se koriste i improvizovani aerodromi i pristaništa, pri čemu se izbegava plaćanje poreza. Velika pokretljivost ljudi onemogućava, odnosno znatno otežava sveobuhvatnu kontrolu na granici. Pored toga, mnoge države su, u cilju razvoja turizma, maksimalno pojednostavile carinsku kontrolu, čime su stvorile veću mogućnost za evaziju poreza¹⁹.

Mogućnost za krijumčarenje robe je veća što je veličina oporezivih proizvoda manja, a njihova vrednost veća. Isto važi i za proizvode koji su manje podložni kvarenju i što su pogodniji za transportovanje. Najčešće se krijumčare predmeti od plemenitih metala i dragog kamenja, kafa, duvanske prerađevine, opojne droge, oružje, razni ukrasni i odevni predmeti, i sl.

3. Sa izbegavanjem plaćanja poreza suočavaju se i zemlje Evropske unije, naročito kada je u pitanju plaćanje poreza na dodatu vrednost. Evazija ovog poreza je moguća kada se ne prijavi nabavka proizvoda iz druge zemlje-članice, odnosno kada kupac nabavke proizvoda iz druge zemlje-članice ne evidentira. U ovom slučaju proizvodi se prodaju na crnom tržištu, čime se izbegava plaćanje ne samo poreza na dodatu vrednost, nego i poreza na dobit.

Kada su stope poreza na dodatu vrednost u jednoj zemlji-članici za neki proizvod niže u odnosu na drugu zemlju-članicu, taj proizvod se kupuje u zemlji-članici po nižoj stopi a nabavka tog proizvoda se prijavljuje kao da je izvršena od domaćeg prodavca. Na taj način poreski obveznik - kupac stiče pravo na umanjenje svoje poreske obaveza za iznos prijavljenog, navodno plaćenog, poreza na dodatu vrednost po višoj stopi.

Jedan od načina evazije poreza na dodatu vrednost u okviru Evropske unije prisutan je i pri ostvarenju prava na povraćaj navodno plaćenog poreza po višim poreskim stopama za fiktivnu isporuku proizvoda u drugu zemlju-članicu.

Otkrivanje prikazanih oblika evazije poreza na dodatu vrednost naročito je otežano kada poreski obveznik - kupac iz druge zemlje-članice prikaže da je proizvode isporučio u treću zemlju van Unije, ili kada se isporuka pojavljuje kao lančana, pri čemu obuhvata više zemalja.

5. Posledice evazije poreza

1. Posledice evazije poreza su kako nepovoljni fiskalni efekti, tako i reperkusije na ekonomsko-političkom i socijalno-političkom planu. Postojanje prilično velikog obima izbegavanja plaćanja poreza i drugih javnih prihoda izaziva posledice koje po svom značaju mogu da budu ozbiljne za datu nacionalnu privredu. Širenje ove pojave pokreće pitanja ekonomske pravde i jednakosti, ekonomske politike i privredne efikasnosti.

Problem ekonomske pravde i jednakosti, ili problem socijalnih razlika, naročito je važan u politici raspodele tereta plaćanja poreza. Pojava da neka lica ostvaruju dohodak na koji se ne plaća porez utiče na nivo javnih prihoda, usled čega stope poreza za legalne aktivnosti moraju da budu veće nego što bi bio slučaj da su plaćanjem poreza bili obuhvaćeni svi koji stvaraju dohodak proizvodnjom roba i vršenjem usluga. Lica koja izbegavaju plaćanje poreza i drugih javnih prihoda koriste usluge državne administracije, školskih, zdravstvenih i drugih institucija koje se finansiraju iz budžeta i fondova za socijalno osiguranje. Smanjenjem javnih prihoda povećavaju se teškoće oko ostvarenja planiranog ni-

¹⁹ B. Jelčić, *cit. delo*, str. 182.

voa javnih prihoda i pogoršava se finansijski položaj države²⁰.

Izbegavanje plaćanja poreza remeti raspodelu dohotka u odnosu na ciljeve koje društvo želi da ostvari. Ova pojava, dalje, stvara teškoće u vezi sa tačnim definisanjem veličina nužnih za određivanje ekonomske politike, odnosno za sprovođenje odgovarajućih privrednih mera i instrumenata. Ona smanjuje, u nekim slučajevima čak drastično, prihode državnog fiskusa. Osim toga, pošto ova pojava prožima celokupnu ekonomiju, ona sprečava nosioce ekonomske politike da imaju tačnu sliku o tome šta se događa u datoj nacionalnoj privredi, što dovodi do nemogućnosti da se u planiranom obimu ostvare određeni zadaci i mere iz nadležnosti države.

2. Nemoguće je sa sigurnošću odrediti koliki je obim evazije poreza. Zbog činjenice da se proizvode znatne količine robe i vrše usluge koje nisu statistički obuhvaćene, sasvim je sigurno da je društveni proizvod neke zemlje mnogo veći nego što pokazuju zvanični podaci.

U uslovima povećane evazije poreza stvara se pogrešna slika pri određivanju zvanične stope nezaposlenosti. Lica koja rade u skrivenoj privredi vode se kao nezaposlena, dok ustvari ona ostvaruju prihode, što znači da je stopa nezaposlenosti blaža. Takođe, ova pojava može dovesti do iskrivljene slike pri merenju stope inflacije, jer se roba koja nije zahvaćena poreskim obavezama prodaje po nižim cenama, tako da izmerena stopa inflacije može da bude veća nego što iznosi realna stopa.

Pri nestašici pojedinih roba na tržištu država merama ekonomske politike uvodi kontrolne cene i racionalizuje potrošnju. Međutim, neminovno se u takvoj situaciji pojavljuje i krijumčarenje te ro-

be, koja se prodaje po povećanim cenama, tako da je tada zvanični indeks cena znatno niži od realnog indeksa. U ovakvim uslovima mere ekonomske politike koje se zasnivaju na zvaničnim statističkim podacima mogu da budu pogrešne i neprimerene stvarnom stanju nacionalne ekonomije.

Povećan promet roba koji nije obuhvaćen plaćanjem javnih prihoda može dovesti do poremećaja u vođenju monetarne politike, ako bi rast novčane mase bio usklađivan jedino sa zvanično utvrđenim rastom društvenog proizvoda. Tada bi nivo novčane mase bio nizak da bi mogao da zadovolji potrebe celokupne nacionalne privrede.

Evazija poreza u znatnoj meri utiče na slabljenje ekonomske osnove društva, što uslovljava socijalne razlike koje izazivaju veliko nezodovoljstvo građana, dovode do određenih socijalnih napetosti i remete međuljudske odnose. U današnje vreme stvara se sloj tzv. novokomponovanih biznismena. Njihovo bogaćenje često ima koren u evaziji poreza.

6. Otkrivanje i suzbijanje evazije poreza

1. Aktivnosti na otkrivanju i suzbijanju evazije poreza mogu biti efikasne samo ako su stalne, planske i zasnovane na naučnim dostignućima. U mnogim državama borba protiv evazije poreza nije ostvarila zadovoljavajuće rezultate. Ova borba se mora voditi na širem planu uz angažovanje svih društvenih činilaca, i to pre svega, na otklanjanju onih faktora koji prouzrokuju i uslovljavaju njeno postojanje.

Evazija poreza društvu nanosi štetu ekonomskog i socijalnog karaktera, na šta država mora da reaguje na odgovarajući način. Država mora da racionalno isplanira mere koje će u datom trenutku

²⁰ M. Kulić, *Poreska utaja i krijumčarenje*, Beograd, 1999, str. 227.

preduzeti. Do izražaja moraju doći operativnost, tehnička opremljenost, stručnost i specifičnost u organizaciji i metodi delovanja organa koji rade na otkrivanju ove pojave. Efikasno otkrivanje i publikovanje težih slučajeva evazije poreza dalo bi pozitivne efekte na planu generalne prevencije.

Borba protiv ove pojave mora se voditi na terenu podizanja materijalne osnove društva do nivoa koji omogućava zadovoljenje materijalnih i duhovnih potreba građana i poboljšavanje ukupnih uslova života. Potrebno je raditi na podizanju svesti i izgradnji opšte kulture.

Na suzbijanje evazije poreza utiče i socijalni momenat. Zbog ukupne ekonomske situacije koja vlada na prostorima bivše Jugoslavije, jedan sloj stanovništva prinuđen je da se bavi prometom roba i usluga na nedozvoljeni način da bi obezbedio minimalna sredstva za egzistenciju svoje porodice. Ovde spadaju nezaposleni, radnici na prinudnom odmoru i druga lica bez stalnih izvora prihoda. Iz tih razloga država ponekad blagonaklono gleda na ovu pojavu.

Od preventivnih mera najvažnije je izvršiti dogradnju fiskalnog sistema u pravcu prilagođavanja mera poreske politike i sistema ubiranja javnih prihoda ekonomskoj sposobnosti obveznika, kao i u pravcu ublažavanja otpora prema obavezama plaćanja javnih dažbina svođenjem tereta plaćanja obaveza u razumnije okvire, što se može postići širenjem osnove na koje se obračunavaju i plaćaju javni prihodi i snižavanjem njihovih stopa.

U državama u kojima nije izgrađen dovoljan nivo poreske discipline, država objektivno nije u mogućnosti da obezbedi efikasnu kontrolu sticanja prihoda od strane poreskih obveznika, te zbog toga propisuje visoke poreske stope kako bi od tih prihoda što više zahvatila,

pošto dobar deo prihoda ostaje neoporezovan. Propisivanje visokih stopa negativno deluje na obveznike jer ih visoke stope primoravaju da prikrivaju deo prihoda. Treba nastojati da stope bude realne, s tim što je nužno iznaći takav sistem kontrole kojim će se građani onemogućiti da prikrivaju prihode, što bi vremenom doprinelo da se stvori potreban nivo poreske discipline.

2. Mnoge okolnosti utiču na obveznika da ne plaća javne dažbine. Na ovo utiče i stepen verovatnoće da li će obveznik biti otkriven. Ponašanje poreskog obveznika koji ne plaća porez zavisi i od ponašanja poreske vlasti. Među njima mogu vladati odnosi koji su zasnovani na konfliktu ili kooperativnosti. Frank Kael, govoreći o evaziji poreza, navodi da igru varanja poreske vlasti vidi kao "igru mačke i miša" ili kao šahovsku partiju između poreznika i poreskih obveznika. Kada bi poreski obveznik igrao potez "ne varam", poreska vlast bi igrala "ne istražujemo". Ali kada bi se za poresku vlast znalo da neće povući potez "ne istražujemo", poreski obveznik bi voleo da pređe na stranu varanja. Vlada preko svog instrumenta – poreske vlasti ima ulogu "vođe" i poreski obveznici se postavljaju kao neposlušni sledbenici. Lukavi poreski obveznici budno prate ponašanje poreske vlasti i shodno tome odgovaraju²¹.

U težnji da spreče izbegavanje plaćanja poreza, države preduzimaju određene mere preventivnog karaktera. Međutim, pored ovih mera, države su prinuđene da preduzimaju i represivne mere. Protivpravna ponašanja obveznika poreza kvalifikuju se kao privredni prestupi i prekršaji, dok se najteži oblici ovih deli-

²¹ F. Cowell, *Cheating the government : the economics of evasion*, London, 1990, str. 122-123.

ktnih ponašanja inkriminišu kao krivična dela.

Treba istaći da se uzroci evazije poreza nalaze izvan stvarne moći organa koji se bave njenim otkrivanjem i suzbijanjem i da zbog toga ne treba očekivati od tih organa da reše ovaj društveni problem. Potrebno je stvoriti takvo stanje svesti kod obveznika javnih prihoda da svoje obaveze u potpunosti izvršavaju, i to ne zbog pretnje sankcijama, niti pozivanjem na patriotizam, već zbog ubeđenja da jedino pravilno postupaju kada svoje obaveze u potpunosti ispunjavaju. Poreski moral se ne može poboljšavati izoloovano i nezavisno od opšteg stanja morala, bez obzira o kom društvu se radi.

Izvršioci poreske evazije su po pravilu stručna lica, ili imaju stručne saveznike. Zbog toga se službena lica koja rade na otkrivanju ove pojave moraju stalno usavršavati praćenjem propisa, izučavanjem načina izvršenja evazije poreza i na drugi način. Treba uspostaviti neophodnu saradnju svih organa koji rade na njenom suzbijanju. Suzbijanju evazije poreza doprinelo bi i pooštavanje mera kaznene politike. Treba menjati praksu pravosudnih organa u kojoj je uobičajeno da se za nezakonitu evaziju poreza izriču blage kazne. Postoji mišljenje da pojačana kontrola stoji u suprotnosti sa principom da kontrolni organi ne uznemiravaju poreske obveznike. Protiv tog prigovora iznosi se stav da "časni ljudi ne treba da se boje žandarma"²². Međutim, ma koliko kazneno zakonodavstvo bilo rigorozno, ono samo po sebi ne može da suzbije evaziju poreza. Politika suprotstavljanja ovoj pojavi mora, pored kaznene, da obuhvati i preventivnu dimenziju²³. Sinhronizovanim preduzimanjem preve-

ntivnih i kaznenih mera, uz odgovarajuće stimulatívne mere fiskalne politike, mogu se postići mnogo bolji rezultati u sprečavanju evazije poreza.

3. Neophodno je obavezati poreske obveznike da sav promet evidentiraju kroz poslovne knjige i da poslovanje obavljaju preko banaka i drugih organizacija platnog prometa, što će omogućiti poreskim organima uvid u podatke koji su od značaja za utvrđivanje javnih prihoda. Poreski obveznik neće evidentirati svoj prihod ako proceni da neće biti otkriven. Pored toga, poreski obveznici treba da sav prihod od prodatih proizvoda i izvršenih usluga evidentiraju preko fiskalnih kasa.

7. Zaključak

Poreski obveznici u svim sistemima imaju negativan stav prema obavezama plaćanja poreza. Ovakav stav proističe iz same prirode poreza. Nasuprot navedenog stava, cilj države je da obezbedi da obveznici izvršavaju svoje obaveze prema državnom budžetu, što državna vlast obezbeđuje i sprovođenjem mera prinude. Plaćanje poreza objektivno znači oduzimanje dela dohotka ili imovine, što smanjuje ekonomsku snagu njegovog obveznika i može dovesti do promene u njegovom društvenom položaju. Nepovoljno ekonomsko delovanje koje plaćanje poreza ima za obveznika rađa i određeni otpor koji obveznik pruža prema obavezama plaćanja poreza, a stvara i nastojanje da se neželjeni učinci anuliraju, odnosno da se njihov intenzitet smanji.

Evazija poreza predstavlja ozbiljan društveni problem. Ona razjeda ekonomsku osnovu društva i uzrokuje poremećaje u ekonomskom sistemu, što je naročito došlo do izražaja u bivšim socijalističkim zemljama koje su pod plaštom

²² A. Perić, *cit. delo*, str. 209.

²³ D. Popović, *cit. delo*, str. 464.

brzih ekonomskih reformi proizvele ekonomski haos koji je stvorio pogodne uslove za izbegavanje plaćanja javnih prihoda. Ovo je, dalje, neminovno proizvelo korupciju i druga krivična dela velikih razmera.

Posle raspada SFRJ nastali su složeni društveni procesi i transformacije koje su se ispoljavale u menjanju društvene strukture, sistema vrednosti, načina života, shvatanja i vladanja. Posledice tih promena ogledale su se u pojavi novih institucija i autoriteta. Stvoreni su uslovi za veću slobodu u preduzimanju poslovnih aktivnosti. Mnoge od ovih promena vodile su društvenom progresu, pa ih je potrebno pospešivati. Nažalost, te promene izazivale su ili pospešivale i neke negativne pojave, među koje spada i evazija poreza.

Pokušaji da se dođe do egzaktnih procena obima evazije poreza nailaze na velike poteškoće metodološke i druge prirode. Teško je rešiti problem otkrivanja slučajeva evazije poreza i identifikovati njene izvršioce.

Poreska evazija prisutna je u svim granama privrednog sistema. Ova pojava

predstavlja jedan od osnovnih uzroka velikog ekonomskog raslojavanja sa svim socijalnim i političkim posledicama koje to raslojavanje sa sobom donosi. Ona u manjoj ili većoj meri postoji u svim savremenim državama, bez obzira na razlike u društveno-ekonomskom i političkom uređenju.

Svaka država inkriminiše u svom pozitivnom zakonodavstvu određene aktivnosti kojima se izbegava plaćanje javnih dažbina, zbog čega im se pridaje karakter društveno opasnih delatnosti, protiv čijih izvršilaca se predviđaju sankcije. Države obrazuju posebne organe koji preduzimaju razne preventivne i represivne mere u borbi protiv evazije poreza. Ovi organi ovlašćeni su da otkrivaju evaziju poreza i njene izvršioce i da protiv njih podnose krivične i druge prijave, kao i da preduzimaju druge propisane mere. Međutim, nasuprot zakonskoj regulativi, u praksi se često ne poklanja dovoljno pažnje otkrivanju, gonjenju i kažnjavanju izvršilaca ove negativne pojave, zbog čega znatan broj slučajeva evazije poreza ostane neotkriven i nekažnjen.

L I T E R A T U R A

- Boldirev G. B., *Finansi kapitalističkih gosudarstv*, Moskva, 1975.
- Cowell Frank, *Cheating the government : the economics of evasion*, London, 1990.
- Honemann Wilhem, *Das verhältnis zwischen der defraudation der Zölle und Verbrauchssteuern und dem Betrüge, nach deutschem Reichsrecht*, Berlin, 1894.
- Jelčić Božidar, *Nauka o financijama i finansijsko pravo*, Zagreb, 1983.
- Kulić Mirko, *Poreska utaja i krijumčarenje*, Beograd, 1999.
- Lovčević Jovan, *Institucije javnih finansija*, Beograd, Beograd, 1975.
- Perić Aleksandar, *Finansijska teorija i politika*, Beograd, 1971.
- Popović Dejan, *Nauka o porezima i poresko pravo*, Beograd, 1997.
- Schmölders G., *Grundlage einer effizienten Finanzpolitik: Empirische analyse der Steuermentalität*, Mainz, 1969.
- Schölten Heribert, *Die Steuermentalität der Völer im Spiegel ihrer Sprache*, Köln, 1952.
- Swift Jonatham, *An answer to a paper called a memorial of the poor inhabitants, tradesmen and labourers of the Kingdom of Ireland*, T. X, London 1728.

Branko Vučković,

Predsjednik Osnovnog suda u Kotoru
Predsjednik Udruženja za krivično pravo i kriminalnu politiku Crne Gore
Profesor na Pravnom fakultetu Univerziteta „Mediterran“ - Podgorica i na
Fakultetu za mediteranske poslovne studije - Tivat

Vesna Vučković

Sudija Upravnog suda Crne Gore
Profesor na Pravnom fakultetu Univerziteta „Mediterran“ - Podgorica i na
Fakultetu za mediteranske poslovne studije – Tivat

e – mail: bvvuckovic@t-com.me
Kotor, Crna Gora

EVROPSKI NALOG ZA HAPŠENJE

Apstrakt

Evropski nalog za hapšenje (*European arrest warrant*) je novi trend saradnje Evropskih država, sa ciljem da se zamjeni sistem ekstradicije koji obavezuje pravosudne organe jedne države da u ubrzanom postupku *ipso facto* i uz minimalan formalizam, prihvate i izvrše zahtjev za predaju učinilaca krivičnih djela pravosudnim organima druge države. Evropski nalog za hapšenje je pravosudni mehanizam koji je zamjena postupka ekstradicije. U radu će se ukazati o pretpostavkama za njegovo izdavanje uz objašnjenje formalnih elemenata, sadržaja, jer da bi svrha naloga bila ostvarljiva detaljno je uređen postupak predaje traženog lica.

Ključne riječi: Evropski nalog za hapšenje, međunarodna pravna pomoć, krivično procesno pravo, Evropska unija.

EUROPEAN ARREST WARRANT

S U M M A R Y

Abstract: European arrest warrant is a new trend of cooperation of European states, with the aim to replace the system of extradition which obliges judicial organs of a state that in accelerated procedure *ipso facto* and with minimal formalism, accept and execute the request for handing over the offenders of criminal acts to judicial organs of another state. European arrest warrant is a jurisdictional mechanism which is the substitute of extradition proceedings. This paper points out the presumptions for its issuing with the explanation of formal elements, content, it is ordered the procedure in detail of handing over of requested person in order to be effectuated the purpose of warrant.

Key words: European arrest warrant, international legal aid, criminal procedural law, European Union.

Uvod

Evropski nalog za hapšenje (*European arrest warrant*) na području krivičnog prava predstavlja značajan pomak u međudržavnoj saradnji unutar Evropske unije u oblasti krivično pravne saradnje. To je instrument kojim se uzajamno priznaju sudske odluke u krivično pravnoj oblasti.

Evropska unija, osnovana ugovorom u Maastrichtu 1992. godine približavala se politici država članica, u cilju utvrdjenja izvjesnih pitanja, prije svega spoljnih poslova ili pravosuđa, koja su do tada smatrana izrazima nacionalnog suvereniteta, u cilju njihovog evropskog regulisanja. To je prvi pravni instrument između država članica Evropske unije. On uvodi radikalne promjene u paradigmu klasične saradnje specifične za tradicionalni evropski sistem ekstradicije: novi sistem izgrađen je na načelu uzajamnog priznavanja sudskih odluka i djelimičnom ukidanju dvostrukog kažnjavanja; izvršena je judicijalizacija postupka; omogućena je predaja sopstvenih državljana drugoj državi članici, a sam postupak izručenja pojednostavljen je i ubrzan.²⁴

Najznačajnije promjene u ekstradicionom pravu desile su se tek nakon donošenja Okvirne odluke o Evropskom nalogu za hapšenje i postupcima predaje između država članica Evropske unije, koja je donijeta od strane Savjeta Evrope 13. juna 2002. godine, a koje se primjenjuju od 01. januara 2004. godine. Ova odluka značila je promjenu tradicionalnog sistema ekstradicije između zemalja država članica Evropske unije, sistemom predaje između nadležnih državnih – pravosudnih organa. Razlog do-

nošenja odluke je bila slabost tradicionalnog sistema ekstradicije koji je postojao prema Evropskoj konvenciji o ekstradiciji iz 1957. godine i njenim protokolom iz 1975. i 1978. godine, koja je imala niz nedostataka, a najvažniji nedostatak ogledao se u složenosti i sporosti i dugotrajnosti ekstradicionog postupka. Odlukom je uveden jednostavniji sistem neposredne predaje potraživanih lica između pravosudnih organa država članica Evropske unije. To se odnosilo na predaju bez obzira na državljanstvo, bez zabrane izručenja za politička krivična djela, a djelimično i bez uslova koji se odnose na princip dvostruke kažnjivosti i uz izbjegavanje drugih formalnosti ili uz njihovo svodjenje na minimum, bez uplitanja administrativnih, političkih i diplomatskih organa. Za ovu odluku nije bila potrebna ratifikacija, već samo implementacija u nacionalnom pravu, tako da je već 2005. godine, ona primjenjena u svim državama članicama Evropske unije.

Pojam - odredjenje Evropskog naloga za hapšenje i predaju

Evropski nalog za hapšenje predstavlja sudsku odluku donijetu u jednoj državi članici radi hapšenja traženog lica od strane druge države članice i njegove predaje državi izdavanja naloga, za potrebe krivičnog gonjenja ili izvršenja kazne zatvora, mjere bezbjednosti ili pritvora. Ovako data definicija i odredjenje pojma Evropskog naloga za hapšenje karakteriše nekoliko njegovih osobina kao novog pravnog instrumenta u cilju krivično pravne saradnje.

To je prije svega:

(1) To je sudska odluka koju donosi nadležna sudska vlast države izdavanja naloga. Upotrijebljeni izraz "sudska vlast" ima šire značenje od uobičaje-

²⁴Sf. Bedanna Bapuly, *The European Arrest Warrant under Constitutional Attack*, *ILC, Journal*, vol. 3, 1/2009, str. 11.

nog i pored sudova obuhvata i javna tužilaštva, ali ne i policijsku ili drugu administrativnu vlast. Ovu odluku sudske vlasti treba razlikovati od sudske odluke donijete u državi izdavanja naloga na osnovu koje se izdaje Evropski nalog za hapšenje. U državi izdavanja, dakle, donose se dvije sudske odluke: prvo se donosi sudska odluka u krivičnom postupku (shvaćenom u širem smislu) iz koje izvire pravni osnov da se uhapsi traženo lice, a potom nadležna sudska vlast, određena nacionalnim pravom, na osnovu te odluke donosi odluku o izdavanju Evropskog naloga za hapšenje.

(2) Svrha je sudske odluke o izdavanju Evropskih naloga za hapšenje da pravosudni organi druge države članice (države izvršenja) uhapsu i predaju traženo lice državi članici koja je nalog izdala (državi izdavanja). To znači da Evropski nalog za hapšenje u sebi objedinjuje konvencionalni zahtjev za hapšenje i zahtjev za predaju lica državi izdavanja naloga. Nasuprot tome, u tradicionalnom sistemu izručenja, prema Evropskoj konvenciji o ekstradiciji iz 1957 godine, implementiranoj u Šengenski sporazum, privremeni nalog za hapšenje i izručenje dvije su odvojene faze postupka ekstradicije. Sada shodno inaugurisanom principu uzajamnog priznavanja sudskih odluka između država članica Evropske unije, nije potrebno da postoje dvije faze, jer Evropski nalog za hapšenje u biti sadrži četiri obaveze za državu članicu kojoj se upućuje: potragu, hapšenje, pritvaranje i predaju traženog lica.

(3) Krajnji cilj izdavanja je krivično gonjenje, izvršenje kazne zatvora, mjere bezbjednosti ili pritvora. Nadležna sudska vlast u državi izdavanja nije obavezna da izda nalog za hapšenje, ali ništa ne smije spriječavati njegovo izdavanje. Definicija pritvora preuzeta je iz Evro-

pске konvencije o ekstradiciji iz 1957. godine.

(4) S obzirom na krajnji cilj, slijedi da se Evropski nalog za hapšenje može izdati i za izvršenje pravosnažne presude i u nekoj prepretnoj fazi. U pokrenutom postupku u državi izdavanja naloga moraju biti ispunjene sve zakonske pretpostavke za ograničenje lične slobode i određivanje pritvora.²⁵

Evropski nalog za hapšenje usvojen je Okvirnom odlukom Evropske komisije od 13. juna 2002. godine, a ta odluka stupila je na snagu 7. avgusta 2002. godine, dok su države članice trebale da usaglase svoje propise sa ovim krivično pravnim institutom do 31. decembra 2003. godine. On je u cjeloj Evropskoj uniji postao operativan 01. januara 2004. godine i prvi Evropski nalog za hapšenje izdala je Španija u januaru 2004. godine, kada je švedski državljani uhapšen i vraćen u Švedsku. Danas, to predstavlja u Evropi instrument koji u mnogome skraćuje postupak ekstradicije.

Usvajanjem Evropskog naloga od strane država članica Evropske unije poslata je jasna poruka organizovanom kriminalu da je pravda dostižna, da gdje god se krivično djelo počini, u bilo kojoj državi Evropske unije, učinilac će odgovarati na teritoriji članice na kojoj je krivično djelo učinio.

Okvirna odluka o Evropskom nalogu za hapšenje i postupcima predaje između država članica Evropske unije, znači načelo medjusobnog priznavanja sudskih odluka. To je značilo priznavanje i izvršenje odluka donesenih u drugoj državi, država članica, bez prethodnog provjeravanja. Izdati nalog za hapšenje i predaju prihvataju se bezrezervno, bez mogućnosti provjeravanja dokaznog os-

²⁵ V. Đurđić, Evropski nalog za hapšenje, Zbornik radova Pravnog fakulteta u Novom Sadu 1/2012, str. 26 – 27.

nova zahtjeva i drugih garancija za zaštitu pojedinaca od zloupotreba.

Medjudržavno priznavanje sastoji se u tome, da pravosnažna odluka koju je donio nadležni sudski organ jedne države, mora biti primljena, priznata i izvršena u svim drugim državama članicama, bez obzira na različitosti pravnih sistema država članica. To dalje znači, da sudsku odluku druge države država članica prihvata kao svoju, bez obira što možda ne bi donijela takvu odluku ili je eventualno ne bi donijela pod takvim uslovima.

Evropski nalog za hapšenje i predaju predstavlja sudsku odluku donijetu od strane sudske vlasti jedne države članice u cilju predaje lica koje se potražuje od strane druge države članice, zbog krivičnog postupka, izvršenja kazne zatvora, ili izrečene mjere bezbjednosti. U slučaju izvršenja sudske odluke, licu koje se potražuje može se odrediti pritvor, odnosno, donosi se odluka o pritvoru.

Uslovi za njegovo izdavanje

Prema članu 2. stav 1. Okvirne odluke o Evropskom nalogu za hapšenje i postupcima predaje između država članica, koju je donio Savjet Evrope 13. juna 2002. godine a koja je stupila na snagu 07. avgusta 2002. godine predstavlja zamjenu dotadašnjeg prava u Evropskoj uniji o ekstradiciji. Ova Okvirna odluka zamjenila je međunarodne pravne izvore i to: Evropsku konvenciju o ekstradiciji iz 1957. godine, Evropsku konvenciju o suzbijanju terorizma iz 1978. godine, kada je u pitanju ekstradicija, Sporazum između dvanaest država članica o pojednostavljenju i modernizaciji predaje zahtjeva za ekstradiciju od 1989. godine, Konvenciju o pojednostavljenom postupku izručenja između država članica Evropske unije iz

1995. godine, Konvenciju koja se odnosi na izručenje između država članica Evropske unije iz 1996. godine i naslov III, Poglavlje 4. Konvencije o implementaciji Šengenskog sporazuma o postepenom ukidanju kontrole na zajedničkim granicama iz 1990. godine.

Uslovi za izdavanje Evropskog naloga za hapšenje su:

- Da je izvršeno krivično djelo za koje je po zakonu države izdavanja zapriječen maksimum kazne zatvora od najmanje 12 mjeseci, odnosno ako je za ta krivična djela određen pritvor ili je izrečena kazna zatvora od najmanje četiri mjeseca ili je poslije izricanja kazne određen pritvor.²⁶ U pitanju je načelo ekonomičnosti ili ograničenja primjene evropskog naloga za hapšenje za ozbiljnija krivična djela, ili obrnuto, pravilo isključuje nalog za lakša krivična djela.

Kriterijumi minimalnog maksimuma zapriječene kazne ili izrečene kazne i minimuma izrečene kazne zatvora nijesu kumulativno određeni već su alternativni kriterijumi za obaveznost Evropskog naloga za hapšenje.

U pogledu visine kazne i zakonskog opisa krivičnog djela, kao uslova da se u zemlji izvršenja naloga ne potvrđuje obostarana kažnjivost, mjerodavno je pravo zemlje izdavanja naloga – države članice koja izdaje Evropski nalog za hapšenje.

Predaja lica na osnovu Evropskog naloga za hapšenje bez verifikacije dvostruke kažnjivosti, obavezna je za sljedeća krivična djela: (1) učestvovanje u zločinačkoj organizaciji, (2) terorizam, (3) trgovina ljudima, (4) seksualno iskorišćavanje djece i dječja pornografija, (5) nedozvoljena trgovina drogama i psihotropnim supstancama, (6) nedozvoljena trgovina oružjem, municijom i eksplozivima, (7) korupcija, (8) prevara,

²⁶ Član 2 stav 1 Okvirne odluke.

uključujući onu koja ide na štetu finansijskih interesa Evropske zajednice u smislu Konvencije o zaštiti finansijskih interesa Evropske zajednice od 26. jula 1995. godine, (9) pranje novca, (10) falsifikovanje novca, uključujući euro, (11) kompjuterski kriminal, (12) ekološki kriminal, uključujući ilegalnu trgovinu ugroženim životinjskim i ugroženim biljnim vrstama i sortama, (13) pomaganje neovlašćenog ulaska i boravka (vezano za države članice), (14) ubistvo i teške telesne povrede, (15) nedozvoljena trgovina ljudskim organima i tkivom, (16) otmica, protivzakonito lišenje slobode i uzimanje talaca, (17) rasizam i ksenofobija, (18) organizovana ili oružana pljačka, (19) nedozvoljena trgovina kulturnim dobrima, uključujući starine i umjetnička djela, (20) prevara, (21) reketiranje i iznuda, (22) falsifikovanje proizvoda i piraterija, (23) falsifikovanje službenih dokumenata i trgovina tim falsifikatima, (24) falsifikovanje sredstava plaćanja, (25) nedozvoljena trgovina hormonskim supstancama i drugim hormonima rasta, (26) nedozvoljena trgovina nuklearnim i radioaktivnim materijalom, (27) trgovina ukradenim vozilima, (28) silovanje, (29) paljevina, (30) zločini koji spadaju u nadležnost Međunarodnog krivičnog suda, (31) otmica aviona i brodova, (32) sabotaža.²⁷

Medjutim spisak krivičnih djela za koja je isključeno načelo dvostruke kažnjivosti nije konačan. Naime, Savjet Evrope ovlašćen je, prema odredbi člana 2. stav 3. Okvirne odluke, da jednoglasnom odlukom i to nakon savjetovanja sa Evropskim parlamentom, proširi listu i na neka druga krivična djela.

Za krivična djela koja su navedena u spisku iz Okvirne odluke, države članice su ovlašćene da u svojim propisima o Evropskom nalogu za hapšenje

predvide kao uslov za njegovo izvršenje - kažnjivost u državi izdavanja Evropskog naloga za hapšenje i u državi izvršenja naloga za hapšenje. Ovo je uslov da traženo lice bude predato. Ukoliko krivično djelo nije kažnjivo po nacionalnom pravu države u kojoj se nalazi lice, koje se traži Evropskim nalogom za hapšenje, neće se predati bez obzira na sve elemente i opis radnje krivičnog djela.

Okvirnom odlukom obuhvaćen je veliki broj najtežih krivičnih djela, uključujući i međunarodna krivična djela iz člana 5. Rimskog statuta iz nadležnosti Stalnog Međunarodnog krivičnog suda. Ako se evropski nalog za hapšenje i predaju odnosi na neko od krivičnih djela iz ove grupe krivičnih djela koja su izričito navedena, država se ne može pozivati na dvostruku kažnjivost kao razlog za postupanje po evropskom nalogu za hapšenje.

Evropskim nalogom za hapšenje i postupcima predaje, obuhvaćena su lica koja se potražuju, za djela koja po svom nacionalnom krivičnom zakonu ne bi bila krivična djela, ali pored toga država članica svojeg državljanina mora izručiti, jer ne važi zabrana izdavanja domaćih državljana, odnosno zabrana izdavanja svojih državljana je isključena, kada su u pitanju države članice Evropske unije.

U primjeni Evropskog naloga za hapšenje a polazeći prije svega od načela kojima je utemeljen, pojavile su se teškoće vezane za njegovu djelotvornost i za samu primjenu. Naime, kao otvoreno postavilo se pitanje pravne sigurnosti lica koja žive ili borave na teritoriji država članica Evropske unije, zbog ukidanja dvostruke kažnjivosti, jer može biti predato drugoj državi i za djelo koje nije krivično djelo u državi u kojoj se to lice nalazi. Na taj način neposredno je ugroženo načelo legaliteta (*nullum crimen, nulla poena sine lege*), garantovano iz-

²⁷ V. Đurđić, *op.cit.* str. 28.

među ostalog, Evropskom konvencijom o zaštiti ljudskih prava i osnovnih sloboda (član 7). Široke i neprecizne definicije krivičnih djela navedenih u članu 2. stav 2. Okvirne odluke takodje ugrožavaju načelo legaliteta. Ovo sa razloga što međusobno priznavanje krivičnih presuda bez provjere pretpostavlja dvostruko kažnjavanje i mora se zasnivati na dogovorenim definicijama krivičnih djela za koja se vrši ekstradicija. To je bio razlog da je za pojedina krivična djela ukinuta dvostruka kažnjivost jer nije bilo lako pronaći jedinstvenu definiciju odnosno odrediti ponašanja za koja se dvostruko kažnjivost ne mora provjeravati. Takav je slučaj kod krivičnog djela ubistva, silovanja i sl.

Kada je u pitanju kvalifikacija krivičnog djela, prilikom izdavanja evropskog naloga za hapšenje, mjerodavan je krivični zakon države izdavanja naloga.

Postupak po evropskom nalogu na hapšenje je hitne prirode, a što se zaključuje iz same Okvirne odluke koja postavlja, u članu 17., stroge i kratke rokove za odlučivanje. Ako je potraživani dao pristanak na predaju, u tom slučaju konačna odluka treba da se donese u roku od deset dana od dana pristanka, dok u drugim slučajevima mora biti donesena u roku od šezdeset dana od hapšenja lica koje se potražuje. U izuzetnim slučajevima, rok se može produžiti za još trideset dana, ali u svakom slučaju, predaja se mora izvršiti u roku od deset dana nakon donošenja konačne odluke o predaji, kako je to predviđeno članom 32.2. Okvirne odluke.

Sadržaj Evropskog naloga za hapšenje i predaju

Evropski nalog za hapšenje treba da sadrži određene informacije i to:

- identitet i nacionalnost zahtjevane osobe;
- ime, adresu, telefon, fax, e-mail adresu izdavajućeg pravosudnog organa;
- dokaze o pravosnažnoj presudi, nalog za hapšenje ili bilo koju drugu pravosnažnu sudsku odluku koja ima isti efekat;
- prirodu i pravnu kvalifikaciju krivičnog djela;
- opis i okolnosti pod kojima je djelo izvršeno, uključujući vrijeme, mjesto i stepen učešća tražene osobe u krivičnom djelu;
- izrečenu kaznu, ukoliko postoji konačna presuda ili predviđenu skalu kazni za krivična djela po pravu izdavajuće države članice i
- ako je moguće druge posljedice krivičnog djela.

Evropski nalog za hapšenje mora da bude napisan ili preveden na službeni jezik ili jedan od službenih jezika države izvršenja naloga ili bilo koji drugi jezik koji je prihvaćen od strane te države.

Pored sadržaja Evropskog naloga detaljno je uređen postupak predaje lica koje se traži i to u Poglavlju 2. Okvirne odluke o Evropskom nalogu za hapšenje.

Postupak predaje traženog lica sastoji se od nekoliko cjelina koje po svom sadržaju osiguravaju djelotvornost Evropskog naloga za hapšenje i zaštitu osnovnih prava traženog lica.

Postupak ima nekoliko faza:

- slanje Evropskog naloga državi izvršenja;
- hapšenje traženog lica i saopštavanje prava koja mu pripadaju nakon lišenja slobode;
- donošenje odluke o pritvaranju traženog lica;
- pristanak traženog lica na predaju ili saslušanje traženog lica;

- odlučivanje o predaji lica uključujući pri tom rokove i procedure za izvršenje Evropskog naloga i

- obavještanje države koja je izdala Evropski nalog.

Pored ovih faza u Okvirnoj odluci uređeno je i: odlučivanje u slučaju više zahtjeva (član 16), situacija do odluke o Evropskom nalogu i saslušanje lica koje čeka odluku (član 18 i 19), privilegije i imuniteti (član 20), konkurencija međunarodnih obaveza (član 21), rokovi za predaju lica nakon donijete odluke o Evropskom nalogu (član 23), odložena ili uslovna predaja (član 24) i tranzit tražene osobe (član 25).

Odbijanje evropskog naloga za hapšenje i predaju

Evropski nalog za hapšenje i predaju nije obavezan u svim slučajevima. Postoje slučajevi kada se uz postojanje određenih okolnosti može odbiti izvršenje ovog naloga. Razlozi mogu biti obligatorni i fakultativni.

Obligatorni razlozi isključuju mogućnost postupanja po nalogu i to države članice moraju unijeti u nacionalno zakonodavstvo, dok kod fakultativnih razloga, svaka država sama cijeni hoće li to učiniti ili ne. Odredbom člana 3. Okvirne odluke propisana su tri obligatorna razloga za odbijanje (apsolutne smetnje za izvršenje naloga): 1) pravilo *ne bis in idem*; 2) amnestija i 3) ako je lice na koje se odnosi nalog (potraživano lice) *uzrasta ispod granice* koja je potrebna za odgovornost prema krivičnom zakonodavstvu države izvršenja kazne.²⁸

Nalog će biti odbijen ako je u državi članici izvršenja već donijeta pravosnažna sudska presuda za to lice za isto krivično djelo, uz uslov, da je kazna

izvršena ili je u toku njeno izvršenje ili se više ne može izvršiti prema pravu države koja je donijela osudjujuću presudu. Ako je krivično djelo na koje se nalog odnosi obuhvaćeno amnestijom u državi izvršenja naloga, a ta država prema svom krivičnom zakonodavstvu je bila nadležna za krivično gonjenje za to krivično djelo, odbiće izvršenje evropskog naloga za hapšenje i predaju.

Fakultativni osnovi za odbijanje naloga za hapšenje i predaju (relativne smetnje za izvršenje naloga), propisane su u članu 4. Okvirne odluke i to su: 1) nepostojanje dvostruke kažnjivosti, što važi samo ako su u pitanju djela koja nijesu na listi 32 djela iz člana 2. stava 2. Okvirne odluke; 2) litispendencija, tj. krivični postupak protiv potraživanog koji se vodi u državi izvršenja za isto djelo; 3) izvršenje krivičnog djela na teritoriji države izvršenja; 4) ako je prestalo pravo na kažnjavanje u državi izvršenja naloga, a krivično djelo prema pravu države izvršenja spade u nadležnost njenih pravosudnih organa.²⁹

Države članice na različite načine su implementirale obligatorne i fakultativne razloge za odbijanje evropskog naloga za hapšenje i predaju. Neke države u svom zakonodavstvu predviđaju obaveznu provjeru dokazne osnove evropskog naloga za hapšenje i predaju, kao što su Danska, Engleska, Malta, Holandija i Portugalija, i na taj način ignorišu princip međusobnog povjerenja među državama, koji je upravo osnovni princip ovog naloga.

U preambuli Okvirne odluke, predviđeno je da država izvršenja može odbiti nalog samo u slučaju da neka država članica ozbiljno i istrajno krši ljudska prava. Razlozi za odbijanje izvršenja naloga moraju biti ponudjeni i obrazloženi.

²⁸ M. Babić, Međunarodno krivično pravo, Pravni fakultet, Banja Luka, 2011.g., str. 265.

²⁹ Ibid

Komparativni prikaz Evropskog naloga za hapšenje i predaju

Propisi kojima se reguliše međunarodna pravna pomoć u krivičnim stvarima, razlikuju se u pojedinim zemljama.

Ukazaćemo na neke od njih.

Zakon o međunarodnoj pravnoj pomoći Njemačke³⁰ u petom odjeljku petog djela normira uslove u pogledu tzv. ostale međunarodne pravne pomoći u krivičnim stvarima. Razlikuje se organ nadležan za odobravanje pravne pomoći i organ nadležan za pružanje pravne pomoći. Ukoliko organ koji je nadležan za odobrenje pravne pomoći smatra da postoje pretpostavke za pružanje pravne pomoći to obavezuje organ koji je nadležan za pružanje pravne pomoći dok je osnovni uslov za pružanje ostale međunarodne pravne pomoći, da su ispunjeni uslovi pod kojima bi i Njemački sudovi i drugi organi jedni drugima pružili pravnu pomoć.

Član 62. Zakona uređuje postupak odlučivanja o pružanju pravne pomoći. Ukoliko organ nadležan za pružanje ostalih oblika međunarodne pomoći smatra da ne postoje pretpostavke za pružanje pravne pomoći obavještava o tome Pokrajinski Vrhovni sud ili državno tužilaštvo pri Pokrajinskom Vrhovnom sudu koji donosi odluku o tome, da li postoje pretpostavke za pružanje krivično pravne pomoći. Odluka Pokrajinskog Vrhovnog suda je obavezujuća i to za sudove i druge organe koji su nadležni za pružanje pravne pomoći, kao i za organ nadležan za odobrenje pravne pomoći. Pravna pomoć ne smije se odobriti ako Pokrajinski Vrhovni sud utvrdi da ne postoje pretpostavke za pružanje pravne pomoći.

³⁰ Gesetz über die internationale Rechtshilfe in Strafsachen (IRG), 23.12.1982.g., str. 20171.

Prema ovom Zakonu postoji mogućnost da se međudržavnim i međunarodnim organima bez zamolnice prosljeđuju podaci dobijeni u istražnoj fazi krivičnog postupka, međutim, za ovo je potreban i reciprocitet. Prosljeđeni podaci isključivo se koriste u svrhu za koju su dobijeni. Zakon detaljno uređuje u paragrafu 60 dostavljanje podataka čak i u slučaju kada su prosljeđeni podaci koji "nijesu smijeli da budu prosljeđeni" ili su bili netačni.

Zakon o međunarodnoj pravnoj pomoći u kaznenim stvarima Republike Hrvatske³¹ koji je stupio na snagu 01. jula 2005. godine jednostavniji je od ostalih oblika međunarodne pravne pomoći jer prva faza je odlučivanje o dopuštenosti zamolnice a druga, njena osnovanost. Kada se provjeri osnovanost zamolnice odmah se pristupa njenom izvršenju. Prilikom preduzimanja krivično pravne pomoći, na izričito traženje strane države organi Republike Hrvatske moraju primjeniti stranu procesnu formu ako to nije u suprotnosti sa načelima domaćeg pravnog poretka, a što predviđa i Drugi dodatni protokol Evropske konvencije o međusobnom pružanju pravne pomoći u krivičnim stvarima. Na ovaj način načelo *locus regit actum* članom 10. dopunjuje se drugim načelom, novim, *forum regit actum*³². Prema Zakonu o međunarodnoj pravnoj pomoći u kaznenim stvarima uslov za primjenu strane procesne forme je da ona nije u suprotnosti sa načelom domaćeg pravnog poretka.

Zakon o međunarodnoj pravnoj pomoći u krivičnim stvarima Republike

³¹ „Narodne novine Republike Hrvatske“, broj 178/04

³² D. Krapac, Novi Zakon o međunarodnoj pravnoj pomoći u kaznenim stvarima: Načela i postupci, Hrvatski ljetopis za kazneno pravo i praksu, Zagreb, vol. 12, broj 2/2005, str. 671.

Srbije³³, u glavi V pod nazivom "Ostali oblici pružanja međunarodne pravne pomoći stranoj državi" propisuje preduzimanje procesnih radnji prilikom pružanja međunarodne pravne pomoći, kao što su pozivanje i dostavljanje pismena, saslušanje okrivljenog, ispitivanje svjedoka i vještaka, uvidjaj, pretresanje lica i privremeno oduzimanje predmeta.

Kao uslov za pružanje određenih oblika međunarodne pravne pomoći Zakon zahtjeva ispunjenje pretpostavke iz člana 7., kao i da se pred domaćim sudom protiv istog lica ne vodi krivični postupak za krivična djela za koje se zahtjeva pružanje međunarodne pravne pomoći kao i da su ispunjeni uslovi za preduzimanje radnje ili primjenu mjera koje se preduzimaju u okviru međunarodne pravne pomoći. Naime, zahtjeva se da se radnje i mjere preduzimaju saglasno domaćem krivično procesnom zakonodavstvu. Kada je u pitanju pružanje međunarodne pravne pomoći u krivičnim stvarima ono se dozvoljava ako nije u suprotnosti sa osnovnim načelima pravnog poretka Republike Srbije (član 90).

Umjesto zaključka

Evropski nalog za hapšenje i predaju izmjenio je dotadašnji tradicionalni sistem ekstradicije između država članica Evropske unije, koji je bio spor i pokazao se kao nedjelotvoran i uvođenje ovog naloga predstavlja uzajamno povjerenje u pravne sisteme država članica. Načelo međusobnog priznavanja sudskih odluka, podrazumjeva dužnost država članica na priznavanje i izvršenje sudskih odluka donesenih u drugoj državi članici bez ikakvog provjeravanja.

Ovaj postupak postao je efikasan, što smatraju uglavnom sudije i tužioci, jer je hitan, a što se ogleda u kratkim i strogim rokovima za njegovo odlučivanje.

Medjutim, postoje i druga mišljenja, da brzina u odlučivanju po nalogu sužava mogućnost zaštite prava potraživanih lica, obzirom da u tom postupku gotovo izostaje sudska kontrola, u pogledu činjeničnog stanja, dokaznog osnova zahtjeva za predaju, zbog dvostruke kažnjivosti i sl. Ovo posebno, ako se ima u vidu da za lica koje se potražuje, u postupku po nalogu, ne postoji obaveza da ima branioca. U tom smislu su i kritike, da postoje teškoće u zaštiti osnovnih ljudskih prava lica koja se potražuju.

Države mogu, pod određenim slučajevima odbiti izvršenje naloga za hapšenje i predaju, s tim da razlozi moraju biti ponudjeni i obrazloženi.

U svakom slučaju, iskustvo u vezi sa evropskim nalogom za hapšenje i predaju, biće test za mnoge evropske zemlje. Ono što je nesporno je, da je on zamjena za dugu i složenu proceduru koja je postojala u tradicionalnom sistemu ekstradicije i da se njegovim uvođenjem na efikasan način države članice Evropske unije suprotstavljaju novim oblicima kriminaliteta.

³³ „Službeni glasnik Republike Srbije“, broj 20/09

Nevenka Nićin, Anka Bulatović
Ekonomski fakultet
Evropskog univerziteta Brčko distrikta
Brčko, BiH

BILANS FUZIJE KAO VRSTA SPECIJALNOG BILANSA

Sažetak

U ovom radu opisan je značaj i tehnika izrade specijalnih bilansa s posebnim osvrtom na bilans fuzije. Uporedo s tim istaknuta je potreba razumevanja prirode i suštine okolnosti pod kojima se zahteva priprema i prezentacija finansijskih izveštaja i bilansa fuzije kao posebne vrste specijalnih bilansa.

Istorijski posmatrano, teorije bilansa (monističke, dualističke) su se pojavile u kapitalizmu, a njihova pojava se veže sa problemom procenjivanja koji se vremenom pretvorio u ciljeve bilansa. Teorije bilansa su proizvod stanja kapitalističke privrede i problema koji prate njen razvoj, kao što su inflacija, deflacija, stabilizacija i slično. Ostvarenje ciljeva bilansa je utemeljeno na primeni odgovarajućih principa procenjivanja. Razne teorije bilansa primenjuju različite cene za procenjivanje pozicija bilansa.

Teorija i praksa, te aktuelno zakonodavstvo koje reguliše pitanje bilansiranja daju mogućnost donošenja zaključaka o njihovom pripadništvu pojedinim teorijama bilansa.

Ključne reči: Specijalni bilansi, bilans fuzije, finansijski izveštaji.

Abstract

This paper describes the importance and techniques of special balance with special emphasis on the balance of fusion. At the same time stressed the need to understand the nature and essence of the circumstances requiring the preparation and presentation of financial statements and the balance of fusion as a special type of special balance. Historically, the theory of the balance (monistic, dualistic) appeared in capitalism, and their appearance is linked with the problem of assessing which eventually turned into goals balance. Theories balance of the product of the state capitalist economies and the problems that accompany its development, such as inflation, deflation, and stabilization objectives and the like. The achievement of the objectives of balance is based on the use of appropriate valuation principles. Various theories of balance apply different rates for assessment of the balance.

Theory and practice, as well as current legislation which governs the question of balancing provide the ability to draw conclusions about their membership in certain theories of balance.

Keywords: Special balances, income fusion, financially report.

Uvod

Finansijski izveštaji pružaju informacije o uspešnosti i promenama u finansijskom položaju preduzeća, a za dobar kvalitet računovodstvene prakse i dobijanje pouzdanih i uporedivih finansijskih izveštaja je obavezna primena Međunarodnih računovodstvenih standarda (MRS), odnosno, Međunarodnih standarda finansijskog izveštavanja (MRSI).

Ciljevi nadzora, kontrole, i odlučivanja u slučajevima finansiranja i promene statusa nametnuli su zahtev za dodatnim informacijama. Taj zahtev za dodatnim informacijama predstavlja povod za sastavljanje bilansa pomoću kojih se zadovoljavaju istaknute potrebe. Takvi bilanci se sastavljaju neredovno, u posebnim prilikama, i predstavljaju informacionu osnovu za zadovoljenje posebnih ciljeva. Zato se oni označavaju kao „specijalni bilanci“.

Bilans fuzije spada u specijalne bilanse, a pripajanje obično doprinosi racionalnijem poslovanju i uštedama na nivou nabavke i distribucije.

Pojam i proces finansijskog izveštavanja

Finansijsko izveštavanje je „proces obezbeđenja kvantitativnih finansijskih (računovodstvenih) informacija o preduzeću i njihovog saopštavanja korisnicima odnosno donosiocima odluka“ i danas je opšteprihvaćeno da je osnovna svrha finansijskog izveštavanja korisnost za donošenje odluka. Od finansijskog izveštavanja se očekuje da će obezbediti informacije za donošenje racionalnih investicionih i kreditnih odluka, informacije o ekonomskim resursima preduzeća i pravu na njih, informacije o performansama poslovanja preduzeća u toku godine, o tome kako preduzeće stiče i koristi go-

tovinu, kako uprava ispunjava svoju upravljačku odgovornost prema vlasnicima itd. Podizanje kvaliteta finansijskih izveštaja predstavlja uslov za uspostavljanje fer konkurencije na finansijskim tržištima i obezbeđenje potrebne sigurnosti investitora i poverilaca.

Kvalitet finansijskih izveštaja, uslovljen je, pre svega stručnošću i etičnošću ne samo profesionalnih računovođa već i menadžera. Ubrzani proces privatizacije, pojačani naponi na razvoju finansijskih tržišta i želja da se privuku strani investitori istakli su u prvi plan pouzdanost, razumljivost i uporedivost finansijskih izveštaja preduzeća i banaka zbog čega je neophodno da menadžment pristupi unapređenju svojih računovodstvenih znanja ili bar da postane svestan vrste i dalekosežnosti uticaja donetih poslovnih odluka na sliku preduzeća prezentiranu u njegovim finansijskim izveštajima. Ovaj zadatak menadžment može ostvariti kroz unapređenje saradnje sa profesionalnim računovođama i postavljanjem odnosa menadžer-računovođa na paritetnu osnovu.

Međunarodni računovodstveni standardi i međunarodni standardi finansijskog izveštavanja

Međunarodni računovodstveni standardi (MRS) predstavljaju računovodstvene standarde uvedene da bi se postigla transparentnost i jednoobraznost finansijskih izveštaja bilo kog ekonomskog subjekta bez obzira na delatnost kojom se bavi i zemlju u kojoj posluje. MRS imaju svrhu svestranijeg, lakšeg i boljeg razumevanja finansijskih izveštaja uz osnovni cilj da obezbede podatke i informacije za uporedne analize za nesmetano poslovno komuniciranje zainteresovanih subjekata koje rezultira bržem protoku robe i kapitala. Primena među-

narodnih standard finansijskog izveštavanja (MSFI) u poslovnoj situaciji može imati presudan uticaj na finansijske rezultate i položaj dela ili cele firme. MSFI daju državnim službenicima, upravama preduzeća, menadžerima ili finansijskim analitičarima bez velikog predznanja iz računovodstva alate potrebne za učestvovanje u raspravama i donošenju odluka ključnih za prihvatanje i primenu finansijskih izveštaja svojih firmi, odnosno finansijskih izveštaja državnih sektora. Finansijski izveštaji predstavljaju strukturirani finansijski prikaz finansijskog položaja preduzeća i poslovnih promena koje su nastale. Prema tome, svrha, odnosno cilj finansijskih izveštaja je da korisnicima pruže informacije o:

- finansijskoj situaciji poslovnog subjekta, što se iskazuje kroz bilans stanja i kroz izveštaj o promenama na kapitalu,
- uspešnosti poslovanja,
- gotovinskim tokovima poslovnog subjekta u period izveštavanja, što se iskazuje kroz izveštaje o tokovima gotovine.

Poreklo pojma, formalno obeležje i forma prikazivanja

Bilans kao dvostrani pregled međusobno izravnatih veličina, može da se prikaže u formi konta, kao međusobno sučeljavanje dveju strana, ili u štafelnoj formi, u kojoj su veličine dveju strana poređanje jedna ispod druge. Kada se govori o bilansu, uglavnom se u većini slučajeva, misli prvenstveno na bilans stanja.

Etimološki, reč bilans vodi poreklo iz spoja latinskih reči *bilanx libra* (vaga sa dva tasa)³⁴, dok je upotreba reči u području knjigovodstva i bilansa nepo-

sredno povezana sa italijanskom rečju *bilancio* (bilans)³⁵, što je svakako pouzdan trag njegovog nestajanja.

Otkrivanje porekla reči ukazuje istovremeno na njegovo formalno obeležje, koje se izražava u sledećem:

1. Bilans ima uvek dve strane, što ga karakteriše kao dvostrani pregled.
2. Obe strane bilansa su formano, odnosno računarski jednake veličine, što označava ravnotežu obeju strana.

Bilans prikazuje sredstva preduzeća sa dve perspektive:

- prema njihovoj funkcionalnoj nameni ili položaju i
- prema izvorima finansiranja tih sredstava.

Obzirom da se radi o dvostrukom prikazu iste stvari, onda je logično da između sredstava prema funkcionalnom položaju i njihovih izvora postoji ravnoteža. Sredstva (imovina) preduzeća se iskazuju na levoj strani bilansa koja se zove aktiva. Na desnoj strani bilansa, tzv. "pasivi" prikazuju se izvori, odnosno način finansiranja sredstava.

Bilans, prema tome, prikazuje celinu preduzeća koja se izražava u bilansnoj ravnoteži. Bilansna ravnoteža postoji između aktive i pasive preduzeća. Ukoliko bilans nije uravnotežen onda ne postoji ni celina, odnosno ukupnost preduzeća.

Bilansna ravnoteža podrazumeva sledeću jednakost:

Osnovna sredstva+Aktiva=Pasiva

Obrtna sredstva=Vlastiti+Tuđi kapital

³⁴ Latinski adektiv *bilanx* predstavlja spoj reči bis (dvostruki, dupli) i *lanx* (tas, šolja); reč *ibra* znači vaga (ravnoteža).

³⁵ *Bilancio* = bilans; *bilancia* = vaga. Fare il *bilancio* = praviti bilans (bilansirati)

Uz bilans stanja postoji još mnogo različitih vrsta bilansa, kao što su bilans uspeha (koji je usko vezan sa bilansom stanja), bilans finansijskih tokova, profitnih i investicionih centara, konsolidovani bilans kao i specijalni bilansi. Sa druge strane teorije bilansa se odnose na učenje o cilju bilansa, kroz koji se izražavaju ciljevi poslovanja preduzeća. Pod uticajem privredne prakse formira se zakonska regulativa koja propisuje vreme, postupak i sadržaj sastavljanja bilansa, i to upućuje na preko potrebni visok stepen odgovornosti svih onih koji su uključeni u proces finansijskog izveštavanja. Tu se misli na relevantne državne institucije, regulatorna tela, javna nadzorna tela, sudstvo, profesionalne organizacije, menadžere, revizore i računovođe.

Bilansiranje u specijalnim slučajevima

Specijalni bilansi su oni bilansi koji se javljaju u izuzetnim prilikama, najčešće, samo jednom u toku života preduzeća.

U metodološkom smislu oni su identični redovnim izveštajima, ali se s obzirom na namenu razlikuju i prilagođavaju svojoj svrsi. Sačinjavaju se prilikom osnivanja neke nove kompanije, preduzeća, prilikom promene pravne forme, fuzije, spajanja, podela, stečaja, poravnjenja, otkupa sopstvenih akcija. Putem specijalnih bilansa obezbeđuje se informisanje o toku događaja koji su povod sastavljanju bilansa.

Specijalni bilansi se sastavljaju u specijalnim situacijama koje prate poslovni život kompanije, a iritirane su uglavnom društvenim i ekonomskim razlozima. Društveni razlozi su inspirisani potrebom za prestrukturiranjem privrede i tranzicijom kompanije, dok su ekonomski razlozi motivisani željom za po-

većanjem stepena efikasnosti privređivanja.

Među najznačajnije specijalne bilanse ubrajamo: bilans fuzije, bilans osnivanja, bilans promene pravne forme, poreski bilans, bilans razdvajanje, bilans poravnjenja, likviditentni bilans, likvidacioni bilans, stečajni bilans i bilans sanacije.

Pojmovno određenje, vrste, motivi i rizik kod fuzije preduzeća

Fuzija ili spajanje preduzeća, kao i druge metode restrukturiranja preduzeća, ima za cilj stvaranje novih vrednosti, odnosno boljeg poslovanja.³⁶

Postupak spajanja dva, do trenutka fuzije, pravno i ekonomski samostalna preduzeća, pri čemu makar jedno od njih gubi svoju pravnu i ekonomsku samostalnost. Nastaje u slučaju statusih promena, odnosno promena u organizovanju preduzeća, u slučaju spajanja ili pripajanja.

Fuzija nastaje spajanjem dva ili više pravno samostalnih poslovnih objekata u jednu novu celinu ili nastaje pripajanjem. U privrednoj praksi potrebno je razlikovati fuziju pripajanja i fuziju spajanja.

Fuzija pripajanja je proces likvidacije jednog preduzeća sa preuzimanjem svih sredstava i obaveza. Dok je fuzija spajanja proces likvidacije dva ili više preduzeća i stvaranje novog. Prema ovome razlikuju se bilansi fuzije.

Vrednost novonastale kompanije je jednaka zbiru vrednosti pojedinih delova, uvećanom za sinergizam koji bi se mogao pojaviti.³⁷

³⁶ Kumalić, J.: finansijski menadžment, Ekonomski fakultet, Bihać, 2004 god. Str.478.

³⁷ James, C. Van Horhe: Finansijsko upravljanje i politika, IX izdanja, MATE, D.o.o. Zagreb, 1993.g., str.663.

$$V_{ab} = V_a + V_b + \text{Sinergizam}$$

Gde je:

V_{ab} -vrednost kompanije nakon spajanja

V_a -vrednost kompanije A pre spajanja

V_b -vrednost kompanije B pre spajanja

Prema ekonomskim ciljevima razlikuju se: horizontalne fuzije, vertikalne fuzije i fuzije nastale koncentracijom kapitala.

Kod horizontalne fuzije se spajaju, odnosno pripajaju kompanije iz iste grane delatnosti, u cilju poboljšanja ekonomije obima i kompanije sličnih proizvodnih asortimana.

Vertikalna fuzija, po pravilu, integriše kompanije čije se poslovne aktivnosti dopunjuju ili su fazno povezane u procesu reprodukcije. Fuzija koja je motivisana koncentracijom kapitala tzv. "fuzija diverzifikacije" spaja kompanije različitih proizvodnih programa.

Fuzija je postupak spajanja (stapanja) imovine najmanje dva (do tada) ekonomski i pravno samostalna preduzeća u jednu ekonomsku i pravnu celinu, pri čemu najmanje jedno od njih nestaje (prestaje da postoji). Fuzija ostavlja samo jedno preduzeće pravno samostalnim, zbog čega se ističe da ona predstavljaju najuže moguće povezivanje preduzeća. Fuzija ima za posledicu ukidanje jednog ili više preduzeća bez formalne likvidacije i prenos njegove ili njihove imovine na drugo društvo. Taj prenos ima karakter ukupne pravne sukcesije. Najčešći motive fuzije preduzeća su:

- bolje korišćenja resursa preduzeća,
- smanjivanje neefikasnog poslovanja,
- promena strategije razvoja.

Bilans fuzije i utvrđivanje koeficijenta zamene akcija

Budući da u procesu fuzije jedno preduzeće prenosi celokupnu imovinu na drugo preduzeće, u svemu tome najdelikatnije je utvrditi koeficijent zamene akcija, odnosno srazmeru u kojoj će se jedna akcija pripojenog preduzeća zamjenjivati za akcije preduzeća koje nastavlja da egzistira. Odnos razmene akcija treba da pruži odgovor na pitanje koliko sopstvenih akcija društvo preuzimaoca želi da ponudi za svaku akciju društva koje preuzima, odnosno koliko će se akcija društva preuzimaoca pristati da prime kao nadoknadu akcionari pripojenih ili udruženih društava. Utvrđivanje koeficijenta razmene, zavisi pre svega, od procenjene vrednosti preduzeća, na osnovu čega preduzeće-preuzimaoc određuje maksimalnu cenu koju je spremno da ponudi, dok ciljno preduzeće utvrđuje minimalnu cenu koji je spremno da prihvati. No, i pored toga, odnos razmene u velikoj meri zavisi i od pregovaračke pozicije, ali i od veštine učesnika u procesu fuzionisanja. U svemu tome najdelikatnije je odrediti odnos zamene akcija ili udela. Taj problem se rešava uz pomoć bilansnog, berzanskog ili prinostnog kursa osnovnog kapitala. Navedeni koeficijenti, predstavljaju polazu osnovu za pregovore o utvrđivanju definitivnog odnosa razmene.

Primer bilansa fuzije kod pripajanja "Novosadske mlekarne" "Imleku"-u

"Novosadska mlekarne" se 2007. godine pripojila "Imleku" u skladu sa Nacrtom ugovora o spajanju uz pripajanje. Osnovni kapital "Imleka" je prilikom pripajanja uvećan za nekoliko miliona dinara izdvajanjem popriličnog broja običnih akcija i preferencijalnih

akcija. Akcije su izdavane bez javnog poziva radi zamene akcija. „Imlek” je preuzeo imovinu i obaveze „Novosadske mlekare” i otvorio ogranak u Novom Sadu koji je u svom nazivu pored imena „Imlek” zadržao i naziv „Novosadska mlekara”.

Ovo pripajanje je doprinelo racionalnijem poslovanju i uštedama na nivou nabavke i distribucije s obzirom da je delatnost tih mlekara do tada bila ista i da su do sada sarađivale, pa je pripajanje

Novosadske mlekare Imleku predstavljalo logičan nastavak tih odnosa. U skladu sa tim pripajanjem, Beogradska berza je nakon toga donela odluku o isključenju akcija Novosadske mlekare sa vanberzanskog tržišta. Komisija za zaštitu konkurencije je pre ovog pripajanja ocenila da ove dve mlekare već posluju u okviru istog sistema i da njihovo spajanje ne može uticati na povećanje koncentracije na tržištu.

IZRAČINAVANJE BILANSNOG KURSA „IMLEKA“-a I „NOVOSADSKJE MLEKARE“

Podaci koji su potrebni za utvrđivanje bilansnog kursa su:

Podaci iz bilansa stanja preduzeća „Imlek“

1. Aktiva	1.080.994
2. Gubitak iskazan na strani aktive	0
3. Obaveze	795.007
4. Dugoročna rezervisanja	1.493
5. Pasivna vremenska razgraničenja	0
6. Neto aktiva (1-2-3-4-5)	284.494
7. Osnovni kapital	128.212

BILANSNI KURS= $6/7 \times 100 = 284.494 / 128.212 \times 100 = 221.89$

Vrednosti bilansnog kursa u ovom konkretnom prioru iznosi 221,89 i ona pokazuje da je vrednost sopstvenog kapitala „Imleka” veća od osnovnog kapitala za 121,89%.

Podaci iz bilansa stanja preduzeća „NOVOSADSKA MLEKARA“ A.D.

1. Aktiva	259.761
2. Gubitak iskazan na strani aktive	0
3. Obaveze	206.227
4. Dugoročna rezervisanja	679
5. Pasivna vremenska razgraničenja	0
6. Neto aktiva (1-2-3-4-5)	52.855
7. Osnovni kapital	7.984

Bilansni

KURS= $6/7 \times 100 = 52.855 / 7.984 \times 100 = 662.01$

Vrednost sopstvenog kapitala preduzeća „Novosadska mlekara” (neto aktive) odstupa od osnovnog kapitala u iznosu od 562,01%.

Odnos razmene: $221,89 / 662,01 \times 100 = 33.52$

Ovaj odnos razmene znači da vlasnici preduzeća „Imlek” dobijaju za sto svojih akcija 33,52 akcije preduzeća „Novosadske mlekare”, naravno uz uslov da je nominalna vrednost akcija ista

u oba preduzeća. Pri sačinjavanju bilansa fuzije treba oba bilansna kursa kod oba preduzeća dovesti u isti položaj, da bi se izvršila ravnomerna podela akcija. Osnovni kapital je osnov za upravljanje preduzećem, za sticanje dividende iz neto dobitka i za raspodelu ostatka likvidacione mase posle izmirenja obaveza pri likvidaciji preduzeća. To će se učiniti tako što će se smanjiti osnovni kapital kod jednog preduzeća, a razlika će se prebaciti u rezervni kapital.

Berzanski kurs „Imleka-a“ i „Novosadske mlekarke“

Berzanski kurs utvrđuje odnos sopstvenog kapitala i broja akcija te pokazuje koliko sopstvenog kapitala dolazi na jednu akciju, u konkretnom primeru Imleka i Novosadkse mlekarke, na osnovu ugovora o pripajanju ova dva preduzeća vidi se da se Osnovni kapital Društva sticaoca (Imleka) povećava za 481.594.800,00 RSD, izdavanjem 790.210 običnih akcija i 12.448 preferencijalnih akcija, pojedinačne nominalne vrednosti 600,00 RSD svaka.

Prinosni kurs „Imlek-a“ i „Novosadske mlekarke“

Neto aktiva preduzeća odnosno sopstveni kapital preduzeća „Imlek“ iznosi 264.033 hiljade dinara, a preduzeća „Novosadkse mlekarke“ 8.717 hiljada dinara i

proizvoljno će se odrediti procenjena neto aktiva. (Naime ovo rade stručnjaci, odnosno procenitelji). U ovom slučaju uzeli su se proizvoljno podaci.

„Imlek“

Neto aktiva (sopstveni kapital)
=284.494

Procenjena neto aktiva =300.000
„Novosadska mlekarke“

Neto aktiva (sopstveni kapital)
=52.855

Procenjena neto aktiva=60.000
Prinosni kurs za oba preduzeća, izračunava se:

Preduzeće
„Imlek“ $= (300.000 / 128.212) \times 100 = 234$
Preduzeće „Novosadska mlekarke“
 $= (60.000 / 7.984) \times 100 = 751$

Na osnovu ovoga zaključuje se da je vrednost neto aktive veća od osnovnog kapitala kod preduzeća „Imlek“ za 134%, a kod preduzeća „Novosadska mlekarke“ za 651%. Odnos razmene je 0,2:1 u korist preduzeća „Imlek“, odnosno za 100 akcija preduzeća „Novosadska mlekarke“ dobija se 20 akcija preduzeća „Imlek“.

U bilansu fuzije u okviru nematerijalnih ulaganja javlja se goodwill u iznosu razlike između procenjene neto aktive i knjigovodstvene neto aktive, što ovde iznosi $22.651 = (300.000 + 60.000) - (284.494 + 52.855)$.

U strukturi kapitala u bilansu fuzije ovaj goodwill može se tretirati kao premija pa će struktura sopstvenog kapitala u bilansu fuzije biti:

1. Osnovni kapital	47.930
2. Premija	22.651
3. Rezervni kapital	289.41
4. Ukupan sopstveni kapital (1+2+3)	360.000

Prosečni kurs „Imlek-a“ i „Novosadske mlekarke“

Ako se vlasnici preduzeća koje se pripaja i vlasnici preduzeća kome se pripaja, odnosno ako se vlasnici preduzeća koja se pripajaju u novo preduzeće

ne mogu nagoditi da li će odnos razmene utvrditi na bazi bilansnog ili na bazi prinosnog kursa onda se pristupa prosečnom kursu. Prosečni kurs je aritmetički prosek bilansnog i prinosnog kursa. U ovom primeru iznosi:

	IMLEK	NOVOSADSKA MLEKARA
1. Bilansni kurs	221,89	662,01
2. Prinosni kurs	234	751
3. Prosečni kurs (1+2)/2	227,945	706,505
4. Odnos razmene (132/115)	32,26	100

Vlasnici preduzeća „Imlek“ za 100 svojih akcija dobijaju 32 akcije preduzeća „Novosadske mlekarke“. Budući da vlasnici preduzeća „Imlek“ u ovom slučaju imaju 500 akcija od po 1000 dinara sada će imati 160 akcija preduzeća „Novosadska mlekarke“ od po 1000 dinara. Na kraju uzeće se oba preduzeća „Imlek“ i „Novosadska mlekarke“ iz primera i sačiniti zaključni bilans radi fuzije i bilans u koji je ugrađena procenjena vre-

dnost neto aktive pri čemu je struktura sopstvenog kapitala u tom bilansu urađena na bazi odnosa razmene koja počiva na prinosnom kursu.

Bilans fuzije sačinjava se na osnovu bilansa sa ugrađenom procenjenom vrednosti preduzeća „Imlek“ i preduzeća „Novosadska mlekarke“ u kojima je struktura sopstvenog kapitala urađena na bazi odnosa razmene zasnovane na prinosnom kursu. Ona izgleda ovako:

BILANS FUZIJE

Između preduzeća „Imlek“ i

„Novosadska mlekarke“

AKTIVA		PASIVA	
A. STALNA IMOVINA	748.526	A. KAPITAL (I+II+III)	360.000
I Goodwill	22.651	I Osnovni kapital	120.690
II Osnovna sredstva	725.875	II Premija	87.250
B. OBRTNA IMOVINA	529.642,27	III Rezerve	152.060
I Zalihe	206.070	B. OBAVEZE	918.168,27
II Potraživanja	302.354,27		
III Gotovina	21.139		
IV Odložena sredstva	79		
AKTIVA (A+B)	1.278.168,27	PASIVA (A+B)	1.278.168,27

Pri sačinjavanju bilansa fuzije, potraživanja i obaveze između preduzeća koja se fuzionišu međusobno se prebijaju

i ne unose u bilans fuzije. Logika ovakvog rešenja leži u tome da fuzijom dva ili više preduzeća nastaje jedno predu-

zeće, jedno pravno lice, a jedno preduzeće ne može samo od sebe potreživati niti može sebi dugovati, jer je to besmislica.

ZAKLJUČAK

Na osnovu teorijskog pristupa tematici bilansa fuzije vidi se koliki značaj on ima. Naime taj značaj se ogleda u ravnomernoj raspodeli imovine, utvrđivanju knjigovodstvene i stvarne vrednosti preduzeća koja učestvuju u procesu fuzije, i u suzbijanju manipulisanja i špekulisanja.

U procesu fuzije jedno preduzeće prenosi celokupnu imovinu u drugo preduzeće, i u svemu tome najznačajnije je utvrđivanje koeficijenta zamene akcija,

odnosno srazmere u kojoj će se jedna akcija pripojenog preduzeća zamenjivati za akcije preduzeća koje nastavlja da egzistira. Računarske veličine koje se pri tome koriste su: bilansni kurs-formiran na berzi, prinosni kurs-izveden iz prinosne snage preduzeća i prosečni kurs.

Određivanje kursa za razmenu akcija preduzeća učesnika u fuziji ima implikacije na sve strane u transakciji, često sa dramatičnim uticajem na vrednost, kao i distribuciju rizika između kupca i ciljnog preduzeća. Samim tim, izbor adekvatnog koeficijenta nije samo tehničko pitanje već sadrži i ekonomsku dimenziju, tako da je veoma bitno preispitati njegovu ekonomsku poželjnost i podobnost.

LITERATURA

1. Dmitrović-Šaponja, Lj.: "MSFI i savremeno finansijsko izveštavanje", Zbornik radova 10-og Kongresa SRRRS, Banja Vrućica, Republika Srpska, 2006.
2. James, C. Van Horhe: Finansijsko upravljanje i politika, IX izdanja, MATE, D.o.o. Zagreb, 1993.g.od
3. Kumalić, J.: finansijski menadžment, Ekonomski fakultet, Bihać, 2004 god
4. Malinić, S.: "Osnove računovodstva", Univerzitet Braća Karić, Beograd, 2007.
5. Nićin, N.: "Teorija i analiza bilansa", Nauka i društvo, Beograd, 2011.
6. Nićin, N., Petković, Z.: „Računovodstvo“, Evropski Univerzitet, Brčko Distrikt, 2013.
7. Nićin, N., Bulatović, A.: „Upravljačko računovodstvo“, Evropski Univerzitet, Brčko Distrikt, 2015.
8. Ranković, J.: "Specijalni bilansi", Proinkom, Beograd, 1996.
9. Stefanović, N., Malinić, D.: "Fenomenologija bilansa-informaciona moć, rizici i posledice", University of Belgrade, Faculty of Economy, Ekonomika preduzeća, vol.57, iss 3-4, 2009.
10. http://www.belex.rs/trgovanje/istorijski_podaci

Звездан Стојановић
Технички факултет
Европски универзитет Брчко дистрикта
Брчко, Босна и Херцеговина

ОД Е-УПРАВЕ КА М-УПРАВИ

Сажетак

Током последње деценије, дошло је до технолошког бума на подручју бежичних и мобилних технологија што је имало великог утицаја на функционисање јавних институција и на то како јавне институције пружају сервисе грађанима и пословним корисницима, како у развијеним земљама, тако и код земаља у развоју, поготово код оних које нису имале развијену фиксну телекомуникациону инфраструктуру. Развој мобилних комуникација је омогућио управи, како на локалном нивоу, тако и на државном, да своје услуге понуди много већем броју корисника, који сада могу да приступе широком опсегу информација и услуга, као што су правни савјети, здравствене, образовне и саобраћајне информације, да обаве разна плаћања и сл.

Кључне ријечи: *е-управа, м-управа*

Summary

During the last decade, there has been a technological boom in the area of the wireless and mobile technologies which has great influence on the functioning of the public institutions and on how public institutions provide services to citizens and business users both in developed countries and in developing countries, especially in those who did not have a developed fixed telecommunications infrastructure. The development of mobile communications has enabled the administration, both at the local level, and in the state, to offer its services to a much larger number of users, who can now access a wide range of information and services, such as legal advice, health, education and transport information, to perform various payments and the like.

Key words: *e-government, m-government*

1. Кључни индикатори информационе развијености неке земље

Према међународној телекомуникационој унији, (ITU-International Telecommunication Union) као кључни индикатори информационо-техноло-

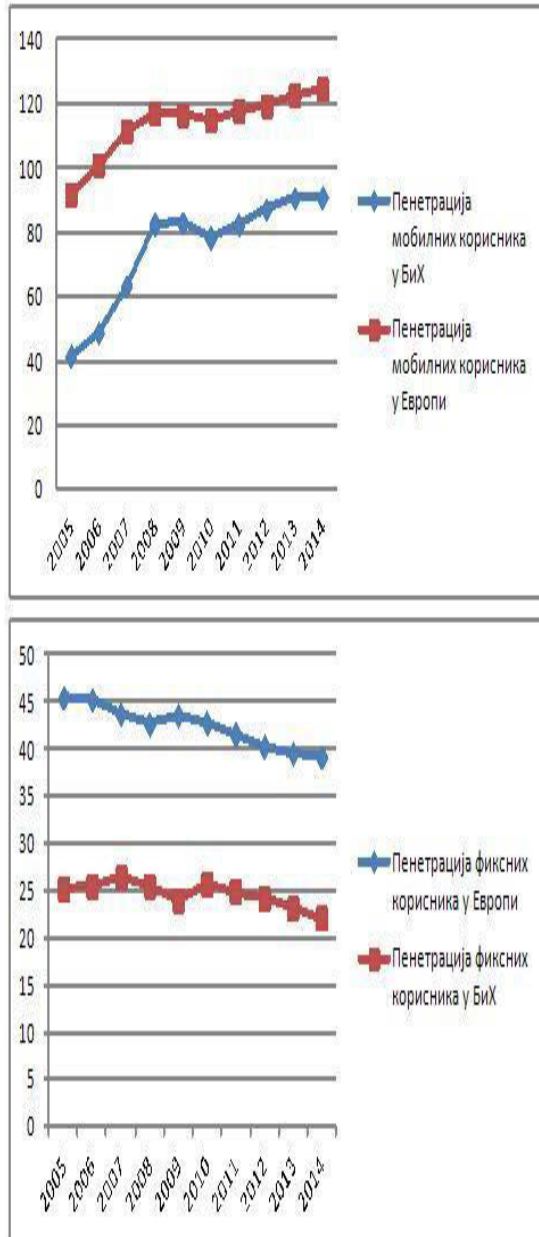
шке развијености неке земље (ITU, 2015) узимају се следећи показатељи:

- пенетрација фиксних корисника (број корисника на 100 становника),
- пенетрација мобилних корисника,
- број Internet корисника.

Ови показатељи су се користили и приликом израде извјештаја UNDP-а о развоју е-управе земаља југоисточне Европе (UNDP, 2010).

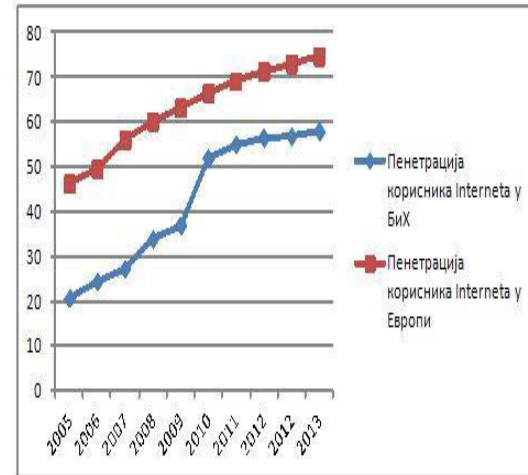
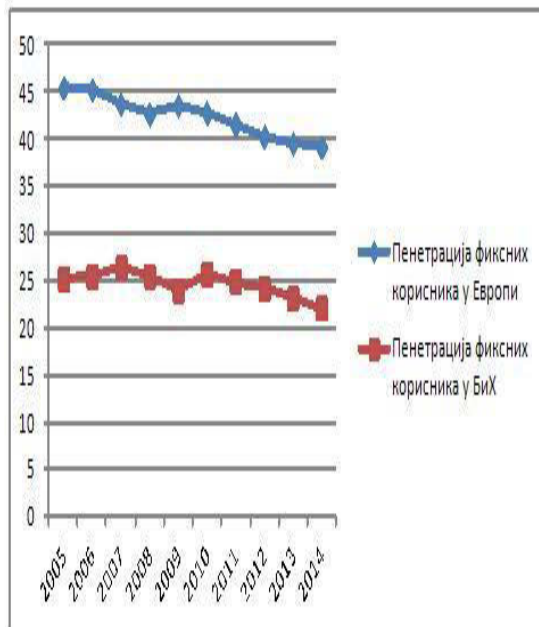
Овдје би било занимљиво направити поређењу тренутне ситуације у Босни и Херцеговини (БиХ) и остатку Европе у погледу ова три показатеља

(Слика 1).

(a)

(b)

(c)

Слика 1. Поређење пенетрација (а) фиксних, (б) мобилних и (ц) Internet претплатника између БиХ и остатка Европе

Са слике 1 се види да БиХ слиједи глобалне трендове, а то су постепено (од неке 2008 године смањење броја фиксних корисника, дијаграм 1.а) и константно повећање броја мобилних и Internet претплатника (дијаграми 1.б и 1.ц). Извјесну забуну би могао унијети дијаграм 1.б и како би се он објаснио потребно је подвући важну чињеницу а то је да се термин мобилни претплатник односи на број SIM картица које су у употреби (један телефон може имати и двије SIM картице, такође и један корисник може имати више телефона са различитим SIM картицама), тако да се стварни број корисника сигурно мањи од броја претплатника (Стојановић, 2014).

Употреба мобилних технологија даје клијенту више могућности за приступ информацијама. Тиме се постиже да клијент добија информације без обзира да ли користи жичну везу (преко телефона, факса или рачунара) или бежичну (преко мобилних уређаја).

Уређаји који омогућавају мобилност корисника су: мобилни телефони (посебно брзо растући сегмент „паметних“ телефона), рачунари (лаптопови) и у новије вријеме све заступљенији сегмент таблета, који имају потенцијал да у догледној будућности замијене персоналне рачунаре. У укупном броју продатих мобилних уређаја у 2013 години „паметни“ телефони учествују са више од 65%. Већ од 2011 године око 85% телефона који су се нашли у продаји су имали приступ веб-у иако су свега 35% од њих били „паметни“ телефони (Стојановић, 2014).

Анализирајући податке из (EU, 2013), можемо извести закључак да је учешће мобилне телефоније и мобилних сервиса података у укупном приходу од телекомуникационог сектора у Европској унији увелико превазишло учешће фиксне телефоније и сервиса које се обезбјеђују путем фиксних мрежа, и да се учешће мобилних сервиса преноса података у укупном приходу веома брзо повећава, тако да ће по неким предвиђањима већ 2018 год. превазићи приходе од мобилних говорних сервиса.

Експерти при прављењу процјена и предвиђању даљег развоја, полазе од горе наведених статистичких показатеља тако да се сматра да ће број корисника који приступају Интернету путем мобилних уређаја убрзо достићи и престићи број корисника који приступају Интернету путем персоналних рачунара.

Усљед тако великог пораста популарности мобилних мрежа, постоје предвиђања да би нова технолошка инфраструктура могла представљати основу за нову економију, (Jouni, 2002) .

2. Појам е-управе и м-управе

Постепени прелазак са класичног на електронско пословање (Стојановић, 2014) ће довести до крупних промјена у раду администрације, како на локалном, тако и на републичком нивоу. Оне се односе на начине: руковођења, доношења одлука, приступа сервисима, образовања, организовања и достављања информација и прихвата повратних информација.

Употребом Интернета електронска државна администрација чини своје пословање ближим грађанима и предузећима, а примјеном интранета и сопственим запосленим.

Међутим, иако је Internet, најзначајнија информационо-комуникационих технологија (ICT-Information and Communication Technology) данашњице, е-управа није оријентисана само на пружање услуга путем Интернет-а. Могу се користити и друга електронска средства као што су: телефонска линија (позивни центри, факс,...), мобилна, PDA и SMS технологија, центри за пружање услуга, услуге управе преко ТВ-а и радија, електронски киосци и сл.

Шта је е-управа, како бисмо је могли дефинисати?

Е-управа представља обезбјеђивање сервиса јавне администрације грађанима и бизнису електронским путем у циљу подстицања учешћа грађана у демократским процесима и уклањању препрека пословању.

Е-управа представља употребу информационо-комуникационих технологија ради:

- обезбјеђење приступа грађанима и пословним корисницима владиним сервисима и информацијама,

- повећање квалитета сервиса повећањем брзине, ефикасности процеса и сл,
- давање грађанима могућности да учествују у демократским процесима различите врсте,
- побољшања ефикасности и ефективности „извршне“ функције владе, укључујући испоруку јавних сервиса,
- пружањања влади могућности да буде транспарентнија јер пружа више информација грађанима и пословним корисницима.

Очекивани ефекти примјене информационо-комуникационих технологија у органима управе су:

- бољи и ефикаснији сервиси који се пружају грађанима и пословним корисницима,
- већа ефикасност и отвореност администрације,
- уштеда приликом плаћања такси,
- поједностављење процедура и лакше вођење документације,
- смањење редова чекања на различитим шалтерима и код различитих чиновника,
- елиминисање интеракција које не дају резултате, ширење могућности контаката и ван радног времена и побољшање односа са јавношћу.

Предности увођења сервиса е-управе као што су убрзавање трансакција и удобност приступа сервисима будући да се сервисима приступа од куће у времену које нама одговара, постаје још израженија примјеном мобилних технологија

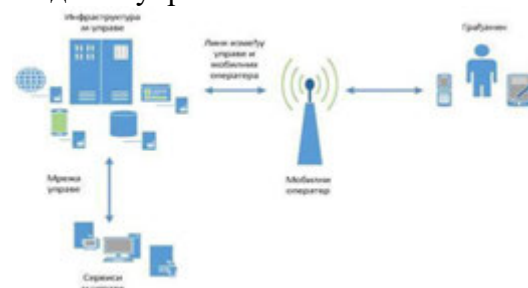
Стратешка важност мобилних технологија данас је евидентна. М-управа треба да доведе до повећаног ангажовања цивилног сектора у креи-

рању политике и демократизацији друштва, до унапређења образовања, здравствене заштите и сл.

Како бисмо могли дефинисати м-управу?

М-управа представља правац развоја е-управе, наредни велики корак у примјени информационално-комуникационих технологија у јавном сектору. М-управа представља употребу мобилних и бежичних технологија у циљу побољшања функционисања јавног сектора. М-управа представља допуну е-управе, (Kushchu i Kuscu, 2003).

М-управа доводи до побољшања квалитета живота индивидуалних корисника који су били претходно ускраћени у погледу предности до којих доводи ера дигитализације и примјене напредних технологија. Наиме, развој мобилне инфраструктуре омогућава корисницима приступ сервисима чак и у оним областима које нису дотад имале било какву телекомуникациону инфраструктуру, рецимо популацији која живи у руралним областима у којима није било исплативо увођење фиксне инфраструктуре. Увођење м-управе је посебно значајно тамо гдје Internet мрежа није развијена, а како је раније речено приступ Internetу се све више остварује примјеном мобилних технологија и мобилних уређаја. На овај начин, услуге м-управе постају доступне било кад и било гдје. На слици 2 је приказан комуникациони модел м-управе.

Слика 2. Комуникациони модел м-управе

Примјена мобилних технологија омогућава управи побољшање комуникације и размјене података са грађанима и пословним субјектима, ефикасније и економичније сервисе који се сада могу понудити широј популацији. Зог изузетно добре покривености мобилним сигналом која се креће како код тако и у читавој регији око 90%, може се постићи размјена информација и кординација између владиних агенција и нивоа управе, што може бити од великог значаја у неким кризним ситуацијама.

Могућности које нуди примјена мобилних технологија ће ставити пред изазове владе широм свијета да се стратешки оријентишу на усвајање и развој концепта м-управе. Искуство показује да усвајање било какве нове технологије захтијева извјесно вријеме и за собом повлачи трошкове у погледу изградње инфраструктуре, организационих и културалних промјена. На вријеме трајања транзиције имају утицаја и демографски и економски фактори, тако да је влади потребно извјесно вријеме за креирање, развој и имплементацију националне м-стратегије.

3. Од е-управе ка м-управи

Усљед технолошког бума у подручју бежичних и мобилних технологија и пораста њиховог утицаја на функционисање јавних институција и на испоруку сервиса, како у развијеним земљама, тако и код земаља у развоју, њихов стратешки значај сваке године расте.

Ако је увођење е-управе прије десетак година био важан и готово револуционаран корак који су предузеле многе земље широм свијета, сматра се да је увођење м-управе због по-

тенцијала који пружа готово неминовност.

За многе владине агенције, м-управа је у раној фази развоја и у многим случајевима то је дио стратегије развоја и модернизације јавног сектора и побољшања испоруке сервиса.

У погледу унапређења односа између администације, државних агенција и грађана, нема сумње да м-управа не само да представља даљи напредак у примјени информационо-комуникационих технологија, него доводи и до суштинских промјена, које се огледају у успостављању различитих односа између грађана и јавних институција (Стојановић. 2014)

Постоји бројни разлози за развој м-управе, а неки од њих су:

- шире прихватање од стране јавног сектора,
- раст пенетрације мобилних уређаја,
- лака употреба за грађане,
- чињеница да се на овај начин управа приближава грађанима,
- сервис м-управе су јефтинији од рачунарских сервиса.

Фактори који могу представљати мотивационе факторе за увођење м-управе:

- лакши приступ сервисима: м-управа обезбјеђује додатни комуникациони канал за приступ сервисима управе, што представља додатну погодност за кориснике који се налазе у географски удаљеним или руралним областима,
- боља расположивост сервиса: примјеном мобилних технологија сервис м-управе су на располагању корисницима 24 сата дневно, током читаве седмице,
- бољи одзив сервиса: будући да су сервис м-управе већим дијелом

аутоматизовани, корисници могу приступити овим сервисима теоретски без било каквог чекања, односно брже него на класичан начин, путем телефонских позива или личним одласком на шалтер администрације,

- флексибилност и скалабилност сервиса: сервиси м-управе су далеко јефтинији од класичних, а флексибилност се огледа и у примјени функционалних компоненти које користе различите интерфејсе за комуникацију једних са другима,
- веће учешће заинтересованих страна: сервиси м-управе су оптимизовани за „паметне“ телефоне који омогућавају грађанима и пословним корисницима да приступе сервисима м-управе преко Interneta,
- интеграција, комуникација и интеракција: употреба информационих технологија ће довести до боље интеграције свих органа управе, довести ће до повећања задовољства корисника јер ће се сервиси испоручивати и преко класичних и преко електронских канала, додатни електронски комуникациони канал ће дати управи могућност за интеракцију са одређеним групама корисника до којих се није могло доћи примјеном класичних комуникационих канала,
- боља перцепција сервиса: употреба мобилних канала ради интеракције са грађанима доводи до њиховог бољег ангажовања у процесима доношења одлука, повећава повјерење у органе управе, употреба мобилних канала доводи до повећања учешћа грађана у креирању и вођењу политике, сер-

виси м-управе доводе до побољшања слике о раду владе и увођење сервиса м-управе може довести и до побољшања и међународног имиџа администрације.

4. Предност и недостаци м-управе

Очекује се да ће увођење м-управе имати позитиван утицај како на сам рад управе, проширењем капацитета управе, тако и на грађане, пословне кориснике и да ће уопште гледајући, довести до укупног економског раста. Најјучљивији напредак ће бити баш код земаља у развоју, које нису имале развијену телекомуникациону инфраструктуру.

М-управа пружа могућност приступа постојећим сервисима и проширује употребу нових сервиса и повећава активно учешће грађана у раду владе, проширује почетну концентрацију е-управе и мимо само електронске наплате пореза и трговине, побољшава и унутрашње операције у влади.

Шира употреба „паметних“ телефона и нових генерација мобилне телефоније (3G и ускоро 4G) које омогућавају велики проток података под условом да је обезбијеђена добра покривеност мобилним сигналом, пружа корисницима брзи приступ подацима и сервисима у било које доба дана.

На слици 3 је приказан развој мобилних технологија са аспекта протока које оне нуде, (теоретским и реално остваривим) јер од протока које нуде мобилне технологије зависи и могућност пружања нових сервиса (Kushchu i Kuscu, 2003), тако да је што боље покривање сигналом 3G мреже (убрзо и 4G) нешто што мо-

билни оператери себи стављају као приоритет и највеће инвестиције су на том пољу (РАК, 2015).

Слика 3. Преносне брзине које пружају различите мобилне технологије

У погледу прихватања сервиса како е-управе, тако и м-управе уочено је да различите особе испољавају веома различите склоности при усвајању нових начина при интеракцији са владом и оне се могу подијелити угрубо у три групе:

- прву групу чине двије петине одраслих које генерално лако прихватају нове приступе,
- другу групу чине двије петине одраслих које је потребно убјеђивати,
- трећу групу чини једна петина која се поставља увијек непријетелски према било каквим промјенама.

Генерално гледајући, склоност ка употреби сервиса е/м управе расте са степеном социјализације и опада са годинама корисника.

Да ли ће корисник усвојити нови приступ владиним сервисима увелико зависи од тога колико добро се разумију потребе корисника и колико добро је корисник упознат са дизајном, имплементацијом и подршком таквих сервиса.

4.1. Предности које примјена мобилних технологија пружа самој управи

Примјена мобилних технологија пружа предности и самој управи, а неке од њих су:

- већа расположивост: пенетрација мобилних корисника која је у нашој земљи и земљама окружења велика, омогућава да се сервис пружи, чак и до тада тешко доступним групама корисника, као што су непокретни људи, људи који живе у руралним областима без изграђене инфраструктуре; мобилна телефонија нуди флексибилна рјешења, као што су говорна комуникација за особе са оштећеним видом или слање SMS порука за особе са оштећеним слухом,
- мобилност и свеprisутност: грађани могу приступити информацијама и сервисима управе било кад и било гдје употребом мобилних и бежичних уређаја, запослени у управи могу радити уз употребу истог типа уређаја без обзира на удаљеност, вријеме, мјесто и различитост природних улова, што је посебно важно за управљање у случају ванредних околности;
- пружање сервиса базираних на локацији: пошто је мобилни телефон у највећем броју случајева индивидуално власништво, одређивање физичке локације корисника осигурава да управа пружи сервис појединцу,
- економичност: теренски радници имају сада могућност интеракције са сједиштем управе, што доводи до уштеде времена, смањења путних трошкова и редуковања уноса сувишних информација,

- бржи проток информација: процеси који се одвијају у реалном времену и који се базирају на локацији резултирају у брзо и лако приступачним, конзистентним подацима и комуникацијама, информације и акције се могу координисати на било којој локацији и са другим агенцијама чиме се побољшава сарадња између владиних агенција,
- боље управљање: примјена мобилних технологија доводи до економичније потрошње финансијских средстава и оптимизације људских ресурса, тренутно добијање тачних и релевантних података може бити пресудно у процесу доношења одлуке,
- побољшање демократије: званичници управе могу брже заузети став у односу на јавно мишљење и приоритете групе грађана, приближавање управе грађанима повећава њену одговорност и транспарентност и истовремено омогућава грађанству да више учествује у креирању политике и прављењу демократских одлука.

4.2. Предности које примјена мобилних технологија пружа грађанима

Свакодневна примјена мобилних технологија у многим дневним активностима савременог човјека увелико побољшава квалитет његовог свакодневног живота. Мобилни телефони постају пожељније средство комуникације чак и од персоналних рачунара у свакодневном животу.

Увођење WAP 2.0 (WAP, 2002), олакшано је превођење web садржаја и омогућена је шира примјена социјалних мрежа на мобилним уређајима,

што је још више допринијело повећању њихове популарности.

М-управа је имала утицај и на активности свих агенција из јавног сектора, како на оне које врше наплату такси и пореза, тако и на оне које се баве здравственом и социјалном заштитом, персоналном идентификацијом и сл. Преовлађујућа употреба мобилних телефона од стране грађана широм свијета пружа комуникациони канал који значајно побољшава благовременост и лакоћу којом грађани могу приступити и вршити интеракцију са управом. Даља персонализација сервиса и примјена сервиса базираних на локацији доводи до већег ангажовања грађана и њиховог већег задовољства. Вредновањем активности управе, путем апликације м-управе треба да се дају повратне информације управи које јој служе за даља побољшања и достизање пуног потенцијала.

На основу претходног, могли бисмо издвојити неке кључне предности које примјена мобилних технологија пружа грађанима:

- погодност приступа: мобилне технологије омогућавају погодан приступ информацијама, обрасцима и пословним процесима које презентује управа путем мобилних уређаја, првенствено мобилних телефона који су постали дио свакодневног живота,
- број телефона који користе глобални систем позиционирања (GPS-Global Positioning System), као и број „паметних“ телефона је сваки даном све већи, а то је важно са аспекта сервиса базираних на локацији (за што је потребан GPS) и преузимања бесплатних апликација (за што је по-

требан „паметни“ телефон и 3G и 4G мрежа),

- путем мобилних телефона грађани могу обављати разна плаћања (рецимо плаћање паркинга или карата јавног превоза), могу успоставити комуникацију са провајдером сервиса и управом, а све ове активности се могу спровести кад и гдје то корисници желе,
- јавна безбједност и социјална заштита: грађанима у претходно недоступним областима се путем м-управе може пружити медицинска помоћ, послати обавјештење у погледу неких заразних болести, грађани могу послати примјеном мобилних технологија упозорење о некој криминалној активности, о неадекватном понашању радника управе,
- управљање финансијама: мобилно плаћање се примјењује како код развијених земаља, тако и код земаља у развоју при чему је на располагању више апликација за банкарске и финансијске сервисе, за трансфер новца, позајмице, реемитовање а за очекивати је да ће управа путем примјене сигурне мобилне платформе за плаћање вршити исплате зарада, социјалних давања и сл,
- образовање: путем мобилних технологија наставници могу послати неки садржај ученицима, као рецимо оцјене на испиту, школска администрација може послати информације о висини школарине ученицима и сл.

4.3. Предности које примјена мобилних технологија доноси пословним корисницима

Постоји неколико фактора који имају утицаја на пословну примјену мобилних технологија (Стојановић 2014). Менаџери се фокусирају на редуковање трошкова и физичке инфраструктуре, препознавање могућности које нуди напредак бежичне технологије, као што је бржа мрежа, већи екран телефона, боље техничке перформансе (бржи процесор, више меморије).

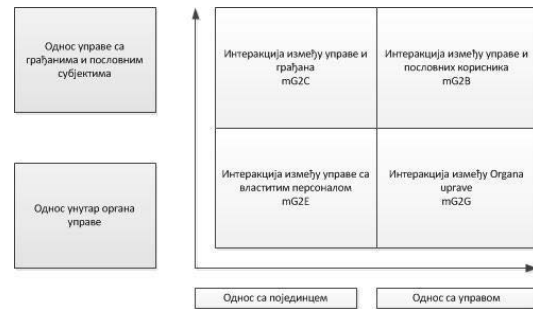
Могли бисмо издвојити неке кључне предности које примјена мобилних технологија пружа пословним корисницима:

- економске могућности и побољшања: будући да обезбјеђују комуникацију, приступ подацима и обавјештењима у реалном времену, мобилне апликације служе као подршка пословним процесима, путем мобилних апликација теренски радници могу да добију не само асистенцију при отклањању неког проблема из сједишта компаније, него могу да шаљу и наруџбу за нешто што им је потребно, путем мобилних технологија могу се повезати купци и продавци широм свијета, може се тражити посао и сл,
- продуктивност: увођење мобилних технологија доводи до много тачније пројекције потребних производа и сервисних захтјева, лакшег проналажења радне снаге, смањење почетних улагања и оперативних трошкова, чини се ближим мобилно банкарство, поједностављује комуникације и трансакције између продаваца и купца,

- мобилни радници: према истраживањима које је спровео IDC (IDC, 2012), број мобилних радника који приступају ресурсима компаније крајем 2010 год је био једна милијарда, а крајем 2015-те се очекује да он буде 1,3 милијарде, што значи да је трећина радно способног становништва остварила приступ ресурсима компаније путем мобилних технологија, што је довело до повећања ефикасности, координације и комуникације у реалном времену,
- претплатнички сервиси: мобилно рачунарство омогућава приступ CRM-у (Customer Relation Management) практично са било које локације, корисници могу отворати нове рачуне, добијати информације о рачунима, обављати плаћања чиме се побољшава ниво задовољства корисника а и постиже већа економичност за компаније,
- „зелена економија“: примјена информационо-комуникационих технологија има значајну улогу у напорима ка „зеленој економији“, наиме, мобилна инфраструктура може довести до уштеде од 44%, док примјена соларних ћелија има потенцијал да редукује емисију карбона за 80%.

5. Сервиси м-управе

Напори управе су усмјерени на то да се примјеном мобилних технологија омогући приступ како постојећим сервисима е-управе, али и да се пруже нови. У суштини постоје четири примарна модела испоруке сервиса м-управе и они су дати на слици 4 (OECD/ITU. 2011)

Слика 4. Сервиси м-управе

5.1. mG2C апликације и сервиси

mG2C сервиси омогућавају грађанима интеракцију са управом на начин који одговара њиховим потребама и комуникационим преференсама. mG2C сервиси омогућавају грађанима да ступе у контакт са управом, да поставе питања, комплетирају трансакције, поставе коментаре, извјесте о проблемима, захтијевају хитну асистенцију и приступ подацима.

mG2C servisi се могу сврстати у четири категорије:

- информациони и образовни
- интерактивни
- трансакциони
- ангажовање управе и грађана

5.1.1. Информациони и образовни сервис

Овај тип mG2C сервиса омогућава дистрибуирање информација грађанима. Информације путем овог сервиса се већином достављају путем SMS-а, или њиховим објављивањем на вебу или WAP сајту.

Већина информација је статична и не захтијева никакву интеракцију са грађанима.

То су већином информације које се односе на:

- опште информације. информације о времену, туристичке информације, информације везане за јавну безбједност, за здравствену заштиту, контактне информације и сл,
- специфичне информације: валутни курсеви, цијене на тржишту, догађаји и новости, обавјештење о јавним расправама, о годишњим одморима,
- објава узбуне: услед метеоролошких непогода, терористичких напада, пожара, инцидента који могу угрозити здравље људи и сл,
- образовање: образовање грађанства у циљу побољшања здравствене заштите, сигурности у саобраћају и сл,
- разна обавјештење: о истеку рока за поврат књиге у јавну библиотеку, сигурносна обавјештења, социјалне поруке и сл.

5.1.2. Интерактивни сервиси

Задатак интерактивног mG2C сервиса јесте да се поспјеши дијалог грађана са управом. Грађани могу слати управи разне упите, коментаре, захтјеве. Могу приступати различитим формама, апликацијама и базама података управе. У овој фази, интеракција грађана са управом постаје персонализованија, детаљнија и усмјерена на специфичне интересе грађана, на њихове потребе за одређеним сервисима. Фокус је на повећању погодности при употреби сервиса и повећања учешћа грађана у управи.

Сервис се односи на:

- здравствену заштиту (контрола, тестирање, надзор),
- образовни сервиси (повећање квалитета, испитивање резултата),

- подношење рекламација (прекид сервиса, сумњиве активности, жалбе на рад особља управе),
- подношење упита за информације (о саобраћају и расположивости транспорта, стању за хтјева).

5.1.3. Трансакциони сервиси

Овај сервис омогућава двосмјерну интеракцију између грађана и владе. Путем овог сервиса грађани могу комплетирати трансакције са управом електронским путем, као што су плаћање разних такси, пореза, аплицирање за сервисе и сл.

Сервис се односи на:

- тражење запослења (аплицирање за посао, тражење одговарајућег посла, интервјуи),
- програми трансфера владине помоћи (купони за храну, социјална помоћ, стипендије),
- плаћање пореза (на некретности, на приходе),
- резервације (карата за воз, аутобус, авион),
- ред вожње и сл.

5.1.4. Ангажовање управе и грађана

Основни циљ приликом успоставе комуникације између управе и грађана јесте повећање учешћа грађана у кориштењу сервиса управе које се нуде електронским путем, што треба да позитивно утиче и на демократске процесе и процесе доношења одлука. Овај сервис треба да доведе до повећања учешће грађана на изборима и гласању.

5.2. mG2G апликације и сервиси

mG2G сервис треба да допринесе самој трансформацији управе, како би она много ефикасније одговорила захтјевима грађана.

Везе унутар саме управе могу бити:

- хоризонталне: између владиних агенција на републичком нивоу,
- вертикалне: између локалне управе и владиних агенција.

mG2G сервис се односи на:

- координацију активности управе у погледу инспекција, контрола и супервизија;
- сигурносни сервиси: поштовање права и обезбјеђење сигурности грађанима,
- управљање у случају ванредних ситуација,
- приступ базама података: јавна здравствена заштита, здравље, образовање и сл.

5.3. mG2B апликације и сервиси

Путем mG2B апликација и сервиса, управа пружа пословним корисницима информације везане за издавање дозвола, лиценци, различитих формулара, плаћање такси и сл. Посебно су значајне информације које управа пружа пословним корисницима у руралним подручјима, рецимо пољопривредницима даје извјештаје о времену, о стању на тржишту и сл.

5.4. mG2E апликације и сервиси

Путем овог сервиса управа обезбјеђује алат за обуку запослених, за приступ подацима који помажу запосленим у извршавању њихових свако-

дневних послова, али mG2E побољшава организациону ефикасност и одговорност, доводи до ефикаснијег кориштења ресурса и побољшава квалитет сервиса који управа пружа грађанима.

G2E омогућава радницима који се тренутно налазе ван сједишта управе, да приступе путем мобилних технологија сједишту управе у реалном времену и добију потребне податке.

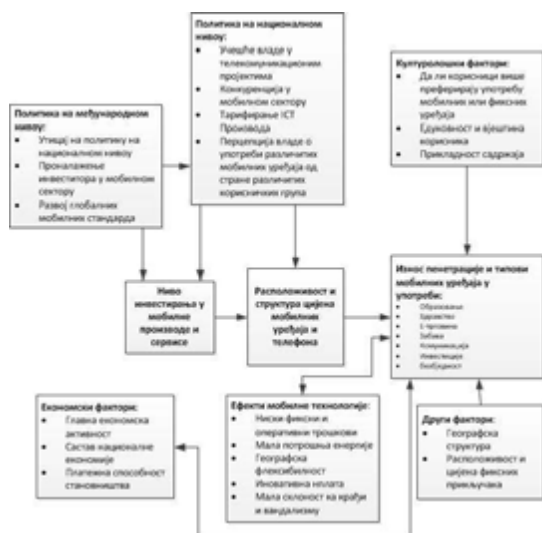
6. Увођење м-управе

Увођење м-управе се може данас посматрати као стратешки и незаобилазни начин даљег унапређења и развоја управе, (OECD/ITU, 2011).

Разлози за то су вишеструки:

- смањивање трошкова повећањем ефикасности и без редуковања сервиса,
- разумијевање и у потпуности искориштавање могућности нове технологије,
- пружање новог канала за комуникацију грађанима, укључујући нове социјалне медијске апликације,
- рјешења и препознавање нових социјалних и економских потреба грађана.

На брзину усвајање мобилних технологија утичу бројни фактори који могу бити политичке, стандардизационе, културолошке и економске природе што се детаљно види на слици 5.

Слика 5. Модел развоја м-управе

Држава мора усвојити стратешки приступ ка увођењу м-управе. Први корак је да се испита какав утицај има национална и међународна политика на пенетрацију мобилних уређаја. Кад управа отвори мобилно тржиште и дозволи конкуренцију и инвестирање у мобилном сектору, доћи ће до смањења цијена и повећања расположивости и доступности мобилних уређаја. Смањење царина на увоз мобилних уређаја ће такође довести до опадања цијена уређаја и њиховог убрзаног прихватања. Развој мобилних портала од стране управе ће такође поспјешити брзину усвајања м-управе.

Економски фактори такође одређују брзину усвајања мобилних технологија, јер од економских могућности грађана и њихове платежне способности зависи и то да ли ће грађани имати могућност куповине уређаја и плаћања за кориштење сервиса.

Непостојање фиксне телекомуникационе инфраструктуре у неким областима ће олакшати брже прихватање мобилних технологија будући да је цијена инфраструктуре мобилних те-

хнологија нижа, флексибилнија и скалабилнија.

Културолошки фактори за различите географске области и корисничке групе и њихове навике ка бржем или споријем усвајању нових технологија и њихове комуникационе преференсе се такође морају узети у обзир. Такође, старије становништво али и мање едуковано ће спорије усвајати нове технологије.

7. Закључак

Популарност мобилних мрежа је у непрекидном порасту, што је последица огромних инвестиција у овом подручју. Број мобилних корисника је већ одавно превазишао број фиксних. Развој мобилних технологија иде ка све већој брзини и отлањању првобитних недостатака мобилних терминала, као што су величина екрана, брзина процесора, количина оперативне меморије. Цијене мобилног приступа Internetу се непрекидно смањују. Све горе набројано се може сматрати покретачем даљег развоја мобилног тржишта.

Примјена мобилних технологија у савременом пословању пружа низ предности. У раду је обрађен један посебан аспект везан за примјену мобилних технологија за унапређење сервиса електронске управе. То је савим нови концепт пружања услуга локалне и државне администрације грађанима, за који се сматра да има добру перспективу.

За развој м-управе у нашој земљи потребно је још значајно унаприједити мобилну мрежну инфраструктуру (потребна је што боља покривеност територије 3G и 4G сигналом), потребно је успоставити законски и регулаторни оквир али прије свега по-

радити н додатној едукацији становништа о могућностима м-управе, пружити становништву додатне гаранције око заштите података које се

преносе преко мобилних мрежа и порадити додатно на разбијању низа стереотипа који су код нас присутни.

ЛИТЕРАТУРА

- European Commission (2013). *State of the telecoms services in Europe e-Scoreboard 2013*.
- IDC Technologies (2012). *Worldwide Mobile Worker Population 2011-2015, Forecast*. Preuzeto 05.01.2012.
<http://www.businesswire.com/news/home/20120105005455/en/Mobile-Worker-Population-Reach-1.3-Billion-2015#.VXk22fntkt5>
- International Telecommunication Union (2014). *Key ICT indicators for developed and developing countries and the world*.
- Jouni P. (2002). *Mobile Business Strategies: Understanding the technologies and opportunities*, Addison-Wesley, London, 2002.
- Kushchu I, Kuscu H.M, (2003). From E-government to M-government: Facing the Inevitable у зборнику са European Conference on E-Government, Trinity College, Dublin.
- Регулаторна агенција за комуникације БиХ (2015), „Годишњи извјештај регулаторне агенције за комуникације за 2014“, Сарајево, 2015.
- UNDP (2010), „eGovernance and ICT Usage Report for South East Europe“, друго издање, Сарајево.
- OECD/International Telecommunication Union (2011). *M-Government: Mobile Technologies for Responsive Governments and Connected Societies*, OECD Publishing.
- Стојановић З (2014). Од класичног ка електронском пословању. *Техника*, Вол 62(2), 694-698.
- Стојановић З (2014). Мобилно пословање као глобални тренд. *Мегатренд ревија*, Вол 11(2), 235-254
- Стојановић З (2014). *Е-пословање*, Бијељина, Графом.
- WAP Forum (2002). *Wireless Application Protocol: WAP 2.0*.

Vojislava Grbić

Visoka škola strukovnih studija za menadžment i poslovne komunikacije
Sremski Karlovci, R. Srbija

Slobodan Nićin

Ekonomski fakultet
Evropskog univerziteta Brčko distrikta
Brčko, BiH

BUDUĆNOST AUTOMATSKIH SAMOUSLUŽNIH ŠALTERA

Sažetak

Automatski samouslužni šalteri (ATM) su od svoje pojave prošli su kroz nekoliko etapa u razvoju, a u svakoj etapi bili su obogaćivani nizom dodatnih funkcija. Mada se ATM obično smatra uređajem koji nas je uveo u eru elektronskog bankarstva na malo, putem ugodnije isporuke gotovine, automatski samouslužni šalteri su, zapravo, smanjili zainteresovanost javnosti za on-lajn bankarstvo. Podizanje gotovine je dugo vremena bila najpopularnija funkcija ATM uređaja, ali danas ATM prerastaju u prave virtualne filijale. Uprkos burnom razvoju on-lajn bankarstva u domenu web e-bankinga i mobilnog bankarstva, banke i dalje smatraju ATM uređaje najznačajnijim elektronskim kanalom distribucije i planiraju dugoročna ulaganja u proširenje i unapređenje postojeće ATM mreže dodavanjem brojnih inovativnih funkcija. Vodeći proizvođači ATM uređaja, ne smatraju razvoj mobilnog bankarstva pretnjom po ATM kanal, nego da budućnost ATM uređaja leži u integraciji sa drugim kanalima distribucije (više-kanalna integracija).

Ključne reči: ATM, elektronsko bankarstvo, inovacije

FUTURE OF ATMS

Abstract

Automatic self-service counters (ATM) from its appearance went through several stages in development, and in each stage were enriched by a variety of additional functions. Although ATM is usually considered a device that introduced us to the era of electronic banking in retail, through improve the delivery of cash, automatic self-service check-in counters, in fact, reduce the demand of the public for on-line banking. Cash withdrawal has long been the most popular functions of ATM devices, but today ATM mature into genuine virtual branches. Despite the stormy developments in the field of online banking web e-banking and mobile banking, banks and ATM devices still considered the most important electronic distribution channels and plan long-term investments in the expansion and improvement of existing ATM network by adding a number of innovative functions. Leading manufacturers of ATM equipment, do not consider the development of mobile banking a threat to ATM channel, but to the future ATM device is its integration with other distribution channels (multi-channel integration).

Keywords - ATM, e-banking, innovation

Razvoj automatskih samouslužnih šaltera

Tokom svog istorijskog razvoja, automatski samouslužni šalteri prošli su kroz nekoliko generacija:

- automati za rasturanje gotovine (cash dispensers) su prvi uređaji ove vrste i omogućavali su samo podizanje gotovine;
- automatski samouslužni šalteri (Automated Teller Machines, ATMs) pored podizanja gotovine omogućavaju polaganje depozita, uvid u stanje na računu, transfer novca na druge račune, deponovanje i unovčavanje čekova itd.;
- bankarski automati-bankomati (banking automates, automated banking machines, ABMs) su automatski samouslužni šalteri koji u jednom uređaju kombinuju ATM, vezu sa internet lokacijom banke i telefonsku vezu sa servisom za podršku klijenata. Ovi uređaji su povezani sa Internetom, a pored standardne ATM tastature, poseduju i računarsku tastaturu, čime se korisnicima omogućava da, osim transakcija koje se standardno mogu obaviti preko ATM-a, obavljaju i sve transakcije koje su im na raspolaganju u okviru sistema elektronskog bankarstva preko Interneta (web e-banking).

Ne postoji saglasnost oko toga kada se i gde pojavio prvi ATM uređaj. U nekim izvorima navodi se da je prva transakcija izvedena u filijali Barclays banke u Londonu, 27. juna 1967.; dok se u drugim izvorima tvrdi da je prvi ATM uređaj instaliran u City National Bank of Columbus u Ohaju početkom sedamdesetih; odnosno u Seattle First National Bank 1971. godine. Većina automatskih samouslužnih šaltera je, u početku, mogla da se koristi samo za podizanje gotovine i za polaganje depozita.

Uglavnom su se nalazili u okviru filijala banaka ili ispred njih, i bili su u funkciji samo ograničeno vreme.

U drugoj polovini sedamdesetih godina sve veći broj institucija počeo je da instalira ATM uređaje: neke da bi poboljšale usluživanje klijenata, druge kao defanzivnu meru zbog pojačane konkurencije od strane drugih banaka. Sniženje troškova nije predstavljalo glavni podsticaj. ATM uređaji su predstavljali atraktivnu strategiju za postizanje konkurentne prednosti na tržištu - već krajem 1974. gotovo sve banke koje su instalirale ATM uređaje povećale su učešće na tržištu.

Osamdesetih godina prošlog veka na instaliranje ATM uređaja počeli su da utiču i drugi faktori. Pošto su izgradnja i poslovanje tradicionalnih bankarskih filijala postajali sve skuplji, neke banke su ograničile ekspanziju filijala ili ih čak zatvarale. ATM uređaji predstavljali su delimičnu zamenu za tradicionalne filijale. Imajući u vidu da je bankama u SAD u to vreme bilo zabranjeno osnivanje filijala u drugim saveznom državama, banke su u ATM uređajima videle sredstvo za pristup širem geografskom području. Ubrzo je usledio proces integracije ATM mreža u SAD, kako na državnom tako i na saveznom nivou. Na bazi sporazuma među bankama o uzajamnom korišćenju ATM mreža formirane su udružene ATM mreže, preko kojih su banke mogle koristiti ATM uređaje svih ostalih banaka koje su članice te mreže, bez obzira na to u kom se mestu ili federalnoj državi one nalaze. Udružene mreže omogućile su proširenje geografskog dometa banaka. Početkom osamdesetih bilo je i pokušaja stvaranja nacionalnih mreža koje bi pokrivale čitavu teritoriju SAD, a već 1983. funkci-

onisalo je sedam ovakvih mreža (Visa International, Plus System, Cirrus System, The Exchange, Nationet, Master Teller i Express Cash).

U početnoj fazi uvođenja, ATM uređaje koristio je veoma mali broj klijenata, što je navelo na zaključak da će povećanje upotrebe ATM uređaja od strane klijenata zahtevati značajnu obrazovnu kampanju. Neki su, međutim, u to vreme predviđali da će ATM uređaji postati zastareli do 2000. godine i da će većina ljudi svoje bankarske transakcije obavljati kod kuće. Mada će se ovakva predviđanja na kraju možda pokazati tačnim, jasno je da do ovakvog preokreta neće doći tako brzo kao što je prognozirano. Tokom 90-tih godina prošlog veka broj ATM uređaja u SAD bio je oko 95.000. Nešto kasnije, broj ATM uređaja porastao je na 165.000, a ukupan broj transakcija obavljenih putem ATM uređaja (11 milijardi transakcija godišnje ili preko milion transakcija svakoga sata) prvi put je premašio broj transakcija koje su obavljali radnici na šalterima banaka.

U početku su ATM uređaji bili instalirani samo u prostorijama banaka, ali krajem 90-tih godina prošlog veka preko polovine svih supermarketa, benzinskih pumpi i trgovinskih centara raspolagalo je ATM uređajima. Pojavom i širenjem ATM uređaja banke su počele sve ređe da investiraju u otvaranje novih filijala. Banke se češće odlučuju na otvaranje tzv. "banaka u prodavnicama" (in-store banks), koje lociraju u supermarketima, tržnim centrima i ostalim lokacijama na kojima ljudi žive, rade i zabavljaju se. Ovakve "banke" pružaju sve što i klasične filijale, ali su u odnosu na njih manje i jeftinije. Obično su otvorene 50-65 sati nedeljno, a osoblje se sastoji od svega 2-5 stalno zaposlenih radnika. Gotovo polovina ovakvih "banaka" uopšte nema šalterskog radnika.

Na bazi istraživanja kojim je otkriveno da tri četvrtine klijenata, koji podignu novac na ATM uređaju, taj novac odmah iskoriste za kupovinu, kao i da klijenti koji koriste ATM uređaj u proseku troše više od ostalih, pojedini maloprodajni lanci počeli su da nude svojim klijentima upotrebu ATM uređaja bez naplate provizije.

Pojedine analize ukazuju da, uprkos drastičnom povećanju broja ATM uređaja do sredine devedesetih, banke nisu smanjile troškove. ATM uređaji su bili uspešni u snižavanju troškova po jednoj transakciji klijenta, ali su klijenti povećali broj transakcija, zbog čega su ukupni troškovi ostali relativno neizmenejni, ili čak nešto veći. Zbog pojačane konkurencije, banke su prinuđene da se sve manje oslanjaju na prihode od kamata, a sve više na različite vrste provizija. U strukturi ovih prihoda sve značajnije mesto zauzimaju i prihodi od ATM uređaja, pa su ATM uređaji krajem dvadesetog veka postali značajan izvor prihoda finansijskih institucija. Broj ATM uređaja i prihodi koji se putem njih ostvaruju naglo su porasli otkad su dve najveće ATM mreže u SAD, PLUS i Cirrus, ukinule svoju dugogodišnju zabranu naplate dvostrukih provizija za upotrebu ATM uređaja. Mogućnost vlasnika ATM uređaja da naplate proviziju vlasnicima kartica dramatično je izmenila ekonomiju ovog biznisa, što je dovelo do porasta broja ATM uređaja. Većina vlasnika ATM uređaja naplaćivala je izdavaocima kartica proviziju (interchange fee) u iznosu 40-50 centi po svakoj ATM transakciji, a mnogi od njih počeli su da naplaćuju dodatnu proviziju za transmisiju (switch fee) potrošačima, u iznosu od 25 centi do 2 dolara po transakciji. ATM provizije češće naplaćuju veće banke, koje imaju i veće provizije. Na nacionalnom nivou, 95%

velikih i 91% malih banaka uvelo je dodatne provizije. Kod velikih banaka provizija je u proseku iznosila 1,42 dolara, u poređenju sa 1,30 dolara kod manjih banaka. Procenjuje se da su ove dodatne ATM provizije generisale bankama prihode od preko 2 milijarde dolara godišnje.

Uprkos dramatičnom usponu upotrebe ATM uređaja za podizanje gotovine, ovi uređaji se nisu pokazali naročito popularnim za polaganje depozita, a na deponovanje je otpadalo svega 15-18% svih ATM transakcija. Kao rezultat toga, banke su počele da koriste stimulatивne, pa čak i kaznene mere kako bi podstakle klijente da za deponovanje i druge rutinske operacije koriste ATM uređaj, umesto šaltera. Fleet Financial Gro-up je, na primer, počela da naplaćuje provizije klijentima koji imaju otvoren elektronski račun, a bankarske poslove obavljaju na šalteru - za svaku transakciju koju klijent obavi na šalteru, a koja se inače može obaviti putem ATM uređaja, naplaćuje se provizija od 2 dolara. I druge banke primenile su slične mere. KeyCorp iz Klivlenda je, na primer, uvela posebne račune preko kojih se klijenti automatski nagrađuju sa 25 centi po svakom depozitu koji je položen na ATM uređaju.

ATM aplikacije

Mnoge banke često zapostavljaju samouslužni kanal, a čak i kada se razmatraju nove investicije u pomenuti kanal, prioritet nije na ažuriranju aplikacija, već na zameni hardvera kada dode do njegovog zastarevanja.

Napretkom tehnologije ATM uređaji polako postaju nešto više od aparata za isporuku gotovine, povećavajući na taj način svoj profitni potencijal. Oko 11% finansijskih institucija u SAD je

putem ATM uređaja dostavljalo poštanske uputnice, markice, kupone, putničke čekove i sl. U novije vreme ATM uređaji se opremaju dodatnim funkcijama koje povećavaju pogodnost njihove upotrebe. U oblastima sa velikim procentom nepismenog stanovništva, npr. u Južnoj Africi, problem nepismenosti rešen je ugradnjom biometrijskih čitača u ekrane osetljive na dodir, tako da lica prilikom identifikacije mogu koristiti otisak prsta umesto ličnog identifikacionog broja. Na ovaj način je oko 500.000 ljudi u Južnoj Africi - i to uglavnom onih koji do tada nisu imali račun u banci - počelo da koristi bankarske usluge putem ovako modifikovanih ATM uređaja. Pored toga, umesto da se ATM uređaji instaliraju u zabačenim ruralnim predelima, više ATM uređaja ugrađuje se u neku vrstu blindiranog teretnog vozila koje, po utvrđenom rasporedu, obilazi udaljene lokacije i omogućava ljudima podizanje gotovine.

Neke od novih usluga koje su već na raspolaganju, ili se njihova uvođenje planira, obuhvataju: unovčavanje čekova, telegrafski transfer novca, dopunu prepaid mobilnih telefona, prodaju ulaznica za sportske, kulturne i druge manifestacije, elektronski šoping; naručivanje čekovne knjižice, on-lajn popunu zahteva za izdavanje kreditne kartice, pregled berzanskih izveštaja, kupovinu poklon-čestitki, donacije humanitarnim organizacijama; unapređenu automatizaciju depozita, web e-banking, direktni marketing, plaćanje računa, dopunu elektronskih karata za gradski prevoz; izdavanje recepata za lekove, štampanje mapa, naloga za prenos, iznajmljivanje filmova, pa čak i upotrebu ATM-a kao mašine za glasanje!

Danas postoje ATM uređaji koji mogu da primaju papirne novčanice i čekove u stokovima do 50 komada, a u

stanju su da odštampaju priznanicu sa kopijom deponovanih čekova. Kako se broj ovakvih ATM uređaja bude povećavao, drastično će se smanjiti ručna obrada čekova i manipulacija novčanicama. Nova tržišta dobijaju ATM uređaje novije generacije.

Noviji ATM uređaji omogućavaju korisnicima personalizaciju putem mogućnosti programiranja izvesnih karakteristika. ATM može da prati i memorise navike svakog klijenta i da mu prilikom naredne posete uputi odgovarajuću marketinšku poruku, i što je još bitnije, ponudi najčešće korišćene opcije, što će ubrzati transakcije i do 40%, smanjiti redove ispred ATM uređaja i povećati zadovoljstvo klijenata. Implementiranje digitalnih potpisa omogućiće finansijskim institucijama da na bazi klijentovog ličnog profila šalju ponude za sklapanje novih ugovora. Personalizacija takođe može biti od koristi i prilikom ponude poklon - čestitki. Kada klijent unese zahtev za podizanje 200 dolara u gotovini na ATM-u, umesto da odmah izbací novac, ATM može upitati klijenta da li bi, umesto toga, više voleo da dobije 100 dolara i poklon-čestitku koja glasi na 120 dolara.

ATM kanal je posebno interesantan za reklamiranje, budući da predstavlja glavni izvor kontakta, kako sa postojećim tako i sa potencijalnim klijentima. Integracija ATM softvera sa sistemima za upravljanje odnosima sa klijentima u banci pružiće mogućnost da se klijenti ciljaju marketinškim porukama mnogo efikasnije. ATM može da predstavlja platformu za reklamiranje specifičnih proizvoda kada klijenti pristupaju svojim računima. Veza sa postojećim CRM sistemima garantovaće banci mnogo efikasnije reklamiranje. Ako ATM uređaj koristi klijent neke druge banke, može mu se uputiti poruka koja će ga

ubediti da je došlo vreme da promeni svoju finansijsku instituciju. Ipak, uvek treba imati u vidu da je podizanje / deponovanje novca primarna funkcija ATM uređaja i da transakcije treba da budu brže. Zbog toga treba iskoristiti trenutak klijentove pažnje za upućivanje jednostavne, segmentirane personalizovane informacije u formatu koji je najprikladniji za ATM kanal.

ATM uređaji, opremljeni odgovarajućim softverom, mogu se koristiti i kao pultovi za čekiranje na aerodromima. Pored toga, ATM uređaji mogu zameniti i fiskalne kase u supermarketima.

U SAD se polako uvodi sistem biometrijske identifikacije putem skeniranja dužice oka. Cilj je da se poveća bezbednost transakcija i omogući masovnijí pristup ATM uređajima licima koja su nepismena ili delimično pismena. Ova tehnologija trebalo bi da eliminiše lične identifikacione brojeve "mapom" ljudskog oka, koja je, milijardama puta preciznija od DNK analize i omogućava identifikaciju nekog lica za manje od dve sekunde. Sistem funkcioniše tako što pravi video snimak dužice oka i mapira ga u 250 tačaka koje se prevode u neku vrstu bar-koda, koji se zatim skladišti u vidu digitalne datoteke kod banke.

Mada je ovaj sistem pouzdaniji od otisaka prstiju, stručnjaci tvrde da će verovatno biti potrebno dosta vremena da bi on bio prihvaćen od strane korisnika.

Imajući u vidu zahteve korisnika sa delimičnim ili potpunim oštećenjem vida, pojedine američke banke, među kojima prednjači Wells Fargo, instalirale su ATM uređaje koji "govore". Radi obezbeđenja privatnosti, uređaji su opremljeni posebnim slušalicama.

Jednu zanimljivu inovaciju lansirala je Universal Federal Credit Union u Teksasu, instaliranjem kompjuterizovanog bankarskog kioska koji može da

“odgovara na pitanja korisnika” (korisnik može da razgovara sa šalterskim službenikom, koji je u stanju da odgovori na pitanja o njegovom računu na licu mesta). Da bi se aktivirale raznovrsne bankarske usluge, uključujući i prikaz šalterskog radnika na računarskom ekranu, korisnik samo treba da dodirne ekran. Transakcije koje se mogu obaviti obuhvataju transfer novca, podnošenje kreditnog zahteva, stopiranje plaćanja čekom, otvaranje računa, podnošenje zahteva za izdavanje ATM kartice itd. Korisniku je, pored bankarskih usluga, na raspolaganju čak i upotreba faks-aparata. Sličan koncept upotrebila je nedavno i Citibank: u novoj filijali ove banke u Njujorku nema radnika. Na zidovima filijale nalaze se veliki interaktivni ekrani osetljivi na dodir preko kojih klijent može da se informiše o banci, njenim proizvodima i uslugama, ali i da dobije druge servisne informacije (vesti, vremenska prognoza, izveštaji sa berze...). Transakcije se obavljaju putem naprednih ATM uređaja koji su smešteni u više zasebnih loža. Klijentima je na raspolaganju i upotreba WiFi mreže, a ako imaju neko pitanje u vezi sa proizvodima/uslugama, mogu da odu do posebne prostorije u kojoj se nalazi uređaj za video-komunikaciju sa službenikom banke, koji je na raspolaganju 24 časa dnevno.

Multikanalna integracija

Kada bi ATM bio u mogućnosti da vrši interakciju sa različitim mobilnim uređajima, to bi moglo doneti značajne uštede u vremenu. Klijenti bi mogli putem svog mobilnog uređaja da unesu neophodne podatke i pripreme sve svoje transakcije (deponovanje ili podizanje novca, prenos na druge račune...), nakon čega bi mobilni uređaj signalizirao ATM

uređaju da izvrši sve transakcije, čime bi se uštedelo vreme i smanjili redovi ispred ATM uređaja.

Bankarski automati (bankomati ili Web-ATMs) pružaju mogućnost kombinovanja on-lajn bankarstva i ATM usluga, što može imati značajan uticaj na bankarske proizvode i usluge, upravljanje odnosima sa klijentima i strategiju privlačenje novih klijenata. Bankomate treba sagledati u kontekstu jedne šire multikanalne strategije. Sve značajne investicije u postojeće kanale distribucije treba da budu takve da omogućavaju kombinovanje sa drugim kanalima, uključujući Internet, ATM, kol centre i filijale. Sve banke koje razmatraju multikanalnu strategiju shvatiće da mreža bankomata (Web-ATMs) predstavlja logičan korak.

Multikanalna integracija obezbeđiće podjednako iskustvo klijenata u svim kanalima distribucije. Umesto da isti proizvod razvija posebno za svaki kanal distribucije, banka može da razvije jedan proizvod koji će biti na raspolaganju u svim kanalima distribucije. Prema nedavno sprovedenom istraživanju, broj klijenata koji posećuje filijale banaka opao je za 20% u poslednjih nekoliko godina. Popularnost on-lajn bankarstva raste, ali postoje još uvek neke stvari koje se ne mogu uraditi uz pomoć računara. Kada je reč o podizanju ili deponovanju gotovine, ATM je prerastao u primarnu tačku kontakta između klijenata i banke. Stoga on mora predstavljati značajan element multikanalne strategije.

Mobilne uređaje ne treba posmatrati kao pretnju po ATM kanal, već kao potencijalno alternativni način autentifikacije na ATM-u, ili kao način da se ATM uređaj iskoristi za izvršavanje transakcija iniciranih putem mobilnog uređaja. Interesantnu inovaciju lansirala je jedna banka iz Južne Afrike. U zemlji u

kojoj su gotovinske transakcije i dalje dominantne, a stopa penetracije mobilnih telefona prilično visoka, ponuđena je usluga pod nazivom CashSend, koja omogućava direktna plaćanja između dve osobe uz pomoć SMS poruke, pri čemu primalac SMS uplate može da podigne svoj novac na obližnjem ATM uređaju. Ključni faktor u budućnosti biće, dakle, integracija različitih kanala.

Spoljni vršioci usluga

Jedna od opcija koja se sve više promovise kada je reč o obnovi i unapređenju čitave mreže ATM uređaja je oslanjanje na spoljne vršioci usluga (outsourcing). U bankama smatraju da su spoljni partneri neophodni kada su u pitanju popravke ATM uređaja ili bezbedan transport gotovine, ali menadžment ATM mreže treba da vrši sama banka. Kada bi se banka u potpunosti oslonila na spoljne vršioci usluga, ugovorom bi trebalo precizno da se definišu obaveze i odgovornosti obeju strana. Spoljni vršioci usluga trebalo bi da snose odgovornost za bezbednost podataka, identifikovanje i procenu rizika novih lokacija ATM uređaja, odlaganje pokvarenih uređaja i uništavanje svih poverljivih podataka na njima, krađe, prevare i štete izazvane vandalizmom, greške u obradi transakcija... Jedna od ključnih stvari u ugovoru trebalo bi da se odnosi na raspoloživost ATM uređaja. Ako ATM ne radi, klijenti će koristiti ATM uređaj druge banke, što za banku predstavlja trošak zbog provizija.

Procesi finansijske deregulacije i povećane konkurencije u sektoru finansijskih usluga doveli su do rastućeg broja merdžera i akvizicija u bankarskom sektoru. Kada dođe do preuzimanja jedne banke od strane druge, potrebno je integrisati njihove ATM, što je vrlo kom-

plikovano, a ponekad i nemoguće, zbog toga što su u pitanju ATM uređaji različitih proizvođača, koji rade sa različitim softverom. Jedno od rešenja ovog problema je instaliranje softvera koji može da funkcioniše na ATM uređajima različitih proizvođača (multivendor software), što opet zahteva dodatne investicije i oslanjanje na specijalizovane softverske kompanije kao spoljne vršioci usluga. Najnovija tendencija ogleda se u upotrebi interfejsa baziranog na nekoj vrsti browsera, nalik onome koji se koristi na web stranicama na Internetu. Ovakvi ATM uređaji se povezuju na host računar preko nekog web servera. Na taj način se stari ATM softver, koji je vlasništvo proizvođača, zamenjuje softverom nezavisnim od proizvođača ATM uređaja.

Zaključak

Uprkos činjenici da se ATM uređaji obično smatraju prvim korakom ka elektronskom bankarstvu na malo, putem ugodnije isporuke gotovine oni su, zapravo, smanjili zainteresovanost javnosti za on-lajn bankarstvo. Analitičari se danas ne usuđuju da daju procene u vezi sa ATM uređajima, već radije ukazuju na mogućnosti. Oni navode da ATM uređaji sa pristupom Internetu (bankomati) mogu omogućiti klijentima daleko širi skup usluga. Opšta ocena je međutim, da će rasturanje gotovine i dalje biti najznačajnija aplikacija ATM uređaja, sve dotle dok klijenti ne budu mogli da štampaju novčanice sa svog kućnog računara. Mada očekivani rast mobilnog bankarstva može predstavljati potencijalnu pretnju ATM kanalu, proizvođači ATM uređaja su ubeđeni da će ATM opstati u sklopu jedne šire strategije multikanalne integracije. Oblasti na koje treba obratiti pažnju u budućem razvoju ATM su: in-

tegracija sa mobilnim uređajima, pružanje personalizovane usluge, povećana

funkcionalnost, povećana bezbednost i dostupnost.

Literatura

1. Nićin, N., Bankarstvo, Evropski Univerzitet Brčko Distrikt, 2012
2. Mishkin, F.S., The Economics of Money, Bankin and financial markets, New York, London, 2004.
3. Esterhuyse E. and McMurtie, M., The Future of ATM Industry (online)
4. Gup, B.E. Electronic Banking, The Future of Banking, Westport: Quorum Books, 2003.
5. Cobas, M.G., Mote, L.R. and Wilcox, J.A.A. History of the Future of Banking. Westport: Quorum Books, 2003.
6. Krstić, B. Bankarstvo, Niš: Ekonomski fakultet, 2003.
7. Rosenberg, R.Branch Banking in the year 2000. Long Range Planning. 1980, Vol.13, October.

STUDIJE

Sanda Pribić
PALIJATIVNA ZDRAVSTVENA ZAŠTITA

Rudika Gmajnić
PRIKAZ PROJEKTA RANOG OTKRIVANJA RAKA
DEBELOG CRIJEVA INTEGRIRANOG U
ORDINACIJU OBITELJSKE MEDICINE

Almir Šabović, Sead Rešić, Jasminka Žigić
PROCJENA UTICAJA EKSPLOATACIJE GIPSA NA
LOKALITETU „ORAŠAC - KULEN VAKUF“
NA OKOLINU

Halid Žigić, Nusret Mujagić
ZONING PLAN NOVI PODSTICAJ ZA
PRIVREDNI RAZVOJ LOKALNIH ZAJEDNICA U FBiH

Александр Гронский
ПЕРВАЯ МИРОВАЯ ВОЙНА И СУДЬБЫ
ПОСТИМПЕРСКОГО ПРОСТРАНСТВА

Драго Тешановић
САВА МРКАЉ, ДУХОВНИ ПРЕТЕЧА ВУКА КАРАЦИЋА

Dragana Lazić
RAD S DAROVITIM UČENICIMA U REDOVNOJ NASTAVI

Sanda Pribić

Fakultat zdravstvenih nauka
Evropskog univerziteta Brčko distrikta
Brčko, BiH

PALIJATIVNA ZDRAVSTVENA ZAŠTITA

Sažetak

Tim liječnika obiteljske medicine skrbi o svom pacijentu, u pravilu, tijekom cijelog njegovog života i shodno tome PZZ treba biti baza i temelj pružanja palijativne skrbi i palijativne medicine u vrijeme kada za njima nastane potreba i pacijentu i njegovoj obitelji. Palijativna skrb je, nedvojbeno, sastavni dio rada tima obiteljske medicine, no osim bazičnog znanja i empatije za to područje, potrebna su i određena dodatna znanja i vještine, za koja je oportuno pripremiti se na tečajevima koji slijede u narednom periodu. Osim edukacije ciljanih stručnjaka, koji bi se bavili bolesnicima i njihovim obiteljima, nužno je i osnaživanje svijesti građana o palijativnoj medicini i skrbi za osobe koje boluju od neizlječivih bolesti. U sklopu sustava primarne zdravstvene zaštite potrebno je pružati potpunu medicinsku, psihološku i duhovnu potporu bolesnicima suočenima sa smrtonosnom bolešću. Obiteljima pacijenata na kraju svog životnog puta pomoć će biti osigurana i tijekom žalovanja.

Ključne riječi: palijativna medicina, primarna zdravstvena zaštita

Summary

Family physicians team care for their patients, in general, throughout his life, and therefore of primary health care should be the basis and foundation of providing palliative care and palliative medicine at a time when the need for them arises and the patient and his family. Palliative care is undoubtedly an integral part of family medicine team, but other than basic knowledge and empathy for the area, and they need some additional knowledge and skills, which is opportune to prepare the courses that follow in the future. In addition to training targeted experts to deal with patients and their families, it is necessary to empower the citizens' awareness of palliative medicine and care for those suffering from incurable diseases. As part of the primary health care system is necessary to provide full medical, psychological and spiritual support to patients faced with a life-threatening illness. Families of patients at the end of its life time assistance will be provided during mourning.

Key words: palliative medicine, primary health care

Uvod

Palijativna medicina je potpuna skrb o bolesniku oboljelom od neizlječive bolesti, na koju više ne djeluju ni

preventivna niti kurativna terapija. Stručnjaci raznih specijalnosti i struka zajednički se angažiraju kako bi oboljelima, njihovim obiteljima i prijateljima olakšali suočavanje s bolešću i njenim kona-

čnim posljedicama. Stručni tim se obično sastoji od liječnika specijalista palijativne medicine, internista, onkologa, psihijatra, psihologa, fiziologa i duhovnika koji prate oboljeloga i njegove bližnje od dijagnoze do razdoblja žalovanja. Organizacija palijativne medicine potrebna je na svim razinama zdravstvene zaštite (kućne posjete palijativnog tima, bolnički palijativni timovi, ustanove za palijativnu medicinu, klinike, odjeli, hospiciji i dr.).

Ovakva definicija je opće prihvaćena u modernim zdravstvenim sustavima i državama koje razvijaju sustav palijativne skrbi. Na žalost, Republika Hrvatska značajno zaostaje u svim oblicima organiziranja kvalitetne palijativne skrbi. Tek u posljednje vrijeme stvaraju se strateški i planski preduvjeti, a realizacija teče sporo, stihijski, te uglavnom ovisi o kvaliteti razumijevanja na lokalnoj razini.

Pojam palijativne skrbi ušao je u Zakon o zdravstvenoj zaštiti Republike Hrvatske još 2003. godine. Njime se predviđa osnivanje Ustanove za palijativnu skrb do prosinca 2008. Međutim, ovaj plan do danas nije realiziran, niti se krenulo s razvijanjem sustava edukacija iz područja palijativne skrbi.³⁸

Rasprava

Prema nekim procjenama, godišnje u Hrvatskoj palijativnu skrb treba oko 30 tisuća ljudi, no dobije je tek njih 200-tinjak. Da bi problem bio još složeniji, Medicinski fakulteti u Hrvatskoj nemaju predviđene obavezne kolegije o palijativnoj medicini, iako se u inozemstvu iz ovog područja nude specijalizacije i sub-specijalizacije. Izravna je posljedica da

velik broj hrvatskih studenata medicine malo zna što je to palijativna medicina, ili je smatraju marginalnom i nekonkretnom.³⁹

Palijativna skrb je ublažavanje fizičke i psihičke boli s kojima se suočavaju oni bolesnici i obitelji bolesnika kojima je, u najvećem broju slučajeva, preostalo svega nekoliko tjedana ili mjeseci života. Suprotno uvriježenom mišljenju, skrb ne uključuje samo brigu o starijim ljudima, već prema svim bolesničkim i dobnim skupinama.⁴⁰

Cilj palijativne skrbi je podizanje kvalitete života i umirućih i njihovih obitelji/njegovatelja. Ipak, ovo se ne odnosi samo na medicinsku njegu nego i na brigu o bolesničkim pravima i ljudskom dostojanstvu. Kao takvo, pravo na palijativnu skrb jedno je od osnovnih ljudskih prava na zdravstvenu zaštitu, potvrđeno od Svjetske zdravstvene organizacije.

U sklopu sustava primarne zdravstvene zaštite potrebno je pružati potpunu medicinsku, psihološku i duhovnu potporu bolesnicima suočenima sa smrtonosnom bolešću. Obiteljima pacijenata na kraju svog životnog puta pomoć će biti osigurana i tijekom žalovanja.

Palijativna medicina je potpuna skrb o bolesnicima oboljelim od neizlječivih bolesti s ciljem postizanja najbolje moguće kvalitete života za bolesnike i njihove obitelji. Od bolesnika koji trebaju palijativnu skrb polovica boluje od raka, dok ostatak čine bolesnici koji boluju od demencije, posljedica moždanog udara, ostalih kroničnih neuroloških bolesti te kroničnih bolesti jetre, srca i pluća.

³⁹ Human Life Alliance of Minnesota: Euthanasia, Imposed Death, St. Paul 1998

⁴⁰ Davies E, Higginson IJ (eds). Better Palliative care for Older People. Copenhagen: World Health Organization Regional Office for Europe, 2004

³⁸ Jušić A. Bioetika umiranja. U: A. Kurjak, V. Silobrić, ur. Bioetika u teoriji i praksi. Zagreb: Nakladni zavod Globus, 2001

Ove bolesnike ne možemo izliječiti ali možemo osigurati kvalitetniji život bez boli i patnje. Palijativna skrb treba biti prilagođena individualnim potrebama svakog bolesnika. Palijativna medicina brine se za osobe svih životnih dobi, od najmlađe djece do najstarijih osoba. Briga o teškim bolesnicima nekada je bila isključivo izraz vjerskog milosrđa i prepuštena pojedinačnom suosjećanju. Unazad 40-ak godina briga o teškim bolesnicima postaje sastavni dio zdravstvenog sustava i izraz civilizacijske razine pojedinog društva a provode je dobro educirani stručnjaci. Svjetska zdravstvena organizacija proglasila je 1990. pravo na palijativnu medicinu jednim od osnovnih ljudskih prava na zdravstvenu zaštitu.⁴¹

Palijativna medicina se primjenjuje u svim fazama bolesti bez obzira na prognozu i ishod, dok pojam terminalne skrbi (tzv. hospicijska skrb) obuhvaća medicinsku pomoć u zadnjoj fazi života i potporu obitelji u fazi žalovanja.⁴²

Postoje različiti modeli palijativne skrbi, ali svi imaju iste osnovne ciljeve:

1. ukloniti bol i sve ostale simptome koji se pojave, uz interdisciplinarni pristup pomoći koja obuhvaća tjelesne, psihosocijalne i duhovne aspekte te potporu članovima obitelji.
2. bolesniku u svakom trenutku pružiti potrebnu i odgovarajuću njegu koja mu osigurava najbolju moguću kvalitetu života,

⁴¹ Radbruch L., Payne S. White Paper on standards and norms for hospice and palliative care in Europe: part 1. Recommendations from the European Association for Palliative Care. *European Journal of Palliative Care*. 16(6): 278-289;2009.

⁴² Saunders C. Sykes N. Palijativna skrb u završnom stadiju maligne bolesti. III englesko izdanje, prijevod na hrvatski, Zagreb. Školska knjiga, 1996.

3. osigurati dostupnost potrebnih informacija u svako doba.⁴³

Palijativnu skrb provode za to školovani stručnjaci iz različitih područja: liječnici različitih specijalnosti, medicinske sestre, ljekarnici, socijalni radnici, psiholozi, duhovni savjetnici, nutricionisti, fizioterapeuti te volonteri i udruge.⁴⁴

Za rad u timu palijativne skrbi neophodna je odgovarajuća izobrazba svih članova tima.

Osnovni je cilj kod bolesnika oboljelih od neizlječivih bolesti ukloniti bol, ali i sve simptome koji se pojavljuju vezano za bolest i stanje bolesnika. Danas farmaceutska industrija proizvodi niz lijekova i pomagala koji uspješno u svim fazama bolesti mogu ukloniti ili smanjiti bol i ostale tegobe.⁴⁵

No, obzirom da se radi o specifičnom bolesniku sa specifičnim potrebama uloga ljekarnika je od izuzetne važnosti.

Palijativna skrb u Hrvatskoj danas

Hrvatska od 2003. ima usvojen zakon o palijativnoj skrbi, kojim se njime predviđalo osnivanje hospicija i jedinica palijativne skrbi do prosinca 2008. godine. Međutim situacija je i dalje nezadovoljavajuća:

⁴³ Gomes B, Higginson IJ. Where people die (1974–2030): past trends, future projections and implications for care.

Palliat Med. 2008;22(1):33–41

⁴⁴ Pribić S. Stepanović A. Palijativna skrb u obiteljskoj medicine. U: .Katić M., Švab I i surad. *Obiteljska medicina*. Zagreb: Alfa 2013.280-289

⁴⁵ Marshall D, Howell D, Brazil K, et al. Enhancing family physician capacity to deliver quality palliative home care: an end-of-life, shared-care model.

Can Fam Physician. 2008;54(12):1703

- ne postoji ustanova za palijativnu skrb; palijativni bolesnici zbrinjavaju se u bolnicama.
- ne postoji sustav trajne izobrazbe
- ne postoji Nacionalna strategija o palijativnoj medicini

Palijativa u Hrvatskoj temelji se na entuzijazmu pojedinaca, volontera, udruga, društava i karitativnih ustanova bez adekvatne potpore vladajućih struktura.

Organizacija palijativne medicine potrebna je na svim razinama zdravstvene zaštite (kućne posjete palijativnog tima, bolnički palijativni timovi, ustanove za palijativnu medicinu, klinike, odjeli, palijativni timovi u stacionarima domova i dr.)⁴⁶

Izrada Nacionalne strategije o palijativnoj medicini nužna je za stvaranje jasnog plana o mreži palijativne medicine u Hrvatskoj.

Načela palijativne skrbi

1. Palijativna skrb u Hrvatskoj predstavlja integrirani model skrbi čiji su temeljni nositelji postojeći elementi sustava zdravstvene zaštite (liječnici obiteljske medicine, pedijatar, patronažna sestra, zdravstvena njega u kući, ljekarnici, psiholozi, fizioterapeuti, domovi zdravlja, bolnice, lječilišta, stacionari...) i socijalne skrbi (ustanove, centri...).

2. Sustav palijativne skrbi primarno se ne uspostavlja kao novi/dodatni sustav, već se ustrojava prenamjenom postojećih resursa (smještajni i terapijsko-rehabilitacijski kapaciteti), osnaživanjem i osposobljavanjem profesionalaca,

te postavljenjem novih procedura i standarda rada.

3. Ukoliko unutar postojećih resursa prenamjenama i unapređenjima nije moguće postići traženu razinu kvalitete mogu se razviti zamjenski ili dopunski sustavi.

4. Palijativna skrb kontinuirano i partnerski uključuje djelovanje drugih sektora koji mogu doprinijeti boljoj skrbi za korisnike usluga palijativne skrbi (civilno društvo, obrazovni sustav, religijske zajednice, profitni sektor itd.).

5. Organizacija palijativne skrbi uključuje, potiče i podržava sve oblike vertikalne i horizontalne suradnje, te snažno intersektorsko povezivanje.

6. Kriteriji za određivanje potrebe za palijativnom skrbi moraju biti jedinstveni u cijeloj Hrvatskoj.

7. Standardi i normativi za rad s palijativnim pacijentima trebaju biti drugačiji u odnosu na skrb za ostale pacijente, ali bez negativnog utjecaja na pravednost u korištenju zdravstvene zaštite.

8. Odluka o obliku palijativne skrbi koji će se osigurati donosi se na osnovu više kriterija: potrebe bolesnika, mogućnosti liječenja u kući/dnevnoj bolnici/ustanovi, postojećim uslugama, potrebama obitelji itd.

9. Posebna pažnja i oblici palijativne skrbi posvećuju se vulnerabilnim skupinama, poput djece, psihijatrijskih bolesnika, zatvorenika i pripadnika manjina.

10. Stacionarna skrb za korisnike palijativne skrbi može se provoditi u bolnicama, stacionarima u domovima zdravlja, hospicijima, dnevnim bolnicama i dnevnim boravcima, te ustanovama za pružanje socijalne skrbi.

11. Volonterski timovi sudjeluju na svim razinama zdravstvene skrbi: akutnoj, produženoj i kućnoj.

⁴⁶ Worth A. Boyd K, Heaney D, Macleod U, Cormie P, Hockleey J, Murray S. Out-of-hours palliative care: a qualitative study of cancer patients, carers and professionals. Br J Gen Pract. 2006; 56: 6–13.

12. Barem dio usluga palijativne skrbi treba biti dostupan svih sedam dana u tjednu.

13. Palijativna skrb u trenutku potrebe za njom mora biti besplatna za korisnike palijativne skrbi.⁴⁷

Strateški plan razvoja palijativne skrbi u Republici Hrvatskoj

Vlada Republike Hrvatske na sjednici održanoj 27. prosinca 2013. godine donijela je Strateški plan razvoja palijativne skrbi u Republici Hrvatskoj za razdoblje 2014. – 2016.

Polazište za ovaj dokument je Nacionalna strategija razvoja zdravstva Republike Hrvatske 2012. – 2020., u kojem se ukratko opisuje organizacijski i zakonski okvir palijativne skrbi te navode prioritetne mjere vezane uz strateški razvoj palijativne skrbi – ponajprije jačanje interdisciplinarnе suradnje, povećanje bolničkih kapaciteta za palijativnu skrb te uključivanje civilnog društva, osobito volontera, u pružanje palijativne skrbi, uz odgovarajuću zakonsku regulativu. U Nacionalnoj strategiji razvoja zdravstva 2012. – 2020. eksplicitno se spominje strateški plan razvoja palijativne skrbi kao jedan od operativnih dokumenata kojim će se razraditi razvojne mjere i konkretne aktivnosti.

Strateški plan razvoja palijativne skrbi za razdoblje 2014 – 2016. izrađen je prema Bijeloj knjizi o standardima i normativima za hospicijsku i palijativnu skrb u Europi – Preporuke Europskog udruženja za palijativnu skrb, te preporuke Rec (2003) 24 Povjerenstva mini-

stara Vijeća Europe državama članicama o organiziranju palijativne skrbi.

Prema Strateškom planu „Palijativna skrb je pristup koji poboljšava kvalitetu života bolesnika i njihovih obitelji suočenih s problemima uslijed smrtonosne bolesti, putem sprečavanja i ublažavanja patnje pomoću rane identifikacije i besprijeorne prosudbe te liječenja boli i drugih problema – fizičkih, psihosocijalnih i duhovnih. Palijativna skrb je interdisciplinarna u svom pristupu te svojim djelokrugom obuhvaća pacijenta, obitelj i zajednicu. Palijativna skrb nudi najosnovniji koncept zaštite – zbrinjavanja pacijentovih potreba gdje god da se za njega skrbi, bilo kod kuće ili u ustanovi“.

Predviđeno je da se do 2016. godine broj palijativnih kreveta poveća sa sadašnjih 142 na 300 te da se na taj način zbrine 50 posto neizlječivih bolesnika. Za 100 posto povećat će se broj bolničkih timova za palijativnu skrb. Planira se edukacija 1500 zdravstvenih djelatnika te povećanje broja volontera sa sadašnjih 50 na 500 i uvođenje novog organizacijskog modela u kojem će ključnu ulogu imati županijski centri za palijativnu skrb. Oni će koordinirati i povezivati rad svih koji sudjeluju u skrbi za neizlječivo oboljele bez obzira na to jesu li smješteni u ustanovi ili im se skrb pruža u njihovu domu.

Na razini svake županije bit će organiziran stacionarni smještaj s određenim brojem kreveta, a u primarnoj zdravstvenoj zaštiti ambulanta, specijalistički i mobilni tim za palijativnu skrb, savjetovište te posudionica pomagala.

Prema planu, do 2016. godine u općim i kliničkim bolnicama trebalo bi biti 175 palijativnih kreveta, a u specijalnim bolnicama 85. Preostalih 85 kreveta bilo bi, prema potrebi, raspoređeno na dječjim, psihijatrijskim odjelima, zdravs-

⁴⁷ Alsop A. Collaborative working in end-of-life care: developing a guide for health and social care professionals. *Int J Palliat Nurs.* 2010;16(3):120–125.

tvenim ustanovama na primarnoj razini, zatvorskim bolnicama itd.

Usluge palijativne skrbi bit će dostupne sedam dana u tjednu, a o pacijentu će skrbiti posebno educirani palijativni timovi liječnika, patronažnih sestara, psihologa, fizioterapeuta, volontera i dr.⁴⁸

Osječka iskustva

U Domu zdravlja Osijek 2011. otvorena je Ambulanta za palijativnu medicinu, 2013. osnovan je Centar za koordinaciju palijativne skrbi OBŽ, a od 2009. godine sustavno se educiraju volonteri za rad u palijativi uz pomoć udruge Palia-Centar. U tijeku je i provedba IPA prekograničnog projekta na temu palijativne skrbi.

U Osječko-baranjskoj županiji potpisana je povelja o suradnji i partnerstvu u provedbi edukacije svih dionika u palijativi između Doma zdravlja Osijek (u ime županijskog Centra za koordinaciju palijativne skrbi) i CEPAMENT-a (Centra za palijativnu medicinu, medicinsku etiku i komunikacijske vještine Medicinskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu).⁴⁹

Neke od obvezujućih minimuma standarda prema Strateškom planu, OBŽ je već ostvarila, a provodila je i neke od pilot-projekata na čijim rezultatima je i predložen dati plan. U mnogim točkama odredaba Strateškog plana, Osječko-baranjska županija djelovala je vizionarski, korak ispred nacionalne razine. Osim što se institucionalizirao položaj i uloga Ce-

ntra za palijativnu skrb, riješeno je njegovo vođenje i financiranje.⁵⁰

Naročito je značajno što su se profilirali profesionalci kojima palijativna skrb postaje jediniposao. Stoga je korisno citirati osnovne poruke dr. Kandić-Splavski, voditeljice županijskog centra: „Iako se u organizaciji palijativne skrbi u našoj županiji daleko došlo, predstoji nam još puno rada, a svi mi - dionici palijativne skrbi svih razina, moramo udružiti snage, stručnost, ideje i mogućnosti kako bi se Strateški plan palijativne skrbi implementirao u praksu na što prihvatljiviji način i na sveopće zadovoljstvo. Projektni tim palijativne skrbi OBŽ treba što hitnije početi s radom, organiziranjem pojedinačnih radnih sastanaka sa svim dionicima pružanja palijativne skrbi, te konkretnim zadacima i rješenjima za pojedina pitanja sukcesivno rješavati odredbe iz Strateškog plana“.

„Sustav palijativne skrbi treba biti uravnotežen i standardiziran na razini cijele države, ali budući se svaka naša županija razlikuje po demografskim, medicinsko-stručnim kapacitetima, zdravstvenoj infrastrukturi i financijskom stanju, svaka županija treba predložiti svoj model kako bi palijativni sustav trebao biti organiziran na njezinom području“.

Zaključno

Nakon višegodišnjih priprema, lobiranja, stručnih dokaza i izuzetnih nпора pojedinaca, senzibilizirane su nadležne institucije koje su ozbiljnije pokrenule projekte palijativne skrbi u Hrvatskoj. Zakonski okviri su dovoljno dobri da mogu obvezujućom formom omogućiti kvalitetan ustroj regionalnih Centar

⁴⁸ Strateški plan razvoja palijativne skrbi u Republici Hrvatskoj za razdoblje 2013-2015 (nacrt), Zagreb, Ministarstvo zdravlja, 2013

⁴⁹ Nacionalna strategija razvoja zdravstva 2012-2020. Ministarstvo zdravlja, Zagreb, 2012

⁵⁰ . Pravilnik u uvjetima za ustroj zavoda i odjela u kliničkim bolničkim centrima i kliničkim bolnicama (NN 106/07

za palijativnu skrb. U svim razmatranjima se primarna zdravstvena zaštita, odnosno tim obiteljske medicine etiketira kao temeljni nositelj aktivnosti, ali u domeni koordinacije i skrbi o svojim pacijentima. Potrebno je educirati profesionalne zdravstvene radnike, a sve ostale, ponajviše timove obiteljske medicine kvalitetno stručno pripremiti kako bi mogli pratiti rad Centara i kontinuirano učestvovati u skrbi pacijenata. Ostaje još velik posao da se taj rad i dovoljno kvalitetno valorizira.

Hrvatska spada među zemlje sa starom populacijom i očekuje se dalje produljenje očekivanog trajanja života. Sve veći broj osoba živi dulje uz veliki teret bolesti i onemoćalosti te će i dalje rasti potrebe za palijativnom skrbi. Stoga je osiguranje i unapređenje kvalitete skrbi i kvalitete života za populaciju veliki izazov zdravstvene politike.

Za izvođenje načela palijativne skrbi su potrebna stručna znanja vještine te jednakopravan i partnerski odnos među osobljem, bolesnikom i njegovim bližnjim. U skrb za bolesnika su uključeni i njegovi bližnji.

Osnovna palijativna skrb se izvodi na svim razinama zdravstvenog sustava i socijalne zaštite: u bolnicama, domovima zdravlja, u domu bolesnika, centrima za rehabilitaciju, u ustanovama socijalne skrbi, nevladinim organizacijama – hospiciju i drugim ustanovama. Izvode je u tim ustanovama zaposleni stručni djelatnici, koji su za to područje osposobljeni. U timu za palijativnu skrb

na primarnoj razini sudjeluju liječnik obiteljske medicine, medicinska sestra u ambulanti i patronažna medicinska sestra. Ako su na raspolaganju i ako se ukaže potreba, dodatno se uključuju socijalni radnik, klinički psiholog, fizioterapeut, radni terapeut, dijetetičar, duhovnici i dragovoljci. Struktura tima se prilagođava potrebama određenog bolesnika i njegovih bližnjih. Palijativna skrb započinje utvrđivanjem potreba za palijativnom skrbi i završava smrću bolesnika odnosno sa zbrinjavanjem njegovih bližnjih u razdoblju žalovanja, ako je to potrebno. Tok bolesti mogu promijeniti brojne komplikacije; problemi bolesnika i njegovih bližnjih se nakupljaju, napreduju teško savladivi simptomi, pojavljuju se i manje očekivane poteškoće. Istraživanje provedeno u Kanadi o koristi i učinkovitosti multidisciplinarnih timova za palijativnu skrb pokazalo je da bolesnici kojima je dostupna skrbitakvog tima smanjuje rizik da pacijent koristi hitnu službu u zadnjim danima života za trećinu, a za polovicu smanjuje rizik da bolesnik bude upućen u bolnicu i umre u bolnici. Ti rezultati nedvojbeno potvrđuju usmjerenje kako osiguranje skrbi putem multidisciplinarnog tima kojeg su osnovni članovi medicinske sestre, obiteljski liječnici, liječnici palijativne skrbi koji rade zajedno značajno smanjuje korištenje resursa zdravstvenog sustava u zadnjim danima života neizlječivo bolesnog čovjeka i omogućava dostojanstvenu smrt bolesniku u njegovom domu u krugu obitelji.

Literatura

1. Alsop A. Collaborative working in end-of-life care: developing a guide for health and social care professionals. *Int J Palliat Nurs.* 2010;16(3):120–125.
2. Davies E, Higginson IJ (eds). *Better Palliative care for Older People.* Copenhagen: World Health Organization Regional Office for Europe, 2004
3. Gomes B, Higginson IJ. Where people die (1974–2030): past trends, future projections and implications for care. *Palliat Med.* 2008;22(1):33–41

4. Human Life Alliance of Minnesota: Euthanasia, Imposed Death, St. Paul 1998
5. Jušić A. Bioetika umiranja. U: A. Kurjak, V. Silobrčić, ur. Bioetika u teoriji i praksi. Zagreb: Nakladni zavod Globus, 2001
6. Marshall D, Howell D, Brazil K, et al. Enhancing family physician capacity to deliver quality palliative home care: an end-of-life, shared-care model. *Can Fam Physician*. 2008;54(12):1703
7. Nacionalna strategija razvoja zdravstva 2012-2020. Ministarstvo zdravlja, Zagreb, 2012
8. Pravilnik u uvjetima za ustroj zavoda i odjela u kliničkim bolničkim centrima i kliničkim bolnicama (NN 106/07)
9. .Pribić S. Stepanović A. Palijativna skrb u obiteljskoj medicine. U: .Katić M,.Švab I i surad. Obiteljska medicina. Zagreb: Alfa 2013.280-289
10. Radbruch L.,Payne S. White Paper on standards and norms for hospice and palliative care in Europe: part 1. Recommendations from the European Association for Palliative Care. *European Journal of Palliative Care*. 16(6): 278-289;2009
11. Saunders C. Sykes N. Palijativna skrb u završnom stadiju maligne bolesti. III englesko izdanje, prijevod na hrvatski, Zagreb. Školska knjiga, 1996
12. Strateški plan razvoja palijativne skrbi u Republici Hrvatskoj za razdoblje 2013-2015 (nacrt), Zagreb, Ministarstvo zdravlja, 2013
13. Worth A.Boyd K, Heaney D, Macleod U, Cormie P, Hockleey J, Murray S. Out-of-hours palliative care: a qualitative study of cancer patients, carers and professionals. *Br J Gen Pract*. 2006; 56: 6–13

Rudika Gmajnić
Fakultat zdravstvenih nauka
Evropskog univerziteta Brčko distrikta
Brčko, BiH

PRIKAZ PROJEKTA RANOG OTKRIVANJA RAKA DEBELOG CRIJEVA INTEGRIRANOG U ORDINACIJU OBITELJSKE MEDICINE

Sažetak

Cilj rada je prikazati provođenje projekta ranog otkrivanja raka debelog crijeva na ciljanim dobnim skupinama u ordinaciji opće/obiteljske medicine, s osvrtom na organizaciju rada ordinacije, odaziv populacijske skupine i rezultate obrada. Program obuhvaća žene i muškarce u dobi od 45-50 godina i od 75-80 godina starosti. Izrađen je anketni upitnik o čimbenicima rizika za nastanak raka debelog crijeva i brošura o značenju i mogućnostima ranog otkrivanja raka, koje s pozivnim pismom i tri testa za okultno fekalno krvarenje (Hemognost test) liječnici obiteljske medicine uručuju ispitanicima.

Posebno je izrađen protokol za praćenje primjenjenih dijagnostičkih postupaka i liječenja kod pozitivnih ispitanika te računalni programi za unos i obradu podataka izdvojenih osoba pod rizikom.

Nakon što pacijent vrati ispunjenu anketu s uzorcima stolice, uzorci bivaju očitani i prema dobivenim rezultatima slijedi daljnja obrada. Rezultati pokazuju 77% odaziva u populaciji od 45 do 50 godina. U populaciji od 75 do 80 godina odaziv je znatno manji (39%) u odnosu na prethodnu populaciju, što se može protumačiti manjom motiviranošću starije populacije za preventivom. Naši rezultati pokazuju znatno veći odaziv u odnosu na Nacionalni program ranog otkrivanje raka debelog crijeva.

KLJUČNE RIJEČI: rak debelog crijeva, prevencija, liječnik obiteljske medicine, računalni program

SUMMARY

The aim is to show the implementation of the project early detection of colorectal cancer in targeted age groups in general practice/family medicine, with emphasis on the organization of work practice, the response of population groups and treatment results. The program includes both men and women aged 45-50 years and 75-80 years of age. A questionnaire was made on risk factors for colorectal cancer and a brochure about the meaning and possibilities of the early detection of cancer, that the letter of invitation and the three tests for fecal occult bleeding (Hemognost test) family practitioners deliver to their respondents.

Especially protocol is developed for monitoring the appropriateness of diagnostic procedures and treatment for positive patients, and computer programs for data input and processing of selected individuals at risk.

After the patient returns the completed questionnaire with stool samples, the samples are collected according to the results, followed by further processing. The results

show a 77% turnout in a population of 45-50 years. In a population of 75-80 years turnout was much lower (39%) compared to the previous population, which can be interpreted as less motivation of the elderly population for prevention. Our results show a much higher turnout than the National program of early detection of colon cancer.

KEY WORDS: colorectal cancer, prevention, family physician, computer program

UVOD

Vjerojatno nema obitelji u Hrvatskoj koja se nije suočila s rakom, bilo u neposrednoj ili svojoj daljnjoj okolini. Upravo zato treba poduzeti sve što je u našoj mogućnosti da uključimo naše pacijente što ranije u dijagnostiku i liječenje. Na taj način bismo povećali postotak bolesnika oboljelih od zloćudnih bolesti, dijagnosticiranih u pretkliničkim i lokaliziranim stadijima bolesti u odnosu na uznapredovale stadije bolesti. Do sada liječnici opće/obiteljske medicine nisu bili neposredno uključeni u program ranog otkrivanja raka.⁵¹

1. studenog 2007. godine započeo je Nacionalni program ranog otkrivanja raka debelog crijeva, upućivanjem pozivnih pisama građanima svih županija, starijih od 50 godina. Skriningu se odazvalo 19.3%. Tako mali odaziv potaknuo nas je na razmišljanje o mogućem aktivnom uključivanju liječnika obiteljske medicine.

Anketnim upitnikom ispitani su stavovi liječnika obiteljske medicine o potrebi ranog otkrivanja raka, a 25 liječnika koji su prihvatili uključivanje u istraživanje položili su tečaj Hrvatske liječničke komore I kategorije o metodama ranog otkrivanja debelog crijeva. Posebno su osposobljeni za samostalno

očitanje testova na okultno fekalno krvarenje.⁵²

Izrađen je anketni upitnik o čimbenicima rizika za nastanak raka debelog crijeva i brošura o značenju i mogućnostima ranog otkrivanja raka, koje s pozivnim pismom i tri testa za okultno fekalno krvarenje (Hemognost test) liječnici obiteljske medicine uručuju ispitanicima.

Posebno je izrađen protokol za praćenje primjenjenih dijagnostičkih postupaka i liječenja kod pozitivnih ispitanika te računalni programi za unos i obradu podataka izdvojenih osoba pod rizikom.

Smatramo da liječnici opće/obiteljske medicine imaju znanja, vještine i da uz dobru organizaciju tima mogu efikasnije sudjelovati u programu ranog otkrivanja raka. Liječnik opće/obiteljske medicine je osoba prvog kontakta u rješavanju zdravstvenih, a nerijetko i drugih problema pojedinca. Ta dostupnost primarne zdravstvene zaštite temelj je ovog hvalevrijednog projekta.⁵³

⁵¹ Sviben D, Mazzi B, Droždjek D, Katić M, Petric D, Ptičar M, Skupnjak B, Stevanović R. Prijedlog strategije razvoja za opću/obiteljsku medicinu u Hrvatskoj. U: Mazzi B. ur. Zbornik Peti Kongres Hrvatskog društva obiteljskih doktora Hrvatskog liječničkog zbora- Rovinj 2005. Hrvatsko društvo obiteljskih doktora. 191-268.

⁵² Vrcić-Keglević M, Katić M, Tiljak H, Lazić D, Cerovečki-Nekić V, Petriček G, Ozvacić Z, Soldo D. Specialization in family medicine--has all the planned been achieved? Acta Med Croatica. 2007 Feb;61(1):95-100.)

⁵³ The Canadian Guide to Clinical Preventive Health Care. The Canadian Task Force on the Periodic Health Examination. Ottawa, Canada 1994.

CILJ

Prikazati provođenje projekta ranog otkrivanja raka debelog crijeva na ciljanim dobnim skupinama u ordinaciji opće/obiteljske medicine, s osvrtom na organizaciju rada ordinacije, odaziv populacijske skupine i rezultate obrada.

ISPITANICI I METODE

Populacijska skupina koja se obuhvaća našim programom su žene i muškarci u dobi od 45-50 godina i od 75-80 godina starosti. Pacijentu, koji iz bilo kojeg razloga dolazi u ordinaciju obiteljske medicine, a nalazi se u registru, uručuje se koverta koja sadrži anketni upitnik o čimbenicima rizika za nastanak raka debelog crijeva i brošuru o značenju i mogućnostima ranog otkrivanja raka, s pozivnim pismom i tri testa za okultno fekalno krvarenje (Hemoglost test). Sam postupak uzimanja uzoraka objašnjen mu je od strane medicinske sestre ili liječnika. Nakon što pacijent vrati ispunjenu anketu s uzorcima stolice, navedeni su očitani. U slučaju eventualno sumnjivog nalaza (razlike u nijansama plave boje hemocult testa - vizualna osjetljivost testa), pacijent ponovno daje uzorke stolice na analizu u područni laboratorij. Pozitivni nalazi, nakon uzete anamneze i kliničkog statusa, upućuju se na kolonoskopiju i nastavlja se pratiti. Pacijenti koji se nalaze u registru, a ne dolaze u ordinaciju, pozivaju se telefonski, nekima se testovi proslijeđuju putem člana obitelji, a kod nekih smo uključili patronažnu sestru.⁵⁴

Dobiveni rezultati upisuje se u informatički program u sklopu osnovnog

projekta. DZ Project 1.0 je. NET windows aplikacija za praćenje pacijenata unutar određenih dobnih skupina. Aplikacija je rađena u smislu mrežnog načina rada. Razlikujemo četiri sijela, rak debelog crijeva, rak prostate, rak vrata maternice te rak dojke. Nakon instalacije programa te njegove baze podataka unutar jedne liječničke ordinacije učitavaju se aktualni pacijenti liječnika pomoću CEZIH sustava (UNL datoteka)⁵⁵ te se upisuju u lokalnu bazu podataka.

Program po određenim kriterijima razvrstava pacijente (dob, spol) po sijelima kako bi se moglo vršiti pozivanje/anketiranje pacijenta. Pacijent koji je u obradi stoji na listi sve dok se ne naznači da je obrada završena, na taj način moguće je u više navrata uređivati podatke te nadodati nove.

Nakon završetka obrade pacijent se ne pojavljuje na listi sve dok ne prođe određeni period (predefiniran u bazi podataka za određeno sijelo). Maske za unos podataka kao i sami podaci koji se prikupljaju usko su specijalizirani za svako pojedino sjelo.⁵⁶

Funkcionalnost aplikacije biti će povećana u trenutku kada se pribave neki vanjski podaci kao što su citološki nalazi kliničke bolnice i to na način da se lista pacijenata upisanih na nalazima uspoređi sa listom lokalne baze podataka kako ne bi došlo do dupliranja unosa.

Sustav već koriste nekoliko liječničkih ordinacija usporedno uz primarnu aplikaciju kartoteke.⁵⁷

⁵⁴ Hrvatski zdravstveno-statistički ljetopis za 2005. godinu. Hrvatski zavod za javno zdravstvo, Zagreb, 2006.

⁵⁵ Hrvatski zavod za javno zdravstvo, Služba za epidemiologiju, Bilteni, „Incidencija raka u Hrvatskoj“, br. 1 – 29, HZJZ, Zagreb, 1970. – 2006.

⁵⁶ Šamija M, Strnad M, Ebling Z. How to prevent and detect cancer early? Draft National Program Zagreb: Medicinska naklada 2007

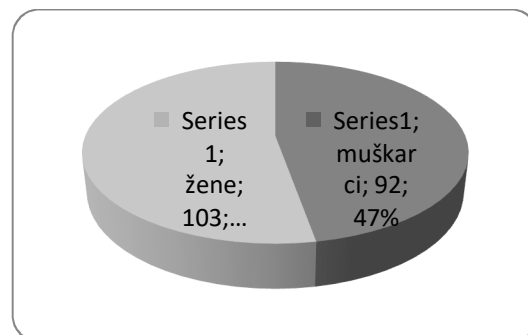
⁵⁷ Nacionalni program ranog otkrivanja raka dojke. Zagreb: Ministarstvo zdravstva i socijalne skrbi, lipanj 2006.

REZULTATI

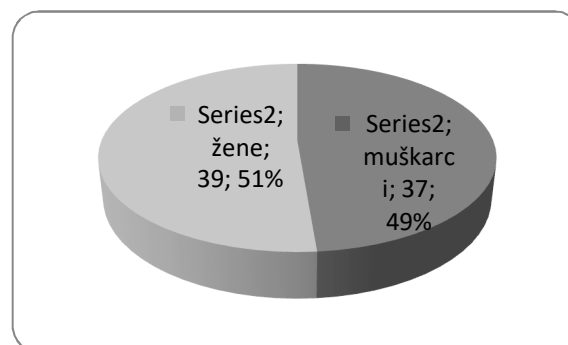
Od ukupnog broja pacijenata u ordinaciji (n=2306), njih 195 je u dobi od 45 do 50 godine (tablica 1.). Od toga je 103 ženskog spola (53%), 92 muškog (47%) (sl.1.). Toj skupini podijeljeno je 173 testa. 150 pacijenata je vratilo ispunjene testove. Od navedenih ispunjenih testova, 7 testova je bilo pozitivno. Svi navedeni pozitivni hemocult testovi su pripadali muškim pacijentima. Daljnjom obradom 7 pozitivnih hemocult testova utvrđena su 2 pacijenta s rakom debelog crijeva i 4 pacijenta s polipima crijeva. U populacijskoj skupini od 75 do 80 godine u ordinaciji su registrirana 76 pacijenata, od toga je 39 žena i 37 muškaraca. Toj skupini je podijeljeno 76 testova. Vraćeno je 30 ispunjenih testova. Od navedenih 1 test je bio pozitivan na okultno krvarenje. Navedeni pozitivni test pripadao je ženi. Daljnjom obradom utvrđen je rak debelog crijeva kod te pacijentice (tablica 2.).⁵⁸

Vrsta zdravstvene djelatnosti	Osigurane osobe sa stažem na dan 1. siječnja 2009. godine		Iznos po osiguranoj osobi	Ukupni novčani iznos za osigurane osobe
	dobna struktura	broj		
1. Opća/obiteljska medicina	0-7	22	541,69	11.917,18
	>7-18	211	459,63	96.981,93
	>18-45	938	436,15	409.108,70
	>45-65	749	824,06	617.220,94
	>65	386	827,75	319.511,50
	UKUPNO	2306		1.454.740,25

Tablica 1. Raspodjela pacijenata po dobnim skupinama

Slika 1. Raspodijela dobne skupine od 45 do 50 godina prema spolu

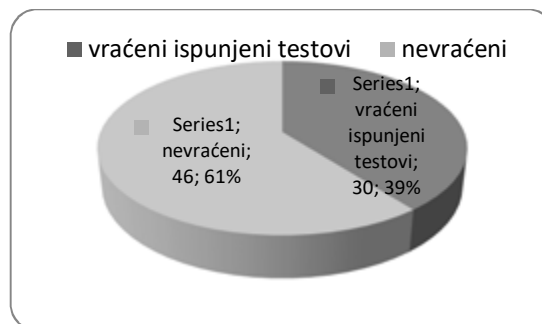
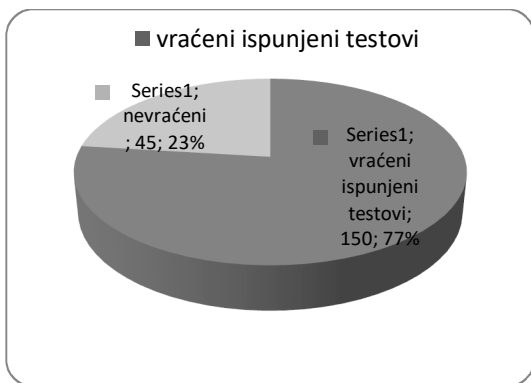

Slika 2. Raspodijela dobne skupine od 75 do 80 godina prema spolu

	Dobna skupina od 45 do 50 god.		Dobna skupina od 75 do 80 god.	
ukupan broj	195	100,00%	76	100,00%
podijeljeni testovi	173	88,72%	76	100,00%
vraćeni ispunjeni testovi	150	76,92%	30	39,47%
nevraćeni testovi	23	11,79%	46	60,53%
Hemocult negativni	143	73,33%	29	38,16%
Hemocult pozitivni	7	3,59%	1	1,32%
karcinom kolona	2	1,03%	1	1,32%
polipi crijeva	4	2,05%	0	0,00%

Tablica 2. Rezultati iz Ordinacije obiteljske medicine Vesne Samardžić Ilić

⁵⁸ Jemal a, Siegel R, Ward E, Murray T, Xu J, Thun M J, Cancer Statistics, 2007. CA Cancer J Clin 2007; 57:43-66.

Slike 3, 4. Odaziv pacijenata u dobi od 75 do 80 godina

ZAKLJUČAK I RASPRAVA

Dobiveni rezultati pokazuju da je predloženi model u sklopu programa ranog otkrivanja raka u ordinaciji obiteljske medicine izvediv. Rezultati pokazuju 77% odaziva u populaciji od 45 do 50 godina. U populaciji od 75 do 80 godina odaziv je znatno manji (39%) u odnosu na prethodnu populaciju, što se može protumačiti manjom motiviranošću starije populacije za preventivom.⁵⁹

Naši rezultati pokazuju znatno veći odaziv u odnosu na Nacionalni program ranog otkrivanje raka debelog crijeva. Prema podacima iz Hrvatskog zavoda za javno zdravstvo stopa odaziva na poziv Nacionalnog programa u Osječko-baranjskoj županiji u 2005. godini bila je 60%.⁶⁰

Postignuta stopa odaziva u ovom istraživanju tijekom travnja i svibnja 2015. godine u Osječko-baranjskoj župa-

niji iznosila je 53,1%, i usporediva je s onom u razvijenim europskim državama. Prema literaturi, u Njemačkoj je stopa odaziva bila 52,8%, u Italiji 56,7%, u Luksemburgu 62,3%, a u Estoniji 50%. Nešto je veća stopa odaziva bila u Ujedinjenom Kraljevstvu (74,2%), Irskoj (78%), Danskoj (74%) i Finskoj (87%). Prema podacima iz literature, angažmanom tima obiteljske medicine povećao se odaziv u Osječko-baranjskoj županiji. U ovom istraživanju nakon poziva tima obiteljske medicine odaziv se povećao s 53,1% na 100%. Prema podacima iz Hrvatskog zavoda za javno zdravstvo stopa odaziva na poziv Nacionalnog programa u Osječko-baranjskoj županiji u 2005. godini bila je 60%. Postignuta stopa odaziva u ovom istraživanju tijekom travnja i svibnja 2015. godine u Osječko-baranjskoj županiji iznosila je 53,1%, i usporediva je s onom u razvijenim europskim državama. Prema literaturi, u Njemačkoj je stopa odaziva bila 52,8%, u Italiji 56,7%, u Luksemburgu 62,3%, a u Estoniji 50%. Nešto je veća stopa odaziva bila u Ujedinjenom

⁵⁹ Ferlay J, Bray P, Parkin D M. GLOBOCAN 2002: Cancer incidence, mortality and prevalence worldwide, IARC Cancer Base No. 5. Versio 2.0. Lyon: IARC Press, 2004

⁶⁰ Strnad M, Ivanda T, Ljubičić N. Provođenje nacionalnog programa ranog otkrivanja raka dojke. Hrvatski časopis za javno zdravstvo, vol 4, broj 13:21-24

Kraljevstvu (74,2%), Irskoj (78%), Danskoj (74%) i Finskoj (87%) .⁶¹

Provođenje ovog modela zahtjeva dodatno vrijeme, koje se može odvojiti boljom organizacijom rada ordinacije obiteljske medicine.⁶² Također je potrebna dodatna edukacija tima (tečajevi trajne izobrazbe), ako uzmemo u obzir da volja / motiviranost nije upitna.

Plaćanje bi se trebalo regulirati kao DTP postupak, a financijska sredstva osigurati uključivši i ostale partnere koji sudjeluju u pružanju zdravstvene zaštite u osnovnom zdravstvenom osiguranju (HZZO, ZZJZ).⁶³

⁶¹ Smith, R A, Cokkinides V, Eyre H J. american Cancer Society Guidelines for the Early Detection of Cancer. 2006 CA Cancer J Clin 2006; 56: 11-25

⁶² Ebling Z, Gmajnić R, Prlic L, Samardzic S, Kraljik N, Ebling B, Santo T, Glavina K, Kovacic L, Pribic S, Towards Cancer Prevention in Croatia – Program of the City of Osijek League against Cancer. UICC World Cancer Congress 2006. Abstract book. Washington: 2006; 297

⁶³ Samija M, Strnad M, Ebling Z, Kovacic L, Znaor A, Ebling B, Gmajnić R. Draft National program for prevention and early detection of cancer in Croatia Based on knowledge and experience. UICC World Cancer Congress 2006. Abstract book. Washington 2006; 297

Literatura

1. Ebling Z, Gmajnić R, Prlic L, Samardzic S, Kraljik N, Ebling B, Santo T, Glavina K, Kovacic L, Pribic S, Towards Cancer Prevention in Croatia – Program of the City of Osijek League against Cancer. UICC World Cancer Congress 2006. Abstract book. Washington: 2006; 297
2. Ferlay J, Bray P, Parkin D M. GLOBOCAN 2002: Cancer incidence, mortality and prevalence worldwide, IARC Cancer Base No. 5. Versio 2.0. Lyon: IARC Press, 2004
3. Hrvatski zdravstveno-statistički ljetopis za 2005. godinu. Hrvatski zavod za javno zdravstvo, Zagreb, 2006.
4. Hrvatski zavod za javno zdravstvo, Služba za epidemiologiju, Bilteni, „Incidenција raka u Hrvatskoj“, br. 1 – 29, HZJZ, Zagreb, 1970. – 2006.
5. Jemal a, Siegel R, Ward E, Murray T, Xu J, Thun M J, Cancer Statistics, 2007. CA Cancer J Clin 2007; 57:43-66
6. Nacionalni program ranog otkrivanja raka dojke. Zagreb: Ministarstvo zdravstva i socijalne skrbi, lipanj 2006
7. Smith, R A, Cokkinides V, Eyre H J. american Cancer Society Guidelines for the Early Detection of Cancer. 2006 CA Cancer J Clin 2006; 56: 11-25
8. Strnad M, Ivanda T, Ljubičić N. Provođenje nacionalnog programa ranog otkrivanja raka dojke. Hrvatski časopis za javno zdravstvo, vol 4, broj 13:21-24
9. Sviben D, Mazzi B, Droždjek D, Katić M, Petric D, Ptičar M, Skupnjak B, Stevanović R. Prijedlog strategije razvoja za opću/obiteljsku medicinu u Hrvatskoj. U: Mazzi B. ur. Zbornik Peti Kongres Hrvatskog društva obiteljskih doktora Hrvatskog liječničkog zbora- Rovinj 2005. Hrvatsko društvo obiteljskih doktora. 191-268.
10. Šamija M, Strnad M, Ebling Z. How to prevent and detect cancer early? Draft National Program Zagreb: Medicinska naklada 2007
11. Šamija M, Strnad M, Ebling Z, Kovacic L, Znaor A, Ebling B, Gmajnić R. Draft National program for prevention and earlx detection of cancer in Croatia Based on knowledge and experience. UICC World Cancer Congress 2006. Abstract book. Washington 2006; 297
12. The Canadian Guide to Clinical Preventive Health Care. The Canadian Task Force on the Periodic Health Examination. Ottawa, Canada 1994.
13. Vrcić-Keglević M, Katić M, Tiljak H, Lazić D, Cerovečki-Nekić V, Petriček G, Ozvacić Z, Soldo D. Specialization in family medicine--has all the planned been achieved? Acta Med Croatica. 2007 Feb;61(1):95-100.)

Almir Šabović, Sead Rešić, Jasminka Žigić

Tehnički fakultet

Evropski univerzitet Brčko odistrikta

Brčko, Bosna i Hercegovina

Prirodno matematički fakultet Tuzla

Bosna i Hercegovina

Behram-begova medresa, Tuzla

Bosna i Hercegovina

PROCJENA UTICAJA EKSPLOATACIJE GIPSA NA LOKALITETU „ORAŠAC - KULEN VAKUF“ NA OKOLINU

Sažetak

U radu je predstavljena analiza osnovnih uticaja na okolinu, te su predložene mjere zaštite okoline koje daju osnovni pravac istraživanjima potrebnim za izradu procjene uticaja na okolinu.

Na osnovu prethodno provedenih ispitivanja i analiza sadržaja i kvaliteta gipsane rude sa ležišta „Orašac - Kulen Vakuf“ može se reći da se radi o gipsanom kamenu II klase kvaliteta po sadržaju kalcijumsulfatdihidrata $\text{CaSO}_4 \times 2\text{H}_2\text{O}$ (prema BAS/ISO 1587), sa prosječnim procentualnim sadržajem $\text{CaSO}_4 \times 2\text{H}_2\text{O}$ od 82,82%. Ovaj kvalitet gipsanog kamena, omogućava upotrebu u industriji gipsa i gipsanih veziva, za proizvodnju β -kalcijum sulfata poluhidrata (β -gipsa), koji se može koristiti za proizvodnju gips-kartonskih, gips-vlaknastih, pregradnih i dekorativnih ploča, mašinskih gipsanih maltera, različitih špahel masa, ljepila, u industriji cementa za regulisanje vremena vezivanja, u poljoprivredi.

Ključne riječi: ležište gipsa, eksploatacija ležišta, uticaj na okolinu, ekološke nezgode

ABSTRACT

This paper presents an analysis of the basic environmental impacts and proposed environmental protection measures that provide the main direction research needed to make an environmental impact assessment.

Based on previously conducted tests and analysis of the content and quality of gypsum ore from the deposit "Orasac - Kulen Vakuf" it can be said that it is a gypsum stone II class quality in content calcium-sulfate-dihydrate $\text{CaSO}_4 \times 2\text{H}_2\text{O}$ (the BAS / ISO 1587), the average percentage content $\text{CaSO}_4 \times 2\text{H}_2\text{O}$ of 82.82%.

The quality of the gypsum rock, to use in the gypsum industry and gypsum binders, for the production of β -calcium sulfate hemihydrate (β -gypsum), which can be used for the production of plaster, gypsum fiber, the partitions and decorative plates, gypsum machine plaster, different filler material, glue, the cement industry to regulate the setting time, agriculture.

Keywords: bearing of gypsum, exploitation deposits, environmental impact, environmental accidents

UVOD

Prilikom izrade rada u razmatranje su uzeti prirodni uslovi komponenti okoline i naseljenost područja na lokalitetu Orašac, koje bi moglo biti pod uticajem planirane djelatnosti, odnosno eksploatacije gipsa.

U okviru ovog rada namjera je da se izvrši analiza osnovnih uticaja na okolinu, tački od posebnog interesa i predlože osnovne mjere zaštite okoline koje bi dale osnovni pravac istraživanjima potrebnim za izradu uticaja na okolinu.

U značajnije prirodne uslove spadaju: reljef, klimatske karakteristike, karakteristike zemljišta, hidrološke i hidrogeološke karakteristike, vegetacija, pejzažne vrijednosti, izgrađena dobra i arheološko naslijeđe.

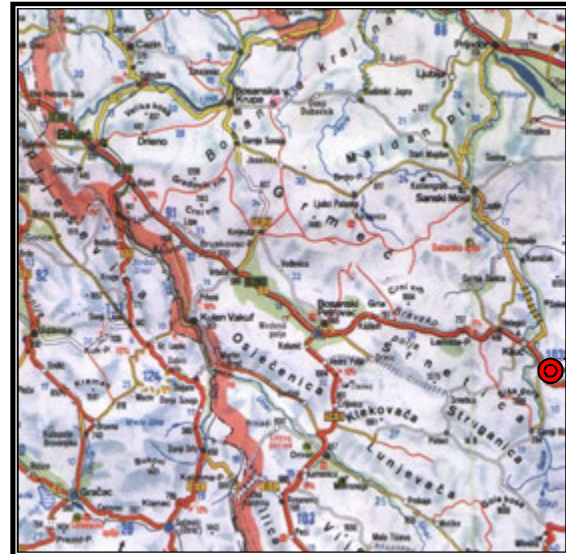
Uticaji površinskog kopa na okolinu se mogu posmatrati kroz tri faze:

- uticaji tokom otvaranja kopa,
 - uticaji tokom eksploatacije i
 - uticaji nakon zatvaranja kopa,
- te kao posebna kategorija, mjere koje se preduzimaju u toku akcidentnih situacija.

INFORMACIJE O LOKACIJI

Područje ležišta gipsa Orašac – Kulen Vakuf, nalazi se na području Unsko - Sanskog kantona, opština Bihać i to na udaljenosti od 5 km sjeverno od Kulen Vakufa. Ukoliko područje posmatramo sa aspekta okolinski interesantnih prostora i objekata sa zapadne i jugozapadne strane istražni prostor se nalazi u neposrednoj blizini i graniči sa Nacionalnim Parkom „Una“, sa juga sa postojećim površinskim kopom gipsa „Brešćići“, na istoku sa „Krš stranom“ dok se sjeverno od istražnog prostora nalazi naselje Orašac na udaljenosti od preko 1000 m od najbliže tačke predloženog eksploatacionog polja PK „Bukvarine“.

Geografski položaj predmetnog područja je prikazan na slici 1.

Ležište gipsa

Slika 1. Geografski položaj ležišta gipsa u odnosu na putne komunikacije

Samo ležište gipsa ima povoljan položaj u odnosu na postojeće putne i željezničke saobraćajnice. Istražni prostor je makadamskim putem dužine 1 km povezan za regionalni asfaltni put Martin Brod - Kulen Vakuf - Dubovska, a koji se u Dobovskoj priključuje na magistralni put Bihać - Bosanski Petrovac - Jajce.

Osnovne karakteristike prirodnih uslova

Predmetno područje se nalazi u tzv. Ljutočkoj dolini (slika 2) i koja je okružena sa istočne strane strmim uzvišenjem zvanim Krš strana, a sa sjeverozapadne strane vrhom Ljutoč (1168 m.n.v.) koji dominira svojom visinom i morfologijom. Nadmorska visina užeg područja budućeg površinskog kopa se kreće od 300 do 410 m.n.v.

Slika 2. Prostorni položaj istražnog prostora (foto: E.Jašarević, 2008)

Sam istražni prostor predstavlja brdoviti kraški teren sa brojnim kraškim oblicima reljefa: vrtačama, kraškim izvorima i kratkim potočnim dolinama. Vrtače se lako uočavaju na površini terena u obliku manjih zdjelastih udubljenja. One predstavljaju prirodni drenažni sistem ovog područja. (Slika 3.).

Slika 3. Vizuelno uočljiva zdjelasta udubljenja na površini terena u istražnom prostoru

(foto: A.Šabović, 2008)

1.1. Klima područja

Posmatrano područje ima umjereni kontinentalni planinski tip klime koji je raznovrstan zbog uticaja zračnih masa iz susjednih i daljih oblasti. Ljeta su topla i suha, zime hladne, s mnogo padavina. Godišnji prosjek padavina je

1.245 milimetara, a prosječna mjesečna temperatura iznosi 10,8° C, srednja januarska 0,4° C, prosječna julska 21° C. U toku kalendarske godine oko 80 dana ima temperaturu nižu od nule. Mrazevi se javljaju od oktobra do aprila, a snijeg od novembra do aprila. Preovladavaju sjeverozapadni i jugoistočni vjetrovi - bura i jugo.

U dolini Une na višim hipsometrijskim nivoima formiraju se varijante pretplaninske i planinske klime. Prosječna godišnja izoterma pretplaninskog klimata iznosi od 8 - 10°C, a planinskog klimata od 4 - 6°C. U vrijeme sušnih ljetnih mjeseci rijeku Unu karakteriše nizak vodostaj, a od novembra do kraja proljeća vodostaj rijeke je prilično visok, a rijeka nerijetko zna i da poplavi. Za područje sliva su karakteristične česte magle, koje su posljedica noćnog ohlađivanja prizemnih vlažnih slojeva zraka.

1.2. Karakteristike tla

Na stvaranje tla utiču pedološki faktori, a najvažniji su matični supstrat, klima, vegetacija, vrijeme (trajanje) i čovjek. Na matični supstrat djeluju drugi pedogenetički faktori koji omogućavaju procese njihovog međudjelovanja i procese formiranje tala, procese pedogeneze. Mada šire područje predstavlja brdovito kraški teren, izraženi reljef i drugi pedogenetički faktori bili su odlučujući za nastanak čitavog niza sistematskih jedinica iz grupe bregovitih tala koja su dominantna.

Formirana su uglavnom smeđa tla, koja se razlikuju po debljini humusno akumulativnog sloja i teksturnim karakteristikama, od kojih ovisi gazdovanje vodom i hranjivima, bioprodukcija i otpornost tla na eroziju. Po bonitetu to su tla VII i VIII klase.

Na predmetnom području se registruju sasvim blagi i blagi erozioni pro-

cesi, koji su prirodno prisutni u kraškim oblicima.

1.3. Flora (biljne zajednice)

Šire područje pripada Dinarskoj oblasti prema ekološko - vegetacijskoj reonizaciji, a glavne karakteristike čine realnu i potencijalnu šumsku vegetaciju. Realnu vegetaciju čini aktuelna, odnosno sadašnja vegetacija, koja se razvila na nadmorskim visinama između 300 i 800 m. To su šume hrasta kitnjaka i običnog graba koje se javljaju na različitim geološkim podlogama, (dolomitima, krečnjacima, laporcima). Ta vegetacija je rezultat klimatskih obilježja šireg područja, u kome su srednje godišnje temperature zraka u intervalu 8 do 12 °C, a vlažnost zraka se kreće 70 do 80 %.

Potencijalna šumska vegetacija najvećim dijelom pripada klimazonalnim šumama kitnjaka i običnog graba, što se podudara sa realnom šumskom vegetacijom. Međutim, veoma značajan uticaj na vegetaciju ima zooantropogeni faktor. U posljednjim decenijama naročito, antropogeni faktor je značajno uticao na degradaciju primarne vegetacije i tako doprinio stvaranju sekundarne vegetacije naročito u dolinskim područjima.

Biljne zajednice koje učestvuju u formiranju livada i pašnjaka čine uglavnom višegodišnje zeljaste biljke, a dominiraju trave (livadski vijuk, jezevica, livadarka, ovsenica i dr.), bijela djetešina.

1.4. Fauna (životinjske zajednice)

Uticaj čovjeka na prisustvo životinjskih vrsta, koje su ekološki vezane za uslove obitavanja, je uveliko izmijenio i sastav zajednice i brojnost pojedinih populacija, te se često mogu pojaviti ekološki ekscenčne situacije u kojima ili dolazi do prekida lanca ishrane ili do

ekspanzije pojedinih vrsta.

Od životinjskih vrsta u ovom području se nalaze krupniji i manji sisari: lisica, vuk, divlja svinja, srndać, jazavac, jež, šumski miš i drugi. Obzirom da je lokacija u blizini naselja tu su i domaće životinje krupna i sitna stoka: goveda, ovca, konj i koze.

Područje naseljavaju slijedeće vrste ptica: jastreb, crvendać, sjenica, crni kos, crvenperka i druge ptice.

Prisutni su i gmizavci od kojih navodimo guštera, zelembača slijepića i zmije, a od vodozemaca tu je obična žaba, daždevnjak, šumska žaba i dr.

Na užem području oko lokacije na kojoj je planirana eksploatacija gipsa, nije registrovana neka zaštićena vrsta faune.

1.5. Hidrološke karakteristike

Predmetno područje u hidrografskom smislu pripada slivu rijeke Une. Njen hidrografski sistem u osnovi čine tri izvora: glavni kod Donje Suvaje i dva manja, Velika i Mala Neteka (R. Hrvatska). Ukupna dužina toka rijeke Une iznosi oko 212 kilometara, a rijeka izvire u blizini mjesta Donja Suvaja i Donji Lapac ispod padina planina Plješevice i Stražbenice u Republici Hrvatskoj, u području Like, a ulijeva se u rijeku Savu pored Jasenovca. Od njenih desnih pritoka izdvaja se Unac (kod Martin Broda), Krušnica (kod Bosanske Krupe), Mlječanica, Moštanica, Sana (kod Novog Grada), dok su najznačajnije lijeve pritoke Klokot (kod Bihaća) i Žiravac.

U polaznom toku gdje ima osobine planinske rijeke pa sve do Bihaća uzimajući u obzir i područje koje je predmet istraživanja, Una teče dinarskim smjerom tj. od jugoistoka prema sjeverozapadu.

Pored nabrojanih pritoka, značajne količine vode, posebno u periodima

intenzivnih padavina, Una prima iz mnoštva podzemnih voda i nekoliko velikih kraških vrela duž toka, od kojih su najbogatiji vodom oni u području Kulen Vakufa u čijoj blizini je i smješteno istraživano područje. Najveći pad Una ima na atraktivnim slapovima Martin Broda koji su visoki 54 m, te slapovima Štrbačkog buka visine 23,5 m. Una je gotovo cijelim uzdužnim profilom kaskadna rijeka, a naročito na potezu Martin Brod – Kulen Vakuf i Štrbački buk.

IDENTIFIKACIJA I Procjena OSNOVNIH uticaja NA ŽIVOTNU OKOLINU

Razlikujemo više vrsta uticaja na okolinu i to:

- uticaji u toku otvaranja eksploatacionog polja
- uticaji u toku eksploatacije / rada površinskog kopa
- uticaji zbog mogućih ekoloških nezgoda
- uticaji nakon završetka eksploatacije / rada površinskog kopa

Površinska eksploatacija bilo koje mineralne sirovine ima značajan uticaj na zemljište, promjenom namjene njegovog korištenja, izmjenom morfoloških karakteristika lokalnog terena i degradacijom bioprodukcije. Slijedeći potencijalno značajan uticaj može biti od emisije prašine i polutanata u zrak u vrijeme odvijanja radnog procesa. Uticaj površinskog kopa na vode zavisi od više faktora, a posebno je veliki u slučajevima kada se mora izmjestiti vodotok.

1.6. Uticaji na okolinu u fazi otvaranja eksploatacionog polja

Uticaji otvaranja eksploatacionog polja su vezani za:

- izgradnju pristupnog puta od tačke "A" do platoa industrijskog kruga i platoa prerade na koti 330.

- izradu platoa industrijskog kruga i izgradnju infrastrukturnih objekata
- radove na regulaciji dijela vodotoka potoka Lončić
- radove na pripremi podloge i pristupnog puta za vanjsko odlagalište
- radove na izradi platoa prerade i montaži opreme postrojenja za preradu
- izgradnji dalekovoda 10 kV u dužini 1 km sa kompaktnom trafo stanicom snage 400 kVA, 10/0.4 kV

Za fazu građenja i fazu otvaranja površinskog kopa karakterističan negativan uticaj je odstranjivanje biljnog pokriva, što utiče na promjene u ekosistemu. Mijenjaju se uslovi staništa i uništavaju se postojeće biljne i životinjske zajednice na lokaciji na kojoj se obavlja ova djelatnost. Otvaranjem površinskog kopa u prvoj fazi se uklanja jalovina, koju je nužno odložiti i to na vanjsko odlagalište koje je idejno projektovano u blizini površinskog kopa zbog smanjenja troškova odlaganja. Uticaj odlaganja jalovine uslovljava promjenu reljefa bliže okoline površinskog kopa, kao i na području vanjskog odlagališta, što dalje može poremetiti odvodnju površinskih voda. Kod strmih padina, bujice mogu odnositi odloženu jalovinu i zagaditi okolne vodotoke.

Izgradnja platoa, objekata i infrastrukture imat će povremeno negativan uticaj na zrak uslijed podizanja i raznošenja prašine i gasova koje će ispuštati teška mehanizacija u toku rada.

Takođe, teška mehanizacija će povećati nivo buke koji će se negativno odraziti na faunu i bliža naselja. U toku miniranja su prisutni seizmički uticaji i buka što će imati negativan uticaj na okolna naselja i faunu.

Izgradnja prilaznih puteva i puteva prema vanjskom odlagalištu i pos-

trojenju za preradu će takođe imati specifične negativne uticaje na bližu okolinu od kojih se ističu uticaji na floru i faunu i pejzažne vrijednosti, zrak, vodu, itd. Slične negativne uticaje će imati izgradnja dalekovoda u dužini od oko 1 km.

Izgradnja platoa industrijskog kruga, infrastrukturnih objekata i platoa prerade i montaže opreme za preradu imat će prvenstveno negativne uticaje koji su vezani za zagađenje zraka (prašina) i buku.

Uticaj objekta za boravak i prehranu radnika proizvesti će otpadne vode i čvrsti otpad koje treba na odgovarajući način odstraniti u cilju sprečavanja zagađenja vode i tla.

Ostali uticaji su isti kao u fazi eksploatacije.

1.7. Uticaji tokom eksploatacije/rada površinskog kopa „Bukvarine“

Uticaji tokom eksploatacije/rada površinskog kopa su dati u tabeli 1 kojom se za svako radno mjesto/postupak daju mogući uticaji na okolinu.

Tabela 1. Pregled mogućih uticaja na okolinu tokom eksploatacije

Radno mjesto / postupak	Mogući uticaj na okoliš
Bušenje minskih	Prašina, buka
Miniranje stijenske	Seizmički efekti,
Utovar i transport do	Prašina, buka
Proces prerade / oplemenjivanja rude	Prašina, buka
Oplemenjivanje, precizno mjesto	Prašina
Izlaz iz uređaja za otpašivanje	Prašina
Deponije i utovar	Prašina
Radionice za održavanje vozila	U slučaju havarije (izlivanje, masti i požar)
Rezervoari goriva	U slučaju havarije (izlivanje i požar)
Prelazne ceste i interne prometnice	Prašina
Navoz za pranje vozila	Eventualno izlivanje, masti i

1.7.1. Uticaj na podzemne i površinske vode

Otvaranjem ležišta i eksploatacijom sirovine dolazi do određenih promjena sa aspekta poroznosti sredine, filtracije i akumulacije podzemnih voda u zavisnosti od hidrogeoloških uslova u kojim se vrši eksploatacija. Promjene propusnosti stijenske mase usljed raspućalosti, koja nastaje u procesu vađenja stijene neće imati veliki uticaj na kvalitet podzemne vode. U okviru projektovanja površinskog kopa i ostalih objekata pažnju treba posvetiti drenažnim sistemima i sistemima zaštite podzemlja od unosa sitnih čestica prilikom sapiranja sa platoa i odlagališta.

Posebno treba naglasiti da se radi o suhoj eksploataciji mineralne sirovine što je povoljno sa aspekta zaštite podzemnih voda.

Gipsni akvifer je veoma heterogen i generalno spada u kategoriju slabovodopropusnih stijena. Kretanja podzemnih voda su vezana za gornje slojeve gipsa za koje su vezani karstni procesi, posebno za rasjedne zone dok se u dubljim slojevima karstifikacija slabije uočava i kretanje podzemnih voda je vezano za rasjedne zone.

Uticaj na površinsku vodu mogao bi nastati donošenjem sitnih čestica za vrijeme intenzivnih oborina u okolne tokove, te je odgovarajuće tehničko rješenje za dreniranje voda neophodno. Jalovina koja se odlaže sadrži određene količine gline (sitnih čestica) koja može biti isprana oborinama i odnešena kao mulj u bujice i kanale, smanjiti njihovu protočnost i izazvati plavljenje okolnog područja.

1.7.2. Uticaj na mikroklimu

U prizemnom sloju atmosfere nastat će promjene zbog rada rudarskih

mašina, te vozila, odnosno emisije ispušnih plinova koji djeluju na stvaranje „efekta staklenika“.

Međutim, zbog relativno malog područja obuhvata, planirana eksploatacija neće bitnije uticati na promjenu klimatskih obilježja užeg, a pogotovo šireg područja.

1.7.3. Uticaj na zrak

U svim fazama tehnološkog procesa eksploatacije mineralnih sirovina, pa tako i gipsa, dolazi do destrukcije stijenske mase, pri čemu se stvara, podiže i raznosi (emitira) prašina u okolinu. Tehnologija eksploatacije predviđa skidanje sloja jalovine mehanizacijom, dok bi se rovni gips dobijao miniranjem. Na osnovu toga možemo uticaje na zrak (podizanje i raznošenje prašine) grupisati po fazama tehnološkog procesa na:

- uticaji tokom rada mehanizacije kod kopanja i utovara jalovine,
- uticaji tokom bušenja gipsa,
- uticaji tokom utovara jalovine i gipsa,
- uticaji tokom prevoza kako jalovine, tako i rovnog gipsa,
- uticaji tokom rada postrojenja za preradu (drobljenje i klasiranje),
- uticaji tokom presipanja i
- uticaji tokom odlaganja materijala.

Udaljenost do koje se prašina može taložiti zavisi od krupnoće čestica i brzine i smjera vjetrova, kao i od postojanja prepreka poput vegetacije. Količina čestica opada eksponencijalno s porastom udaljenosti. Tako je za aerosolne čestice, koje su mnogo sitnije od čestica kamene prašine, te su sposobne prevaliti veće udaljenosti, utvrđeno da daleko najveći dio biva istaložen unutar 100 m od izvora bez postojanja fizičkih prepreka.

Procjena emisije prašine s kopa, na osnovu EPA (Environmental Protection

Agency, USA) dokumenata pokazuje da su izvori prašine najveći na mjestima utovara, transportnim koridorima i drobilici (tabela 2.).

Tabela 2. Procjena ukupne emisije prašine

Ukupna emisija prašine	TSP	PM 10
	g/h	g/h
Bušenje	180	150
Utovar	6000	3000
Transport kamionom unutar kopa	6500	3000
Istovar u drobilicu	1200	440
Droblilica	1200	440
Istovar u separaciju	500	300
Erozija vjetrova	1000	280
Transport kamionom na postrojenje	1600	360
Ukupno	18.100	7.970

gdje je:

TSP – (total suspended particles)

– Ukupna količina čestica

PM 10 – (Particulate matters 10 μ) – čestice manje od 10 μ

Ove vrijednosti se odnose na stanje kada se ne vrši smanjenje količine (obaranje) čestica prašine metodom prskanja (koje se u praksi obavezno provodi, sa visokim stepenom učinkovitosti), filtera za prašinu na drobilici itd. Prskanjem 1l/m² h smanjuje se emisija prašine za oko 80%.

Prema pravilniku o graničnim vrijednostima kvaliteta zraka (SN FBiH, broj 12/05), granične vrijednosti kvaliteta zraka u cilju zaštite zdravlja ljudi date su u tabeli 3.

Zagađujuća tvar	Razdoblje uzorkovanja	Prosječna godišnja vrijednost ($\mu\text{g}/\text{m}^3$)	Visoka vrijednost ($\mu\text{g}/\text{m}^3$)
TSP (g/h)	24 sata	150	350
PM 10 (g/h)	24 sata	50	100

Tabela 3. Granične vrijednosti kvaliteta zraka

Nastala prašina ne sadrži štetne komponente, ali vjetrom može biti raznesena na veće daljine. Pored moguće emisije prašine, na kvalitet zraka u izvjesnoj mjeri može uticati i emisija polutanata kod sagorijevanja energenta dizela, kao i emisija plinovitih produkata u vrijeme izvođenja miniranja stijenskog masiva, s napomenom da se miniranje neće izvoditi svakodnevno.

1.7.4. Uticaj na tlo

Uticaji na tlo tokom buduće eksploatacije gipsa mogu biti direktni i indirektni. Direktan uticaj ogleda se u destrukciji prirodnog tla (skidanje, odnošenje i premještanje zemljišnih i stijenskih masa) na otkopnom polju i stvaranje novih formi reljefa. Otvaranjem površinskog kopa izvan istog će se formirati vanjsko odlagalište jalovine (otkrivke) kapaciteta 1.200.000 m³ na četiri etaže svaka visine po 10m i nagibom etažnih kosina od 30° (E-340, E-350, E-360 i E-370). U završnoj fazi bi se formirao planum dimenzija 550x450m. Ovo odlagalište će se koristiti u periodu dok se ne stvore uslovi za odlaganje jalovine unutar kontura kopa (unutrašnje odlagalište) čime će se umanjiti uticaj na okoliš te procesom rekultivacije prostor prilagoditi budućoj namjeni. Odlaganjem jalovine unutar otkopanih površina PK „Bukvarine“ nastati će nove površine koje će biti potrebno tehnički i biološki urediti, izvršiti rekultivaciju u funkciju namjene daljeg korištenja tog područja, što se treba usaglasiti sa prostorno-planskom dokumentacijom i interesom lokalne zajednice.

Indirektni uticaj površinske eksploatacije gipsa na tlo ogleda se i u emi-

siji prašine i njezinom taloženju na okolnim površinama (oko kopa, odlagališta, prilaznih puteva i postrojenja za prerađivanje). Naslage prašine mogu uzrokovati smetnje u obradi tla koja se koristi za poljoprivrednu proizvodnju. Iako su na široj lokaciji, tla zapuštena i ne koriste se za ratarsku poljoprivrednu proizvodnju, ovaj zahvat će ipak imati određeni negativan uticaj na stočarstvo odnosno ispašu stoke. Predložena rekultivacija u okviru Idejnog projekta eksploatacije gipsa na PK „Bukvarine“ (tehnička i biološka) bi otklonila negativne uticaje na tlo i poljoprivredne aktivnosti.

1.7.5. Uticaj na floru i faunu

Skidanje površinskog sloja tla prati i skidanje biomase koja je na području planiranog eksploatacionog polja predstavljena mješovitom šumom, šikarom i travama. Osim destrukcije postojeće biomase na području eksploatacionog polja skidanje površinskog sloja tla će izazvati nastanak prašine koja će se taložiti, na nadzemnim organima biljaka, na kojima će se stvarati sloj (talog) koji će uticati na smanjenje fotosinteze, a što će rezultirati smanjenjem količine sintetizirane organske tvari, smanjenim prirastom biomase drveća, usporenim rastom, ali i ugibanjem pojedinih biljnih vrsta. Ipak, planirani zahvat se odvija na ograničenom prostoru te neće bitnije uticati na bioraznolikost i opstanak biljnih i životinjskih zajednica u širem području, a postojeće površine će biti adekvatno rekultivisane.

Prašina se uglavnom taloži na tlu i to tako što jedan dio te prašine odmah dospije na tlo, a drugi dio koji se zadrži u vegetaciji biva spran na zemlju.

U užem području, najveći uticaj će nastati na području gdje će se formirati PK „Bukvarine“, gdje će se skinuti postojeća vegetacija sa skidanjem povr-

šinskog sloja tla. Preporučuje se da ovaj proces skidanja površinskog sloja prati napredovanje radova na kopu čime će se uticaji na floru i faunu umanjiti. Skidanje površinskog sloja i vegetacije bi trebalo gdje je to moguće da napreduju oko 20 metara ispred radova na kopu.

Tokom eksploatacije, prvenstveno zbog nastale buke i prašine, ali i oštećenja biljnog pokrova, privremeno će doći do migracije određenih životinjskih vrsta koje će potražiti nova staništa. Ovi uticaji će biti najveći u fazi otvaranja ležišta kada će se izrađivati objekti neophodni za vršenje eksploatacije. Nakon završetka eksploatacije i procesa tehničke i biološke rekultivacije (pošumljavanja i zatravljivanja) očekuje se i povratak životinjskih vrsta na prvobitna staništa.

1.7.6. Uticaj na pejzaž

Najznačajnije su promjene u topografiji i nestanku vegetacije. Kopovi između ostalih učinaka utiču i na oblikovnu kakvoću prostora, koja proizilazi iz vizuelnog doživljaja i raspoznavanja prostora.

Iz vizuelne degradacije područja proizilaze i ostale negativne pojave na estetiku prostora, što se očituje u slijedećem:

- izmijenjena je cjelovita slika užeg područja i izgled prirodnog okoliša (skladnost sa entitetom prirode);
- smanjena je reprezentativnost područja i istovjetnost s identitetom šireg područja;
- promijenjen je kontinuitet razvoja u odnosu prema postojećoj strukturi prostora
- smanjena je privlačnost, atraktivnost i simbolična vrijednost prostora: površinski kop poistovjećuje se s negativnim.

Površinski iskopi jalovine (otkri-vke) na otkopnom polju će biti u početnom razdoblju izloženi pogledima mjesta i prolaznika formirajući vrlo uočljiv reljefni kontrast u prostoru u odnosu na neposredni okolni pejzaž. Kasnije, zbog usijecanja kod iskopa gipsa formirati će se određene nove reljefne forme u vidu određenih ravnijih ploha i strmih kosina. Ove promjene su izvan vizuelnog kontakta sa glavnom prometnicom Dubovsko – Kulen Vakuf i priobaljem Une.

Planirana površinska eksploatacija gipsa imati će srednje veliki uticaj na pejzaž, a devastacija prostora će se dijelom sanirati odlaganjem jalovine, dok kasnije slijedi završno oblikovanje i biološko oplemenjivanje.

1.7.7. Uticaj na prirodna i kulturna bogatstva

Lokacija budućeg eksploatacionog polja nalazi se izvan obuhvata a u neposrednoj blizini Nacionalnog parka „Una“, kako je to prikazano u prilogu br. 1. Uzimajući u obzir blizinu granice nacionalnog parka postoji mogućnost međusobnih uticaja sa nacionalnim parkom „Una“. Ovi uticaji se prije svega ogledaju u mogućnosti proširenja radova vezanih za eksploataciju gipsa na područje ograničenja Nacionalnog parka „Una“. Ove uticaje će biti potrebno posebno obraditi u okviru Studije uticaja na okolinu koja će se naknadno raditi.

S druge strane, unutar samog eksploatacionog polja „Bukvarine“ nisu evidentirane prirodne rijetkosti, pa nema prepreka za eksploataciju sa stanovišta prirode.

1.7.8. Uticaj bukom

Buka je nepoželjan oblik zvuka koji ometa rad i odmor, izazivajući neugodne, a nekada i za zdravlje opasne po-

jave. Ako su ljudi izloženi dugotrajnom djelovanju buke dolazi do zamaranja slušnog živca i bez odmora u tihom prostoru oštećenje postaje trajno, pojavljuju se neuroze, bolesti srca i krvotoka te povišen pritisak, nemogućnost koncentracije i smanjenje imuniteta organizma prema zaraznim bolestima. Uticaji buke na čovjeka zavise o jačini buke, odnosno korištene energije.

Prema međunarodnim normama buka u stambenim prostorijama ne bi smjela prelaziti 45 dB. Zvuk se mjeri instrumentima, koji su prilagođeni frekvencijskoj karakteristici i osjetljivosti ljudskog uha. Pri mjerenju buke na radnome mjestu uzimaju se u obzir sve razine koje na tom mjestu djeluju, tj. buka pojedinih izvora (npr. mašina) i osnovna buka okoliša. Prema sadašnjim normama najveća dopuštena razina buke u okolišu smije biti danju 60 dB, a noću 50 dB.

U procesu eksploatacije gipsa, drobljenja, mljevenja i pri prijevozu koriste se mnoge mašine i vozila koji proizvode buku. Intenzitet ukupne buke će varirati ovisno od etape tehnološkog procesa eksploatacije gipsa, kao zbir buke izazvane od stalnih izvora buke (rudarske mašine, utovarna i prijevozna sredstva na unutrašnjem i vanjskom prijevozu rude) i povremeni izvori buke (bušenje minskih bušotina i miniranje).

Stalni izvori buke su raspoređeni u prostoru na različitim pozicijama i biti će u toku dana prekidani samo prije i tokom miniranja.

Pošto je drobilica najbučnija, odluka o njenom položaju i da li je zatvorenog tipa se donose vodeći računa o udaljenosti najbližih kuća.

Najizraženiji uticaj buka će imati na radnike (rukovaoce mašinama), koji trebaju koristiti lična zaštitna sredstva, ali i na okolno stanovništvo i životinje.

Negativan uticaj buke može se očekivati u užem području rada rudarskih mašina i pri unutrašnjem prevozu gipsa ali njene vrijednosti se ne očekuju preko 85 dB.

1.7.9. Uticaj minerskih radova (Emisija seizmičkih potresa)

Minerski radovi štetno utiču na okoliš ne samo kroz razbacivanje komada stijena (koje može biti opasno za ljude i životinje, te za infrastrukturne objekte) i emisijom sitnih prašinstih čestica u okoliš, već i kroz širenje seizmičkih potresa (valova) i zračnog udarnog vala od miniranja. Zbog opasnosti od atmosferskog pražnjenja.

Provedena istraživanja pokazala su da emisija seizmičkih djelovanja na stambene i infrastrukturne objekte na udaljenosti preko 200 m od minskih bušotina ne uzrokuju posljedice po stabilnost objekata. Međutim, zbog niza bitnih specifičnosti, mjerenja seizmičkih efekata od miniranja treba izvršiti na najbližim stambenim objektima, nakon čega će se dati preporuke za daljnji rad. U novije vrijeme kod istraživanja ovih uticaja koristi se savremena digitalna oprema, kao i savremena sredstva za iniciranje čime se utjecaj buke može potpuno izbjeći, a koja je i najizraženija u ovome proizvodnom procesu. Utjecaj zračnog talasa je takođe sveden na minimum jer se radovi miniranja izvode u dubljim dijelovima kopa tako da je spriječeno širenje zračnog udarnog talasa etažnim ravnima na otkrivci.

1.7.10. Uticaj na infrastrukturni sistem

Na postojeće infrastrukture u bližoj okolini kopa uticaji su uglavnom pozitivni jer se postojeći putevi moraju radi povećanog prometa održavati, a predviđena je rekonstrukcija prilaznog puta u dužini od 1009 m (od asfaltnog puta

Kulen Vakuf-Dubovska do industrijskog platoa). Ovaj seoski put će se proširiti, izraditi rigoli i povećati osovinska nosivost puta da odgovara potrebama od 200.000 do 250.000 tona rovnog gipsa godišnje.

Regulacija potoka Lončić je predviđena trapeznim koritom sa širinom korita 1 do 1,5 m i dubinom regulacije do 1 m. Ovom regulacijom će se poboljšati površinski oticaj sa područja površinskog kopa i spriječiti postojeća lokalna zabarenja i razlivanja u dolini potoka Lončić.

2. UTICAJ MOGUĆIH EKOLOŠKIH NEZGODA

2.1. Slučajne nezgode

Tokom rada površinskog kopa moguće su povremene, nepredvidljive ili slučajne nezgode. Uzroci mogu biti „viša sila“ odnosno razorni potresi jačine veće od proračunskih, atmosferska pražnjenja, ratna razaranja i sl.

Ostali uticaji su vezani za požare na električnim instalacijama, opremi i cisterni za gorivo vezani su za zagađenje zraka. Ipak, požari koji mogu nastati su manjih razmjera imajući u vidu okolnosti koje su prisutne u eksploatacionom polju.

Zatim, tokom prijevoza gipsa ili jalovine i rada rudarskih mašina može doći do prevrtanja i istakanja goriva, i hidrauličnog ulja.

Predviđeno je punjenje mašina u površinskom kopu cisternom kapaciteta 2000 litara. Osnovne opasnosti su vezane za izljevanje sadržaja i onečišćenje vode i tla.

Otpad iz radionica može ozbiljno zagaditi tlo i podzemne vode.

Različiti faktori koji utiču na stabilnost kosina, a prije svega vode i bujični tokovi mogu pokrenuti mase na va-

njskom odlagalištu, kopu i zagaditi površinske vode i negativno uticati na pejzaž.

2.2. Procjena rizika

Na osnovu navedenog u prethodnim tačkama može se zaključiti da rad u eksploatacionom polju uz poštivanje mjera zaštite na radu, sigurnosti, zaštite voda i životne sredine ne predstavlja značajan rizik za okolinu zbog nepoželjnog događaja ili nezgode. Od mogućih nesreća koje mogu nastati jesu nezgode na radu, ili nesreće zbog „više sile“ ali pri kojima treba postupiti prema mjerama zaštite na radu koje će biti definisane u okviru akata preduzeća prema važećim zakonskim propisima.

3. UTICAJ NAKON PRESTANKA EKSPLOATACIJE

Nakon prestanka eksploatacije, prestaju neželjeni uticaji buke, prašine i onečišćenja flore. Predviđenom rekultivacijom koju dijelimo na tehničku i biološku ukloniti će se negativni efekti rada, a prostor vratiti u prihvatljiv estetski i ekološki okoliš.

Od tehničkih mjera rekultivacije podrazumijevaju se uređenje i prilagođavanje kosina i ravnih ploha novoformiranih prostora, po potrebi, nanošenje humusnog pokrivača, odnosno stvaranje plodnog sloja na tim površinama, izrada pristupnih komunikacija, odvodnih kanala i zaštitnih ograda. Obim tehničke rekultivacije ovisi od namjene devastiranog i rekultivisanog prostora, provedenih aktivnosti tokom eksploatacije.

Biološka rekultivacija predstavlja ozelenjavanje sadnjom „školovanih“ sadnica i formiranja plantažnih voćnjaka i šumskih zasada i zatravljivanje površina.

4. ZAKLJUČAK

Sistem površinske eksploatacije predstavlja poredak izvođenja rudarskih

radova na površinskom kopu u cilju postizanja projektovanog kapaciteta primijenjene rudarske mehanizacije i sigurnosti na radu. Za eksploataciju gipsa odabran je diskontinuirani sistem površinske eksploatacije uz primjenu strukture kompleksne mehanizacije po proizvodnim procesima.

Tehnološki procesi kojim se vrši eksploatacija su:

- tehnološki proces dobijanja otkrivke
- tehnološki proces dobijanja rovnog gipsa
- tehnološki proces primarne prerađe gipsa

Tehnološki proces skidanja jalovinske naslage odnosno otkrivke koju čine humus, gline i na kontaktu trošni gips podrazumjeva da će se hidrauličnim bagerom kašikarom direktno kopati i utovarati u kamione-dampere koji istu transportuju na vanjsko ili unutrašnje odlagalište gdje se vrši buldozersko planiranje odloženih masa.

Tehnološki proces dobijanja rovnog gipsa obzirom na fizičko-mehaničke

karakteristike se vrši uz primjenu bušačko-minerskih radova. Odmirani materijal se hidrauličnim bagerom kašikarom utovara u kamione - dampere i transportuje do prihvatnog bunkera postrojenja za preradu.

Tehnološki proces prerađe gipsa podrazumjeva da će se preko primarnog postrojenja za preradu vršiti primarno drobljenje i odsijavanje na dvije frakcije. Ulazni otvor je -500, a izlazni -150 mm. Na vibrositu će se odvajati dvije frakcije i to 0 do -64mm i +64 do -150mm.

Na osnovu navedenog u ovom radu možemo zaključiti da rad u eksploatacionom polju uz poštivanje mjera zaštite na radu, sigurnosti, zaštite voda i životne sredine ne predstavlja značajan rizik za okolinu zbog nepoželjnog događaja ili nezgode.

Od mogućih nesreća koje mogu nastati jesu nezgode na radu, ili nesreće zbog „više sile“ ali pri kojima treba postupiti prema mjerama zaštite na radu koje trebaju biti definisane u okviru akata preduzeća prema važećim zakonskim propisima.

LITERATURA

1. Rudarski institut, Idejni projekat eksploatacije gipsa Kulen Vakuf, Tuzla,2009.
2. Rudarski institut, Elaborat o klasifikaciji, kategorizaciji i proračunu rezervi gipsa na ležištu „Orašac-Kulen Vakuf“, Tuzla,2008.
3. Šaravanja, K., Prethodna procjena uticaja na okoliš istraživanja i eksploatacije nalazišta gipsa „Sovići“, Općina Jablanica, IGH Mostar,2007.
4. Rudarski institut, Projekat detaljnih istraživanja gipsa „Orašac-Kulen Vakuf“,Tuzla,2005.
5. Šušnjar, M., Bukovac, J., OGK SFRJ list Drvar 1: 100 000, Institut za geološka istraživanja, Zagreb,1969
6. Šušnjar, M., Bukovac, J., Tumač za OGK list Drvar, Institut za geološka istraživanja, Zagreb,1969

Halid Žigić
Evropski univerzitet u BD BiH
Nusret Mujagić
Fakultet za upravu Univerziteta u Sarajevu

ZONING PLAN NOVI PODSTICAJ ZA PRIVREDNI RAZVOJ LOKALNIH ZAJEDNICA U FBiH

Sažetak

Zoning plan je prostorno - planski dokument iz grupe detaljnih/provedbenih planova koji se zajedno sa *lokacijskom informacijom* prvi puta pojavljuje u zakonodavstvu FBiH od 2011.godine. U svim kantonalnim zakonima o prostornom uređenju i građenju predviđen je kao obavezni planski dokument za gradska područja gdje je predviđena intenzivna gradnja. Predstavlja prvi korak u gradnji industrijskih, poslovnih, ekonomskih i slobodnih zona u gradu koje predstavljaju najznačajniji faktor razvoja svake lokalne zajednice. U razvijenom svijetu je gradnja ovih zona bez zoning planova nezamisliva dok u Federaciji BiH još nije zaživio ovaj planski dokument čime je usporen i industrijski razvoj. U radu se analiziraju razlozi takvog stanja, objašnjava značaj ovih planova i daju prijedlozi lokalnim zajednicama kako da iskoriste ovaj planski dokument za svoj brži privredni razvoj.

Ključne riječi : *zoning plan, podsticaj, privredni razvoj, lokalna zajednica, federacija BiH, prostorno uređenje*

ABSTRACT

ZONING PLAN NEW INCENTIVE FOR ECONOMIC DEVELOPMENT OF LOCAL COMMUNITIES IN FBiH

Zoning plan is spacious - a planning document from the group detailed / implementation plans that together with the location information first appears in the FBiH legislation since 2011. In all cantonal laws on urban planning and construction is scheduled as required planning document for urban areas where intensive construction intended Represents first step in the construction of industrial, commercial, economic and free zones in the city that are the most important factor for the development of each local community. In the developed world, the construction of these zones without zoning plans unthinkable in the Federation of Bosnia and Herzegovina has not yet taken hold this planning document which has slowed and industrial development.

This paper analyzes the reasons for this situation, explains the importance of these plans and provide suggestions to local communities in order to take advantage of this planning document for its rapid economic development.

Keywords: *zoning plan, incentives, economic development, local community, the Federation of Bosnia and Herzegovina, Planning*

UVOD

Do 2011. godine u prostornom planiranju Federacije BiH nije postojao pojam „zoning plana“ niti su lokalne zajednice osjećale potrebu za ovim planskim dokumentom iako su problemi u prostoru rasli geometrijskom progresijom a privredni rast bilježio konstantni pad. U zemljama sa dugom tradicijom razvojnog planiranja značaj „zoning plana“ je bio poznat decenijama te su odlučili da ta svoja saznanja primijene u FBiH kako bi postigli privredni rast i opšti razvoj lokalnih zajednica. U tome su prednjačile nevladine organizacije GAP i SPIRA.¹ Sa sve većim naporima koje su ulagale u promjenu zakonske regulative iz oblasti prostornog planiranja u vidu raznih seminara i edukacija za državne službenike, štampanjem stručnih brošura i sl. sa druge strane javna uprava je stvarala sve veći otpor promjeni postojeće zakonske regulative pod izgovorom da su bilo kakve promjene iz oblasti prostornog planiranja nepotrebne i nemoguće bez promjene cjelokupne zakonske regulative. Tvrdili su da su sasvim dovoljni urbanistički i regulacioni planovi i da su zoning planovi kao srednje rješenje između ova dva plana potpuno nepotrebni.²

Glomazni državni aparat je bio svjestan da svaka deregulacija u prostoru i svako pojednostavljenje procedure znači i smanjenje uticaja tog istog državnog aparata na buduće investitore ali i obične građane jer privredni razvoj koji nije kontrolisan i društveno usmjeravan za njih je neprihvatljiv. Zbog toga je donošenje novih kantonalnih zakona iz oblasti prostornog planiranja i uređenja sa defi-

nisanom lokacijskom informacijom i zoning planom tekao sporo da bi tek u 2011. godine bio donešen u svim kantonima FBiH.

1. POJAM I DEFINICIJA ZONING PLANA U ZAKONSKOJ REGULATIVI

Definicija „zoning plana“ kao novog detaljnog/provedbenog planskog dokumenta je ujednačena u svim kantonima i glasi :

„Ovo je parametarski fleksibilan provedbeni plan koji se donosi na osnovu prostornog plana općine za ostala urbana područja općine (osim opštinskog centra), te na osnovu urbanističkog plana za pojedine dijelove gradske teritorije uglavnom namijenjene za razvoj. On definiše namjene pojedinih površina i propisuje uslove projektovanja i izgradnje novih, odnosno rekonstrukcije postojećih građevina.

Njime se određuju lokacijski i urbanističko - tehnički uslovi putem dozvoljenih granica odgovarajućih parametara urbanističkog standarda a što u završnici služi za pripremu glavnog projekta. Zoning plan treba da sadrži:

- definicije pojedinih termina;*
- zoning kartu (sa granicama zona određene namjene i građevinskim parcelama unutar tih zona);*
- službenu kartu (označeni javni objekti i infrastruktura, granice infrastrukturnih sistema sa uključenim zaštitnim zonama ili pojasevima);*
- listu načina korištenja zemljišta (namjena sa popisom zona u kojima je svaka od tih namjena dozvoljena ili uslovno dozvoljena);*
- urbanističke standarde za svaku pojedinu zonu (dozvoljena gustina nase-*

¹ USAID (BiH) — „Referentni priručnik za investitore- građevinski propisi u BiH“, Sarajevo 2009.

² Nusret Mujagić “Prostorno planiranje i uređenje prostora“, Fakultet za javnu upravu –Sarajevo, 2011.

ljenosti, minimalni i maksimalni koeficijent

izgrađenosti, definisani tipovi objekata, minimalna i maksimalna veličina parcele, maksimalna visina/spratnost

objekata, maksimalni gabariti objekata, minimalna udaljenost ivica objekata od granice parcele, pristup mjestima

javnih okupljanja i parkovima, potreban broj parking prostora, uslovi uređenja vanjskih površina, uslovi koji moraju

zadovoljiti zbog zaštite okoliša, uslovi arhitektonskog oblikovanja i primjene materijala, drugi parametri u zavisnosti od specifičnosti zone);

-jasno definisane procedure i kriterije odobravanja zahtjeva za uslovno dozvoljene namjene u nadležnim organima

jedinice lokalne samouprave;

-jasno označena područja (zone specijalne namjene) za koja se mora uraditi detaljni plan;

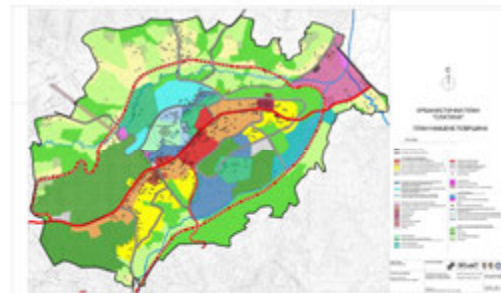
-jasno definisane procedure i razloge-kriterije zbog kojih se može odobriti proces izmjene zoning plana;

-jasno definisane zabrane ograničenja namjena na plavnom području u skladu sa zakonom o vodama i -ekonomsku valorizacija plana.“³

Ako se ima u vidu da je Zakon o prostornom planiranju i uređenju zemljišta na nivou FBiH donešen 2006.godine i da on obavezuje kantone i lokalne zajednice da u roku dvije (2) godine donesu prostorno-plansku dokumentaciju za svoja područja onda je bilo logično da se odmah nakon donošenja novih kantonalnih zakona u 2011.godini pristupi izradi ovih zoning planova. Tome u pri-

log ide uspostavljanje jedinstvenog informacionog sistema iz oblasti prostornog planiranja u FBiH, digitalizacija geodetskih karata, formiranje kantonalnih zavoda za prostorno planiranje, uspostavljanje posebnih fondova za građevinsko zemljište i sl. To se ipak nije desilo tako da su i zoning planovi i lokacijske informacije koje predhode istim ostale u zakonu samo kao proklamovano načelo bez stvarne implementacije na terenu.

Uz donošenje zakona bilo je potrebno dopuniti i *Uredbu o jedinstvenoj metodologiji za izradu dokumenata prostornog uređenja*⁴ kojom bi se detaljnije definisao postupak pripreme, izrade i sadržaj zoning plana. Nije dovoljno samo odrediti da dokumenti prostornog uređenja trebaju sadržavati tekstualni i grafički dio, da tekstualni dio treba da sadrži obrazloženje za izradu dokumenta, ciljeve prostornog razvoja, planirano prostorno uređenje, te odredbe za provođenje dokumenta a da grafički dio treba da sadrži kartografske prikaze i grafičke priloge na kojima se prikazuje stanje i planirani zahvati u prostoru.

Sl.1 Urbanistički plan Slatina u Banja Luci –Plan namjene površina ili tzv.zoning plan, autor „Projekt BL“

3. ZNAČAJ ZONING PLANOVA U PROSTORNOM I PRIVREDNOM RAZVOJU RAZVIJENIH ZEMALJA U SVIJETU

³ Hronološki registar propisa objavljenih u “Službenim novinama FBiH” u periodu 1996-2014 godina www.vfbihvlada.gov.ba

⁴ Uredba o jedinstvenoj metodologiji za izradu dokumenata prostornog uređenja (Sl.novine FBiH, br.63/04,50/07)

Zoning plan u razvijenim zemljama ima dva dijela tj. listu propisa i zoning mape.⁵

Tipične propise čine:

- Lista izdatih dozvola (List of issued licenses) ;
- Minimalna i maksimalna veličina parcela (The minimum and maximum size of the parcel) ;
- Minimalni i maksimalni koeficijent izgrađenosti (Minimum and maximum coefficient construction);
- Maximalna visina zgrada (Maximum height of buildings) ;
- Regulacione linije (Tap lines) i
- Parkiranje (Parking)

Zoning mape su :

- Plan kanalizacije (Sewer Service Plan)
- Plan regulacije (Wellhead Protection Regulation)
- Sužbeni zoning plan (Official Zoning Map)
- Korištenje zemljišta –koncept područja ili zoning (Land Use Concept Areas)
- Namjena zemljišta – plan karta (Land Use Plan Map)
- Funkcionalna klasifikacija i poboljšanje prijevoza – karta (Functional Classification and Transportation Improvements Map)
- Dizajn koncept (Design Concept)
- Koncept saobraćajnih koridora (Corridor Concept –Sample Cross Sections)

Kada se sagleda ovakav jedan zoning plan (Comprehensive plan –sveobuhvatan plan) onda se može primijetiti velika sličnost sa našim urbanističkim i regulacionim planovima pa se postavlja

pitanje šta je to novo što nudi zoning plan.

Urbanistički plan je razvojni plan koji se radi za veća područja na duži vremenski period a „zoning plan“ u sklopu istog plana je samo jedna tematska karta koja prikazuje dominantne djelatnosti na pojedinim područjima plana. S obzirom da je ovaj plan razvojni, procedura njegove izrade i donošenja traje godinama.

Regulacioni plan je detaljni ili provedbeni plan a „zoning plan“ u sklopu istog je samo jedna tematska karta koja označava dominantne djelatnosti na pojedinim područjima. Ovaj plan nije fleksibilan .

Zoning plan spada u grupu detaljnih ili provedbenih planova koji se radi na osnovu Urbanističkog plana a detaljna regulacija pojedinih njegovih područja vrši se regulacionim planom tj. planom detaljne regulacije.

Mnogo važnije od samog sadržaja Zoning plana je način na koji isti funkcionira. U odnosu na pomenuti urbanistički i regulacioni plan zoning plan:

- nudi administrativni proces koji omogućava olakšanje od rigidnih propisa kako bi se riješili pojedinačni komplikovani slučajevi;
- dozvoljava upotrebu objekata prije nego što propisi zoninga stupe na snagu;
- dozvoljava veći stupanj slobode u dizajniranju zgrada;
- zahtijeva i omogućava vlasnicima da sami o vlastitom trošku izgrade, ulice, rasvjetu i ostalu infrastrukturu umjesto da to kao kod nas čini općina njihovim sredstvima ali bez njihovog znanja;
- uključuje dodatne standarde i propise za regulaciju ekološki osjetljivih područja ;

⁵ *Zoning map City of Monroe, Ohio ,author: GENESIS GROUP*

- garantuje podnosiocu zahtjeva promjenu zonske klasifikacije ukoliko dođe do promjena u okruženju i

- pruža korelaciju javnog i privatnog vlasništva

Posebno su važna vlasnička prava koja se štite sledećim mehanizmima:

- zakonitost - osiguranje da se svi građani tretiraju pošteno uključujući pravo na žalbu i pravo da se čuju u javnosti;

- uključenje javnosti - omogućava vlasnicima uvid u općinske spise i u knjige o svojem vlasništvu;

- jednakost zaštite - svaki propis mora imati isto dejstvo za sve;

- svaki propis mora biti u javnom interesu;

- zabrana retroaktiviranja novog propisa i

- isključivanje općinskog službenika iz procesa u kojem se odlučuje o njegovim pravima

Tipične korake u razvojnom procesu čine :

1. Analiza tržišta;
2. Odabir mjesta gradnje;
3. Analiza izvodljivosti;
4. Preliminarni plan gradnje;
5. Finansiranje;
6. Razvojni tim;
7. Faza izgradnje i
8. Upravljanje zgradom

Sl.2 Zoning plan –TAMPA na Floridi –USA, autor: GENESIS GROUP

4. ZNAČAJ ZONING PLANOVA U PROSTORNOM I PRIVREDNOM RAZVOJU I

DOSADAŠNJA ISKUSTVA U IZRADI I IMPLEMENTACIJI ZONING PLANOVA U FBiH

U predratnom periodu tj. u socijalističkom društveno-ekonomskom uređenju do 1992 godine svaka razvijenija općina je imala Zavod za urbanizam i Direkciju za gradnju. Zavodi su bili stručne institucije osnovani kao javna preduzeća sa ciljem pripreme i izrade detaljne prostorno-planske dokumentacije i u stalnoj koordinaciji sa republičkim Zavodom za urbanizam koji je bio nadležan za izradu razvojnih planova. Direkcije za izgradnju su zahvaljujući svojim fondovima vršile implementaciju ovih planova na terenu dok su općinske službe za urbanizam i geodetske i imovinsko-pravne poslove sprovodile upravno-tehničke postupke ekspropijacije, komasacije i prodaju građevinskih parcela. Ti procesi su bili ciklični i kontinuirani i u ambijentu u kojem su se unaprijed znale sve procedure i nadležnosti.*

Nakon 1995. godine, tj. nakon ratnih sukoba i promjene društveno-ekonomskog uređenja ugašeni su i urbanistički zavodi i direkcije za izgradnju a sa njima i republički zavod za urbanizam umjesto kojeg su formirani entitetski zavodi za urbanizam. Nakon 2006. godine većina kantona je osnovala svoje kantonalne zavode za prostorno planiranje koji nikada nisu uspjeli da se kadrovski i tehnički osposobe za poslove prostornog uređenja svojih kantonalnih teritorija. Izuzetak čini zavod za prostorno planiranje Kantona Sarajevo. Mada je zakonom o lokalnoj zajednici određeno da općine sa više od 50.000 stanovnika mogu osnivati stručne institucije pa sa-

* primjeri iz ličnog iskustva dok je koautor rada NM bio direktor Opštinskog zavoda za urbanizam u Živinicama u periodu 1991-1997.g.

mim tim i zavode za urbanizam i prostorno planiranje izuzev Tuzle tu mogućnost nije iskoristila ni jedna općina u FBiH.

Skoro svi kantoni su donijeli prostorne planove za svoja područja ali nisu donijeli prostorne planove za općinske teritorije niti urbanističke planove kantonalnih središta što je njihova zakonska obaveza ali i osnovni preduslov za izradu detaljne planske dokumentacija pa samim tim i zoning planova.

Kada su općinske vlasti nakon rata (1995) shvatile da se industrijski kapaciteti gase i nestaju a privatizacija daje sve slabije rezultate onda su one u prodaji općinskog zemljišta vidjele najbrži način za punjenje budžetskih dubioza. Nedostatak stručnih institucija iz oblasti prostornog uređenja im je išao na ruku pa su dio bivših kadrova iz ovih institucija zaposlili u općinskim službama i kroz improvizovane planove i odluke napravili kaos u prostoru. Na kraju ovog ciklusa nestalo je atraktivnog građevinskog zemljišta u gradu pa je privreda dislocirana na gradsku periferiju i na manje atraktivne lokacije. Tamo gdje nema gradskog centra i saobraćajnih čvorišta ni razvijene tehničke infrastrukture nema ni interesa za strana ulaganja pa su takve lokacije za izgradnju industrijskih zona do danas ostale prazne i neizgrađene.

Zbog toga je uvođenje zoning plana i lokacijske informacije u našu pravnu regulativu postalo nužno kako bi se koliko-toliko popravile anomalije u prostoru i pokrenula nerazvijena privreda.

Međutim, ova materija se ne izučava ni na jednom studijskom odsjeku u FBiH niti pravna praksa poznaje metodologiju

donošenja i provođenja ovih dokumenata niti su općinski službenici dovoljno edukovani za ovu vrstu posla tako

da se nastavilo po staroj praksi. Za lokacijsku informaciju se i dalje traže isti dokumenti kao za urbanističku saglasnost, ista je procedura i isto vrijeme čekanja čime je i sam zoning plan obezvrijeđen.

U prostorno – planerskoj praksi FBiH danas izgradnja neke industrijske zone u lokalnoj zajednici započinje tako što općinski načelnik sa svojim saradnicima procijeni da je potrebno negdje u gradskom području predvidjeti prostor za izgradnju poslovno-proizvodnih kapaciteta. S obzirom da skoro ni jedna lokalna zajednica nema prostorni plan općinske teritorije niti urbanistički plan gradskog područja onda se izbor lokacije vrši na osnovu slobodne procjene kolegija općinskog načelnika a ne nakon opsežnih multidisciplinarnih analiza i studija tržišta i okruženja. Nakon toga se na sjednici općinskog vijeća donosi odluka o izradi regulacionog plana za to područje pa se putem lokalnih medija o tome obavijeste građani i potencijalno zainteresovani investitori i poduzetnici. Nakon izbora nosioca izrade plana pristupa se izradi istog ali s obzirom da se plan radi za nepoznate korisnike onda se kod parcelacije i određivanje funkcija i gabarita budućih objekata oslanja na slična iskustva iz drugih lokalnih zajednica ili na iskustvo autora plana.**

Nakon što se plan donese na sjednici općinskog vijeća pristupa se njegovoj implementaciji na način da se javnim konkursom prodaju građevinske parcele a da predhodno iste nisu ni pravno ni infrastrukturno uređene i opremljene. Nakon kupovine građevinske parcele investitor mora o svom trošku rješavati imovinsko-pravne probleme oko navedene parcele, vršiti pretvorbu zemljišta u građevinsko zemljište te graditi

** primjeri iz ličnog iskustva za vrijeme rada koautora rada NM u Službi za urbanizam općine Živinice u periodu 2001-2009.god.

pristupnu saobraćajnicu i ostalu komunalnu infrastrukturu. Pri obezbjeđivanju urbanističke saglasnosti i građevinske dozvole ne može povećati ili spojiti dvije susjedne parcele niti ima pravo promijeniti namjenu ili gabarit objekta. Za takvu promjenu mora čekati izmjenu i dopunu plana koja se po zakonu ne može izvršiti prije proteka vremena od 5. godina. Ukoliko se pojavi investitor iz druge lokalne zajednice ili iz inostranstva koji ima sredstva i namjeru da gradi objekat dizajna i veličine koju zahtijeva određeni proizvodni ciklus on takav objekat ne može graditi u industrijskoj zoni jer nije u skladu sa istim.

Sl.3- Regulacioni plan NOVI GRAD-Živinice – Poslovna zona ,autor N.Mujagić (AGORA-Živinice) 2003.god.

Primjena fleksibilnog tzv."mekog plana" sa definisanim maksimalnim horizontalnim i vertikalnim gabaritima objekata. Planirani objekti imaju složenu osnovu iz 3-4 lamele i spratnost P+1.Oko ovih objekata ucrtane su regulacione i građevinske linije za maksimalne gabarite objekata koji se mogu graditi na građevinskim parcelama.Veličina građevinskih parcela i veličina objekata određena je proizvoljno.Izgrađeno je 80% objekata a od predviđene infrastrukture izgrađeno je svega 20 %. što znači da su i u ovom slučaju naplaćena sredstva za rentu i vanjsko uređenje iskorištena u druge namjene. Investitorima se ne dozvoljava spajanje građevinskih parcela ili promjena zadatih gabarita objekata.

Prema sadašnjoj zakonskoj regulativi umjesto regulacionog plana na ovoj

lokaciji bi se radio zoning plan ,investitori bi sami sebi određivali veličinu građevinske parcele i gabarite objekata te bi sopstvenim sredstvima gradili potrebnu infrastrukturu.

U FBiH još uvijek nije do kraja uspostavljen „Jedinstveni informacioni sistem iz oblasti prostornog uređenja“ pa se tako podaci o stanju prostorno-planske dokumentacije moraju tražiti na oficijelnim web stranicama kantona i općina a s obzirom da je ova materija još uvijek od "posebnog društvenog interesa" onda je razumljivo da je ista nedostupna široj javnosti. Građani mogu uzeti učešće u izradi i donošenju prostorno-planske dokumentacije putem javnih uvida i javnih rasprava koje se zakazuju putem medija te se samo na osnovu tih javnih poziva može steći približna slika o stanju iz ove oblasti.

Od donošenja novih kantonalnih zakona 2011.godine do danas u fazi izrade i donošenja su samo Zoning plan „Raduša „ u G.Vakufu, ZP „Špionica I“ u Srebreniku i ZP „Turistička zona Šurmanci“ u Čapljini.

U FBiH nedostaju stručne institucije i preduzeća koja su osposobljena za izradu veoma složene prostorno-planske dokumentacije a kada se tome doda potpuna društvena nezainteresovanost, administrativna rascjepkanost prostora, preklapanje nadležnosti, kolizija zakonske regulative i na kraju hronični nedostatak sredstava za izradu prostorno-planske dokumentacije i uređenje prostora onda ne iznenađuje ovakvo stanje u prostoru.

Sl.4 – Regulacioni plan POLJANA –Tuzla ,autor:JU
„Zavod za urbanizam“ Tuzla

Industrijska zona sa precizno definisanim građevinskim parcelama i gabaritima objekata. S obzirom da u BiH nema pravilnika koji određuje minimalne i maksimalne urbanističke pokazatelje (koeficijent i procenat izgrađenosti) autor plana sam određuje ove parametre pa samim tim i horizontalne i vertikalne gabarite objekata. Vlasnici zemljišta i potencijalni investitori moraju kroz javnu raspravu tražiti svoja prava za veće gabarite i veće koeficijente izgrađenosti. Umjesto da se i za ovaj lokalitet donese zoning plan i investorima pruži veća sloboda u izboru građevinske parcele i veličine objekata općinska vlast preko ove svoje javne ustanove uspostavlja apsolutnu kontrolu nad gradnjom čime realizacija plana kasni a potencijalni investitori traže druge lokacije.

Sl.5-Zoning plan Špionica I-Srebrenik, autor:IPISA
institut Sarajevo

Za izradu bilo kojeg prostorno-planskog dokumenta najvažnije je dobro poznavanje lokacije i okruženja te historijske okolnosti nastanka i razvoja lo-

kaliteta u granicama prostornog obuhvata. Ukoliko se uređenju lokaliteta pristupa bez dobrog poznavanja okruženja onda plan u većini slučajeva postaje samo čista apstrakcija bez svoje implementacije na terenu. Sadašnjom zakonskom regulativom za cijelu teritoriju FBiH određeno je samo nekoliko preduzeća i instituta koji mogu vršiti izradu prostorno-planske dokumentacije a njihovi kapaciteti mogu pokrivati svega 20-30 % stvarnih prostornih potreba. Zbog toga je u prostoru FBiH sve prisutnija bespravna i neplanska gradnja.

Ovaj plan predstavlja istinsku viziju razvoja jedne razvijene poduzetničke općine (Srebrenik) i stvarno poznavanje tržišnih pogodnosti koje pruža obližnja tržnica Arizona ali i saobraćajno čvorište u Lončarima i carinski terminal u Orašju.

5. PREPORUKE ZA IZRADU I IMPLEMENTACIJU ZONING PLANOVA U FBiH

Zoning planovi se trebaju donositi neovisno o prostornim planovima općina i urbanističkim planovima gradskih područja. Oni nemaju alternativu u gradnji industrijskih, poslovnih i ekonomskih gradskih zona koje su pokretač i nosilac privrednog razvoja svake općine te će u narednim godinama njihovo postojanje ili nepostojanje značiti i da li će ta općina biti razvijena ili nerazvijena.⁶

Nerazvijenost općine za sobom povlači i depopulaciju koja započinje spiralom propadanja cijele lokalne zajednice.

Za donošenje zoning planova nisu najvažnija sredstva već stručan i tehni-

⁶ Lončar Jelena "Industrijske, slobodne i poslovne zone - pojam, značenje i faktori lokacije", Zagreb 2008..

čki osposobljen radni tim sa širokim ovlaštenjima koji zna kako se radi i implementira neki prostorno-planski dokument a naročito zoning plan koji ima neke svoje specifičnosti. Ovaj dokument je u našoj planerskoj praksi preuzet iz razvijenih zapadnih zemalja sa dugom demokratskom tradicijom te je za naše prostorne planere i urbaniste nepoznat jer se nije izučavao ni na jednom studijs-

kom odsjeku. Za njegovu izradu je neophodna pomoć stranih stručnjaka ili edukacija domaćih stručnjaka u inostranstvu. Programi edukacije koje sprovode GAP i SPIRA su dobri za državne službenike ali nedovoljni za prostorne planere i urbaniste koji trebaju da rade tehnički dio ovih planova.

Literatura:

- *Ekonomski institut u Banja Luci "Kreiranje i uvođenje modela raspolaganja i vlasništva nad lokalnim resursima u BiH"*
Banja Luka, 2008 godina
- *ECOPLAN-Mostar „ Zoning plan Turističke zone Šurmanci“, Čapljina 2013 godine*
- *Foreign Investors Council „Bijela knjiga 2008-prioritetna rješenja za prepreke ulaganjima i razvoju BiH“,*
- *GAP-Governance Accountability Projekt (Projekat upravne odgovornosti) „Priručnik iz prostornog planiranja“*
- *Hronološki registar propisa objavljenih u "Službenim novinama FBiH" u periodu 1996-2014 godina*
(www.vfbihvlada.gov.ba)
- *IPSA –institut Sarajevo „Regulacioni plan Centar-Gračanica „Sarajevo 2013.godine*
- *Lončar Jelena "Industrijske, slobodne i poslovne zone -pojam, značenje i faktori lokacije" Zagreb 2008.god., naučni rad*
- *Mujagić Nusret "Prostorno planiranje i uređenje prostora", Fakultet za javnu upravu –Sarajevo, 2011 godine*
- *Prostorni plan za područje Tuzlanskog kantona 2005-2025 , JP "Urbanistički zavod" Tuzla, 2005 godina*
- *Prostorni plan područja posebnih obilježja od značaja za Federaciju BiH "Sliv rijeke Une" 2007-2027 , Urbanistički zavod BiH , Sarajevo 2012 godine*
- *SPIRA: Pojednostavljenje aktivnosti izdavanja dozvola i režima inspekcija , Sarajevo 2008*
- *Urbanistički plan grada Bihaća 2010-2030 (nacrt plana-skraćena verzija teksta), Urbanistički zavod BiH, Sarajevo 2010 godine*
- *USAID (BiH) – „Referentni priručnik za investitore- građevinski propisi u BiH" , Sarajevo 2009*
- *USAID (BiH) – „Usluge javnih službi iz perspektive malih i srednjih preduzeća- rezultati istraživanja*
- *Zoning map City of Monroe, Ohio , author: GENESIS GROUP*

Александр Гронский

Центр евразийских исследований Филиала Российского государственного
социального университета в Минске
Минск, Беларусь

ПЕРВАЯ МИРОВАЯ ВОЙНА И СУДЬБЫ ПОСТИМПЕРСКОГО ПРОСТРАНСТВА

Аннотация

Статья раскрывает процессы формирования единой нации в Российской империи в начале XX в. Показывает патриотические настроения жителей окраин, население которых состояло из множества различных народов, часто не славян и не христиан. Также в статье анализируется состояние России после революции 1917 г., показывается слабость сепаратистских тенденций на примере деятельности сторонников белорусского национализма.

Ключевые слова

Россия, Первая мировая война, гражданская война в России, национализм, патриотизм, коллаборационизм.

Великая война для России стала определённым индикатором ощущения общего Отечества. Корни этого следует искать ещё в довоенном периоде, анализируя и логику внутренней политики Российской империи, и формирование взглядов и представлений российских подданных на бытовом уровне.

XIX век в Европе стал веком зарождения различных национализмов. Старые разновидности самосознания отходили в небытие и заменялись новыми, связанными с представлением об общем происхождении, общей крови небольшого количества людей. Нужно отметить, что в то время существовала серьёзная терминологическая путаница в национально-этническом вопросе. Этнос и цивилизация в некоторых случаях могли выступать как одно и то же. А терми-

ны «народ», «народность», племя» и «нация» даже учёные использовали, как хотели.

Серьёзные проблемы появления локальных национальных идей вызвало в Османской и Австро-Венгерской империях. В которых этнические группы интеллектуалов уже отошли от представлений прошлого в вопросе идентичностей. Например, Чехия в составе Австро-Венгрии была достаточно развитым регионом. У чехов существовали те люди, которые смогли начать формирование национальной мифологии. В России же ситуация была несколько иная.

Накануне войны Российская империя простиралась от Калишской губернии на Западе до Чукотской области на Востоке. На её территории жило множество этносов, находящихся на разных стадиях социально-

экономического развития. Жёстких механизмов унификации подданных в России не существовало, поэтому о национальном угнетении как разработанном и запущенном механизме говорить не приходится. Как метко выразился В. П. Булдаков: «“национальный гнёт” – субъективно-психологическое ощущение, вводить которое в теоретический оборот столь же бессмысленно, как рассуждать о количестве счастья или несчастья, приходящегося на душу среднего крепостного в каждый миг бытия»⁶⁴. Вообще, академик В. А. Тишков предполагает, что Россия начала XX века представляла собой национализирующуюся империю – огромное государство, на бескрайних просторах которого формировалось представление о единстве не только в качестве подданных русского царя, но и единстве Отечества, становилось реальностью «существование в России представления об общности в рамках государства»⁶⁵. Естественно, что этот процесс шёл не везде с одинаковой скоростью. Это зависело от многих факторов: от времени вхождения территорий в состав России, от уровня интеграции элиты и интеллектуальных слоёв местного населения в общеимперские процессы, от наличия или отсутствия альтернативных идей в конкретном регионе, наконец, от исторически сложившихся представлений об отношениях Центр-периферия. Например, Великое княжество Финляндское находилось в составе России с начала XIX в., но вплоть до распада страны оно не только имело

автономию, но и отделялось от остальной России границей и таможенной. Широкую автономию в первой половине XIX в. имело в составе России и Царство Польское. А, например, Туркестан вошёл в состав империи лишь в конце XIX в. Этот регион находился не на такой стадии общественного развития, чтобы его автохтоны смогли выработать национальную мифологию. Скорее, жители Туркестана мыслили совершенно другими категориями. Можно говорить о кавказских или прибалтийских национальных мифологических системах, но на начало XX в. они лишь формировались как цельные. Да и регионы эти не обладали большим количеством интеллектуалов определённого этнического происхождения. Лишь две национальных мифологии доросли до уровня национализма – финская и польская⁶⁶. Другими словами, именно эти две идеи были заметны и претендовали на контроль над определённой «своей» территорией. Отдельно можно выделить еврейскую идею, но она отличалась тем, что еврейский национализм ориентировался на построение государства в Палестине, т.е. за пределами России. Внутри России еврейские партии боролись за равные права, но не претендовали на конкретные земли, как на свои собственные. Остальные идеи, претендующие на локально-национальную значимость, были лишь формами национально-культурных манифестаций⁶⁷. Так что к началу Первой мировой Российская империя подо-

⁶⁴ Булдаков В.П. Quo vadis? Кризисы России: пути переосмысления. М.: РОССПЭН, 2007. С. 37.

⁶⁵ Тишков В.А. Что есть Россия и российский народ // Pro et Contra. 2007. май-июнь. С. 36.

⁶⁶ Тишков В.А. Российский народ и национальная идентичность // Профиль. 2008. № 24 (579). 23 июня. URL: <http://www.profil.org.ru/numbers/?=615> (дата обращения: 9.10.2014).

⁶⁷ Тишков В.А. Что есть Россия и российский народ // Pro et Contra. 2007. май-июнь. С. 34.

шла без серьёзных межэтнических проблем. Более того, напомним, что Россия была национализирующей империей, т.е. подданные в своём большинстве разделяли представление о некой общности, которая рассматривалась как своя. Вполне возможно, что наличие в паспорте подданного Российской империи графы «вероисповедание», но отсутствие графы «национальность», т.е. определение человека в первую очередь не по этническому, а по конфессиональному признаку также влияло на слабость попыток формирования локальных национальных дискурсов.

Великая война не была неожиданностью для читающей публики. Не в смысле того, что война начнётся в 1914 г., а в смысле того, что она всё-таки рано или поздно будет. Две Балканские войны рассматривались как предтеча общеевропейской, но бои на Балканах не моментально перетекли в Первую мировую, они лишь приблизили войну.

Война обострила ряд проблем, которые либо были неактуальны и находились в латентном состоянии, либо вообще не существовали ранее как проблемы. Российские подданные на начало войны отреагировали патриотично. В армию отправлялись не только мобилизованные, но и вольноопределяющиеся (добровольцы), на фронт бежали несовершеннолетние гимназисты и гимназистки. Первые, чтобы защищать Родину, вторые – для работы в качестве сестёр милосердия⁶⁸. На фронт добровольно отправлялись даже те, кто должен был более-менее критически относиться к России в силу своих политических убеждений и поддержки оппозицио-

нных идей. Например, один из создателей «Музыкального драматического кружка в Вильне» отставной полковник К. Бернштейн или вольноопределяющийся⁶⁹ П. Бобрик⁷⁰. Добровольцами становились не только русские – основное население империи. За Россию воевали армянские добровольцы, которые жили в США и других странах⁷¹, но во время войны они записывались в армянские части русской армии. Самыми боеспособными частями русской армии в Прибалтике в 1916 – начале 1917 гг. были латышские добровольцы⁷². На фронт шли даже те, кто по российскому законодательству вообще не призывался на службу в армию и, следовательно, не подпадал под мобилизацию. Например, 90 % Кавказской туземной конной дивизии, больше известной под названием Дикая дивизия, составляли кавказские добровольцы. Помимо кавказцев, в Дикой

⁶⁹ Вольноопределяющийся – обозначение лиц рядового и унтер-офицерского состава, поступивших на военную службу добровольно. Вольноопределяющиеся, в отличие от призванных на службу или мобилизованных, носили на погонах чёрно-жёлто-белый кант.

⁷⁰ Этих людей можно назвать белорусскими националистами или, как минимум, сторонниками белорусского национализма. Белорусский национализм ставил под сомнение существование русского народа как совокупности великорусов, малорусов и белорусов, старался не акцентировать внимание на общих чертах и наоборот подчёркивал различия, иногда возводя их в ранг естественных признаков.

⁷¹ Базанов С. Полное презрение к смерти // История. 2006. № 5. URL: <http://his.1september.ru/2006/05/22.htm> (дата обращения: 7.10.2014).

⁷² Копылов Н.А. Латышские стрелки в Первой мировой войне 1914–1918 гг.: формирование и социально-этнический состав // Великая война. Сто лет. / Под ред. М.Ю. Мягкова, К.А. Пахалюка. М.; СПб. Нестор-История, 2014. С. 121.

⁶⁸ Наша ніва. № 36. 1914. 11 верэсьня. С. 2; № 39. 2 кастрычніка. С. 4.

дивизии служили представители иных этнических групп. «Офицеры ее переливались, как цветами радуги, по крайней мере двумя десятками национальностей. Были французы – принц Наполеон Мюрат и полковник Бертрен; были двое итальянских маркизов – братья Альбици. Был поляк – князь Станислав Радзивилл и был персидский принц Фазула Мирза. А сколько еще было представителей русской знати, грузинских, армянских и горских князей, а также финских, шведских и прибалтийских баронов?»⁷³. Так писал об этой части русской армии военный публицист Н. Н. Брешко-Брешковский в своём основанном на военных корреспонденциях романе. В боях Великой войны прославился и Текинский конный полк (с 1914 по 1916 – Туркменский конный полк), состоящий из жителей относительно недавно вошедших в состав империи территорий⁷⁴. Белая эмиграция по достоинству оценила текинские подвиги Первой мировой и гражданской войн. Например, капитан А. Брагин написал следующие стихи:

Слава вам, текинские джигиты,
Вы России гордость сберегли. Подвиг
ваш отныне знаменитый Вспомнит
летопись родной земли⁷⁵

⁷³ Брешко-Брешковский Н.Н. Дикая дивизия. Роман в 2-х частях. Рига: Книгоиздательство «Мир», 1920. С. 9.

⁷⁴ Некоторые сведения о текинцах можно найти в интернете, например: Арон. Текинцы // Эдеби Мирас. Электронная библиотека туркменской литературы. URL: http://edebimiras.blogspot.com/2006/04/blog-post_08.html (дата обращения 11.10.2014)

⁷⁵ Текинский конный полк: впервые опубликована книга о его боевом пути // Новости Туркменистана. <http://infoabad.com/obrazovanie-nauka-i-tehnika/tekinski-konyi-polok-vpervye-opublikovana-kniga-o-ego-boevom-puti.html> (дата обращения: 11.10.2014)

А уже упомянутый Н. Н. Брешко-Брешковский подчёркивал, что «на мусульман всегда можно было вернее положиться, чем на христианские народы»⁷⁶, влившиеся в состав Российского царства. Именно они, мусульмане, были бы надежной опорой власти и трона»⁷⁷. Даже такой последовательный критик Российской империи как В.И. Ленин признавал, что «армия во время империалистской войны вобрала в себя весь цвет народных сил»⁷⁸.

Простые жители российско-австрийского пограничья также проявляли своё отношение к России. Известен случай, когда крестьянки из приграничного села, расположенного в полосе военных действий, задержали приземлившихся по причине поломки аэроплана австро-венгерских лётчиков и удерживали их до подхода русских казаков⁷⁹.

Однако на фоне этого национального единства существовали силы, которые использовали его в своих целях. Почему сегодня в Белоруссии сложно поднимать этот вопрос? Давайте разберёмся и обратимся к проблеме коллаборации. Этот термин появился после Второй мировой войны для определения деятельности лиц, сотрудничавших с врагом. В массе

⁷⁶ Видимо, в данном случае Н.Н. Брешко-Брешковский имел в виду проживающих в Российской империи поляков. Т.к. именно польское дворянство, будучи в своей массе католиками, дважды в XIX в. поднимались на восстания против центральной власти.

⁷⁷ Брешко-Брешковский. Указ. соч. С. 8.

⁷⁸ Ленин В.И. Выборы в Учредительное собрание и диктатура пролетариата // Ленин В.И. Полное собрание сочинений. В 55 т. Т. 40. 5-е изд. М.: Издательство политической литературы, 1974. С. 8.

⁷⁹ Вайна у паветры // Наша ніва. № 33. 1914. 21 Жніўня. С. 2.

отношение к коллаборантам периода Второй мировой войны отрицательное. Однако в Первой мировой войне также были люди, сотрудничавшие с оккупационными властями. Люди работали против той страны, в которой жили, но одновременно они представляли собой слой национально мыслящих интеллектуалов. В современной подаче материала по этой проблеме коллаборация не упоминается, поскольку эти люди фиксируются как национальные герои. Это серьёзная проблема современных представлений. Белорусская националистическая газета «Наша нива», выходившая в прифронтовой зоне, в начале войны заявила: «Одно мы все знать должны: чем бы война не кончилась, сколько бы людей не взяла себе в жертву, народы останутся [...]»⁸⁰. В 1916 г. в Лозанне группа интеллигенции от лица всех белорусов представила документ под названием «Мэморыя»⁸¹, в котором говорилось, что «сейчас [...] мы имеем возможность первый раз за 120 лет заявить цивилизованному миру о полном отсутствии у нас прав, от которого мы страдали в Государстве Российском» и далее: «какой бы не был конец войны, народы европейские помогут нам утвердить в Белоруссии все политические и культурные права»⁸². Летом 1917 г. в газете «Вольная Беларусь» белорусский националист Язэп Лёсика, написал: «Вильгельм воюет как раз за то, что необходимо людям: он хочет увеличить своё го-

сударство»⁸³. В это время страна, в которой выходила газета, воевала с Германией, т.е. с тем самым Вильгельмом, которого упоминает Лёсик. Как нужно было относиться российскому правительству к подобным заявлениям белорусских националистов?

И нужно учитывать, что когда ряд белорусских деятелей заявлял, что им всё равно, проиграет ли их Родина или нет, призывал к вмешательству во внутренние дела своей страны и вообще утверждал, что расширение Германии будет лишь на благо, огромное количество белорусов защищало свою большую Родину, погибало от немецких газовых атак, под обстрелами и бомбёжками. Как эти люди должны были относиться к интеллектуалам, которые сотрудничали с противником?

Если современным школьникам говорить, что локально-национальные идеи важнее, чем защита страны от внешнего врага, тогда у школьника может закрасться мысль, что единством страны можно и пренебречь, если собственные политические идеи вступают в конфликт с представлениями о единстве. А это прямой путь к оправданию сепаратизма. Тем более, что часть белорусских интеллектуалов того времени не допускала мысли об отделении. Например, один из столпов белорусской поэзии Максим Богданович в 1915 г., когда прочитал о том, что некий человек «стоял за полную государственную самостоятельность Белоруссии. Кто же в молодости не стоял за нее?», ответил так: «Да никто

⁸⁰ *а-на-а. Вайна пачалася // Наша ніва. № 29. 25 Ліпня. С. 1.*

⁸¹ Слово «Мэморыя» можно перевести как «памятка».

⁸² Мэморыя прадстаўнікаў Беларусі на III-ей Канфэрэнцыі народаў / Падаў і на беларускую мову пераклаў Эпімах-Шыпілло. Мінск: Вольная Беларусь, 1917. С. 7.

⁸³ Лёсік Я. Хто вінаваіца вайны // Творы: Апавяданні. Казкі. Артыкулы / Уклад., прадм. і камент. А. Жынкiна. Мінск: Мастацкая літаратура, 1994. С. 150.

не стоял!» и потребовал хотя бы один факт подтверждавший обратное. Так же Богданович не видел и в украинской пропаганде стремления к созданию самостоятельного государства⁸⁴. Если учитывать, что белорусские организации поддерживались народом весьма и весьма слабо (например, за Белорусскую социалистическую громаду⁸⁵ на выборах в Учредительное собрание проголосовало лишь 12 тысяч человек)⁸⁶, при условии, что белорусов в период войны по разным данным насчитывали от 6 млн. до 10 млн., то выступления лидеров этих организаций на конференциях угнетённых народов России с требованием полной белорусской независимости можно рассматривать как самопрезентацию, за которой вообще никакой массовой поддержки не стояло.

Дело в том, что, по мнению современной французской исследовательницы Э. Каррер д'Анкосс, белорусам «не хватало важного элемента: национального самосознания, объединявшего общество. Да, интеллигенция мечтала о создании собс-

твенно белорусской культуры, но в этой части империи смешалось множество народов – белорусы, поляки, евреи, литовцы, – и стремление определить собственно белорусскую культуру (речь о нации ещё не идёт!) формировалось в противовесе скорее с этими культурами, чем с российской»⁸⁷. Даже после запрещения немецкими оккупационными властями русского языка как языка прессы, администрации и т.д. и признания официальных прав за польским, литовским и белорусским языками, белорусские активисты не смогли сами использовать ситуацию. Не белорусы, а немцы организовали в 1916 г. белорусскую учительскую семинарию⁸⁸. Немцы же оплатили и вооружённые белорусские формирования, оказавшиеся полностью небоеспособными⁸⁹.

Солидарны в этом вопросе с французенкой и англичане. Белорусская провинция не пошла за своими «будителями». В частности, британский учёный Д. Ливен говорит, что в то время крестьянство белорусской провинции было более русским, чем белорусским, как с точки зрения политической лояльности, так и национальной идентичности. Даже у более национально сознательных украинских крестьян «чувство национальной [украинской – А. Г.] идентичности [...] оставалось довольно слабым,

⁸⁴ Богданович М. На белорусские темы // Багдановіч М. Поўны збор твораў. У 3 т. Т. 3. Выд. 2-е. Мінск: Белорусская наука, 2001. С. 133.

⁸⁵ Белорусская социалистическая громада – партия белорусских националистов, образовалась в конце 1903 г. Сначала называлась Белорусская революционная громада. В 1905 г. распалась. После отречения императора Николая II от престола и появлении Временного правительства партия вновь образовалась. Эта была самая сильная партия белорусских националистов, однако она не играла никакой роли в политической жизни региона, т.к. белорусский национализм был явлением недееспособным без внешней поддержки.

⁸⁶ Гигин В. Могли ли состояться БССР в 1917 г.? // Беларуская думка. 2009. № 12. С. 65.

⁸⁷ Каррер д'Анкосс Э. Евразийская империя: История Российской империи с 1552 г. до наших дней / Пер. с фр. М.; РОССПЭН, 2007. С. 170.

⁸⁸ Западные окраины Российской империи. М.: Новое литературное обозрение, 2006. С. 415.

⁸⁹ Там же. С. 418.

если только существовало вообще»⁹⁰, — пишет он.

После Февральской революции стало ясно, что страна постепенно дезинтегрируется. Наивные убеждения «февралистов», что люди оценят «свободу и равенство» и подчиняться Временному правительству не оправдались в принципе. Попытки военных укрепить единство страны (Корниловский поход на Петроград⁹¹) вызвали у Временного правительства страх потери власти. В итоге сила, способная хоть как-то стабилизировать ситуацию была воспринята негативно. Временное правительство против военных было вынуждено опереться на революционеров.

Октябрь 1917 г. полностью перекроил карту огромного пространства. Парад суверенитетов активно распространялся по России. Отделилась Финляндия. Возникли собственные государственные образования в других местах. Большинство из них было

декларативно, но всё же они издавали от своего имени различные нормативные акты. В стране начиналась гражданская война. Пришедшие к власти большевики были новой силой с новым мировоззрением. Именно большевики контролировали столицу бывшей империи, поэтому они делали заявления от имени всей распадающейся страны. Большевики не боялись распада страны и были готовы дать отделяющимся регионам столько свободы, сколько они захотят.

Если после Февральской революции в России сменился государственный строй, но её целостность не подвергалась сомнению, то после Октябрьской революции целостность стала обузой для новой власти. Но нужно учитывать, что большевики право наций на самоопределение рассматривали лишь как право советских наций. Им было важно, что от имени народа говорят «представители народа», т.е. люди марксистско-большевистских взглядов. Прочие силы не рассматривались большевиками как представители угнетённых масс. Поэтому конфликты московских большевиков с самопровозглашёнными окраинными небольшевистскими, но небелогвардейскими правительствами крылись в идеологической сфере. Однако поставить во главе каждой этнической группы большевиков не было возможности. Национально-большевистские силы были не такими массовыми, во многом не поддерживались местным населением, да и для определённой части жителей попросту не были известны. Но именно они получили право говорить от имени народа.

Большевики видели в конфликте большевистского центра против небольшевистских окраин не про-

⁹⁰ Ливен Д. Российская империя и её враги с XVI века до наших дней / Пер. с англ. А. Козлика, А. Платонова. М.: Европа, 2007. С. 444.

⁹¹ Корниловское выступление (в советской историографии известно под названием корниловский мятеж, 27 – 31 августа 1917 г.) – попытка Верховного главнокомандующего Русской армией генерала от инфантерии Л. Г. Корнилова установить военную диктатуру, отстранив от власти Временное правительство, чтобы спасти Россию от очередной назревавшей революции. Временное правительство, не имея сил для противодействия, обратилось к революционерам, которые были противниками Временного правительства, за поддержкой. Идущие на Петроград войска были распропагандированы и разоружены революционерами. Выступление Корнилова не удалось. Сам генерал и его ближайшие сторонники были арестованы. Поражение корниловского выступления укрепило позиции революционных сил и серьёзно ослабило влияние Временного правительства.

блему национального самоопределения, а проблему власти, с помощью которой небольшевистские силы будут бороться с революцией. У большевиков не было возражений по национальным вопросам, у них были возражения по классовым вопросам на окраинах. И, видимо, это не было какой-то политической игрой большевиков, это было их искренним убеждением.

Позицию большевиков того периода можно рассмотреть на примере проблемы белорусской государственности. Так, нарком⁹² по делам национальностей И. В. Сталин заявил, что белорусы могут захотеть или отделиться, или стать автономной территорией, «всё равно большевики организуют Союз республик и в нём Белоруссия займёт место самостоятельного советского государства»⁹³. Сталин подчеркнул лишь единственный важный фактор – необходимость того, чтобы во главе нового образования были большевики. Это было сказано через несколько дней после Октябрьской революции. 2 ноября 1917 г. II Всероссийский съезд Советов принял Декларацию прав народов России, в которой подчёркивалось «право народов России на свободное самоопределение, вплоть до отделения и образования самостоятельного государства»⁹⁴.

⁹² Нарком (сокращение, полное наименование должности – народный комиссар) – должность в советском правительстве, аналогичная должности министра. Правительство в Советской России и позже в Советском Союзе официально называлось Совет народных комиссаров (Совнарком). С 1946 г. Совнарком преобразован в Совет Министров СССР, а его члены вместо народных комиссаров стали называться министрами.

⁹³ Гигин В. Указ. соч. С. 64.

⁹⁴ Декларация прав народов России // Декреты Советской власти. Т. I. М., Государственное

издательство политической литературы, 1957. С. 40.

12 декабря 1917 г. Сталин говорил: «Мы за самоопределение *народов*, но мы против того, чтобы под флагом самоопределения протаскивали контрабандой самодержавие Каледина»⁹⁵, вчера еще ратовавшего за удушение Финляндии»⁹⁶. Большевики были готовы признать независимость Белоруссии уже через несколько дней после революции, т.е. ещё до созыва Первого Всебелорусского съезда⁹⁷. Этот съезд отказался признавать победу большевиков, поэтому большевики его распустили (то же самое произошло и с Учредительным Собранием). После роспуска съезда группа бывших делегатов – белорусских националистов объявила о создании в условиях немецкой оккупации Белорусской Народной Республики (БНР)⁹⁸. Естественно, что БНР боль-

издательство политической литературы, 1957. С. 40.

⁹⁵ Каледин Алексей Максимович (1861 – 1918). Генерал от кавалерии. Российский военачальник. Участник Первой мировой войны. После Октябрьской революции попытался организовать сопротивление большевикам в Области Войска Донского. Однако изначально казаки не отличались активностью. Каледин решил, что не добился результатов в антибольшевистском сопротивлении и застрелился. По другой версии был убит.

⁹⁶ Сталин И.В. Сочинения. В 18 т. Т. 4. М.: ОГИЗ; Государственное издательство политической литературы, 1947. С. 8.

⁹⁷ Первый Всебелорусский съезд – представительный орган, который в декабре 1917 г. должен был решить судьбу Белоруссии после Октябрьской революции 1917 г. Изначально поддерживался московскими большевиками, но после того, как отказался поддержать большевистские идеи, был распущен.

⁹⁸ Белорусская Народная Республика (БНР) – формальное государство, объявленное белорусскими националистами на оккупированных немцами территориях в феврале-марте 1918 г. Юридически данные земли входили в

шевики не признали бы ни в коем случае, потому что её правительство не разделяло большевистские ценности во всей полноте и, следовательно, с точки зрения большевиков, не могло говорить от имени всей народной массы. Право говорить от имени народа большевики скромно оставили лишь за собой и своими близкими по идеологическому духу союзниками. Белорусская государственность на советской основе была объявлена в январе 1919 г., однако, в связи с польским наступлением, долго не просуществовала и в 1921 г. была объявлена снова⁹⁹. Судя по

состав России. БНР не имела большинства признаков государства, полностью зависела от немецких оккупантов и не имела международного признания. В ноябре 1918 г. в связи с наступлением большевиков, самопровозглашенное правительство БНР уехало в эмиграцию. БНР не имела никакого влияния, но современные белорусские националисты идеализируют существование БНР, усматривая в нём форму политического самоопределения белорусского народа. В реальности БНР была лишь формой самоопределения очень узкого круга белорусских националистов и не оставила следа в народном сознании и народной исторической памяти.

⁹⁹ Советская Социалистическая Республика Белоруссия (ССРБ) – первое формально независимое белорусское государственное образование. Объявлено за пределами Белоруссии с одобрения московского большевистского правительства. Буквально через несколько недель объединилось с советской Литвой в одно государство, чтобы эффективнее противостоять начавшемуся польскому наступлению. Но большая часть территории была быстро оккупирована поляками. Повторно советская Белоруссия объявлена в 1921 г. после заключения Рижского мирного договора между Советской Россией и Польшей. ССРБ была переименована и стала называться Белорусская Советская Социалистическая Республика (БССР). В декабре 1922 г. вошла в состав СССР. В сентябре 1991 г. была переименована в Республику Беларусь, в декабре того же года вышла из состава СССР.

большевистской риторике, большевики не только не желали оставлять кого-то в ставе России, но и помогали самоопределиваться, поддерживая деньгами и советами. В настоящее время в белорусской версии истории существует уверенность, что если бы не была объявлена БНР, то советская власть не объявила бы советскую Белоруссию как формально самостоятельное государство. Этим утверждением белорусские историки хотят повысить значимость провозглашения БНР, но на самом деле факты говорят о том, большевики были готовы признать самостоятельность Белоруссии ещё до попыток белорусских националистов объявить Белорусскую Народную Республику.

Сил у национальных окраин для борьбы с большевиками не было. Большевики очень эффективно могли блокировать призывы к национальному единству призывами к единству классовому, снабжая их обещанием земли крестьянам, фабрик рабочим и мира народам. Жить зажиточно и счастливо или жить в отдельном государстве – вот такой выбор вставал перед людьми. И ясно, что в стоянии военных неурядиц и отсутствия какой-либо последовательной локальной национальной идеи люди выбирали первый вариант.

Белые армии также были эффективней любой национально ориентированной силы. Ведь белогвардейцы выступали за сильную страну, в которой в неспокойное время всё-таки жить спокойнее. Да и образ России как государства был намного более привычным практически каждому. Большинство генералов стало на сторону Белого движения, а это были люди, профессионально умевшие воевать и не раз побеждавшие проти-

вника. Лишь борьба красных и белых спасала национальные режимы. В частности, русский генерал А. И. Деникин¹⁰⁰ утверждал, что лишь одну треть своих сил большевики бросили против всех новых режимов от Финляндии до Украины, остальные силы были сосредоточены против Белых армий¹⁰¹.

После распада единой России судьбы отдельных территорий оказались во власти не региональных элит, а стали разменной монетой в борьбе красных и белых. Так, Маннергейм¹⁰²

¹⁰⁰ Антон Иванович Деникин (1872 – 1947). Российский военачальник. Генерал-лейтенант Генерального Штаба. Участник русско-японской, Первой мировой и гражданской войн. Во время гражданской войны являлся исполняющим обязанности Верховного правителя России, а также Главнокомандующий Вооружёнными силами Юга России. После гражданской войны эмигрировал во Францию, где занимался литературной и публицистической деятельностью. Во время Второй мировой войны находился в оккупированной Франции. Не принимая советской власти резко выступал против сотрудничества с немцами и поддерживал сражающийся СССР. По некоторым данным направил в СССР вагон медикаментов, чем озадачил советское правительство. Отказался от сотрудничества с немцами. После окончания Второй мировой войны переехал в США, где и скончался. В 2005 г. прах генерала Деникина вместе с прахом его жены, а также прахом русского философа-эмигранта Ильина и его жены перезахоронен в Москве.

¹⁰¹ Деникин А.И. Кто спас советскую власть от гибели // Деникин А.И., Лампе А.А. фон. Трагедия Белой армии. М.: Студия «ТРИТЭ» - «Российский архив», 1991. С. 4.

¹⁰² Карл Густав Эмиль Маннергейм (1867 – 1951). Президент Финляндии. Фельдмаршал Финляндии. До этого генерал-лейтенант русской армии. Участник русско-японской и Первой мировой войн (на стороне России), между которыми совершил разведывательные экспедиции в Китай и Японию. Участник гражданской войны в Финляндии (на стороне финских белых). Несмотря на то, что поддерживал независимость Финляндии после

предлагал помочь Белым армиям в обмен на отделение Финляндии, Деникин вступал в переговоры с Пилсудским, большевики опирались на Махно и его анархические отряды... В этой круговерти каждый искал свою выгоду, но красная и белая идеи по определению были более эффективны, чем регионально-национальные. Ведь если дореволюционная Россия уже была национализирующимся государством, то, как минимум, инерция этого движения к единству у массы населения осталась. Восприятие единства было реальностью. Белое движение предлагало лозунг единой и неделимой России, что улавливалось людьми как некая ценность. Красные предлагали лозунг единства как союз советских республик или сосуществование в виде автономий, т.е. опять же призывов к полной национальной обособленности не было. К тому же в глазах населения и белые, и красные представляли собой Россию – страну, в которой все жили до революции, т.е. своё Отечество. Не случайно ведь, как утверждает польско-белорусский исследователь Е. Миронович, население Западной Белоруссии встречало в сентябре 1939 г. «русскую православную власть»¹⁰³, не смотря на то, что в то время русско-православная идея

Октябрьской революции 1917 г., до конца жизни оставался монархистом. Неудачно стремился договориться с русскими белогвардейцами о совместной деятельности против большевиков во время гражданской войны. Участник советско-финской войны (в качестве Верховного главнокомандующего финской армией), Второй мировой войны (сначала как союзник Германии, потом как противник). Оставил мемуары.

¹⁰³ В Минске состоялась международная научная конференция «Осень 1939 года в исторической судьбе Беларуси» // URL: <http://news.open.by/politics/9593> (дата обращения: 13.10.2014)

в СССР была, мягко говоря, непопулярна. Но сторонники локально-национальных образований всё же ориентировались на большевиков, поскольку большевики допускали право наций на самоопределение, т.е. возможность активных регионалов стать национальной элитой. В частности, если верить А.И. Деникину, тогда на примере Польши можно данный тезис проиллюстрировать.

Пилсудский¹⁰⁴, понимая, что большевики несут угрозу небольшевистской Польше, всё равно вёл переговоры с советскими представителями, поскольку идеи Белой армии вызывали у начальника польской державы опасение за будущее Польши, при условии, что сам Деникин подтвердил независимость Польши¹⁰⁵. Белые же оттягивали решение этого, как и многих других вопросов, до своей победы и созыва Учредительного собрания¹⁰⁶. Т.е. белые ничего одноз-

начно не обещали. Обещания и пропаганда красных была более эффективной. Красные обещали больше, чем белые, их обещания охватывали решения более широкого круга вопросов. Как писал один из активных участников Белого движения генерал А.А. фон Лампе «Бичом белого тыла была красная пропаганда. В этом вопросе красные преобладали, так как он был поставлен у них лучше, чем у белых, да и надо признаться, что лозунги, проводившиеся ими в жизнь, были всегда бесконечно более заманчивыми для массы, чем то, что могли предложить ей пропагандисты белого фронта... Дальше чем “грабь награбленное”, “всё дозволено” и настоящего обещания рая на земле, всё равно идти было невозможно!»¹⁰⁷

Лишь отчаянная борьба красной и белой идеи спасли новые локально-национальные образования. И большевики, и белогвардейцы пытались использовать молодые режимы в целях поддержки своих войск, однако и национальные режимы пытались делать то же самое. В итоге история получилась такой, какой получилась. Большая часть осколков дореволюционной России была собрана в составе СССР. Основания этого объединения были иные, нежели в прошлом. В конце XX в. СССР распался, но на его бывшей территории снова появились интеграционные проекты.

¹⁰⁴ Юзеф Пилсудский (1867 – 1935). Первый глава восстановленного в 1918 г. польского государства. Маршал Польши. В Российской империи занимался революционной деятельностью, был в ссылке. Во время русско-японской войны ездил получал деньги от Японии. В Первую мировую войну организовал польские легионы, которые воевали в составе австро-венгерской армии. Когда понял, что Германия и Австро-Венгрия проигрывают войну, вступил в конфликт с австро-немецким командованием, был арестован. Освобождён в самом конце войны. Первый руководитель польского государства. Командовал польскими частями в советско-польской войне. В 1923 г. ушёл из политики, в 1925 г. совершил государственный переворот и вновь вернулся в политику. От поста президента отказался, но фактически управлял страной до своей смерти.

¹⁰⁵ Деникин А.И. Кто спас советскую власть от гибели // Деникин А.И., Лампе А.А. фон. Трагедия Белой армии. М.: Студия «ТРИТЭ» - «Российский архив», 1991. С. 9.

¹⁰⁶ Учредительное собрание – представительный орган, который должен был ре-

шить дальнейшую судьбу России. Избран в ноябре 1917 г., начал работу в январе 1918 г. Учредительное собрание отказалось поддерживать большевиков, несмотря на то, что большевики реально контролировали власть и среди членов Учредительного собрания также были большевики. Было ими распущено. Провело лишь одно заседание.

¹⁰⁷ Лампе А.А. фон. Причины неудачи вооруженного выступления белых // Деникин А.И., Лампе А.А. фон. Указ. соч. С. 22-23.

Они базируются уже не на имперских или советских основаниях, а на совершенно иных лозунгах. Ряд постсоветских государств понимает необходимость интеграции и ищет баланс между суверенитетом и интеграцией. Пока этот баланс находится

с трудом, но процесс всё же идёт. Заложенное ранее представление о единстве до сих пор является самым эффективным проектом на евразийском пространстве. Вопрос лишь в том, на каких условиях будет проходить новая интеграция.

Литература

1. а-на-а. Вайна пачалася // Наша ніва. № 29. 25 Ліпня. С. 1.
2. Арон. Текинцы // Эдеби Мирас. Электронная библиотека туркменской литературы. URL: http://edebi-miras.blogspot.com/2006/04/blog-post_08.html (дата обращения 11.10.2014)
3. Базанов С. Полное презрение к смерти // История. 2006. № 5. URL: <http://his.1september.ru/2006/05/22.htm> (дата обращения: 7.10.2014).
4. Богданович М. На белорусские темы // Багдановіч М. Поўны збор твораў. У 3 т. Т. 3. Выд. 2-е. Мінск: Белорусская наука, 2001. С. 128 – 134.
5. Брешко-Брешковский Н.Н. Дикая дивизия. Роман в 2-х частях. Рига: Книгоиздательство «Мир», 1920. С. 9.
6. Булдаков В.П. Quo vadis? Кризисы России: пути переосмысления. М.: РОССПЭН, 2007.
7. В Минске состоялась международная научная конференция «Осень 1939 года в исторической судьбе Беларуси» // URL: <http://news.open.by/politics/9593> (дата обращения: 13.10.2014)
8. Вайна у паветры // Наша ніва. № 33. 1914. 21 Жніўня. С. 2.
9. Гигин В. Могли ли состояться БССР в 1917 г.? // Беларуская думка. 2009. № 12. С. 65.
10. Декларация прав народов России // Декреты Советской власти. Т. I. М., Государственное издательство политической литературы, 1957. С. 40.
11. Деникин А.И. Кто спас советскую власть от гибели // Деникин А.И., Лампе А.А. фон. Трагедия Белой армии. М.: Студия «ТРИТЭ» - «Российский архив», 1991. С. .
12. Западные окраины Российской империи. М.: Новое литературное обозрение, 2006.
13. Каррер д'Анкокс Э. Евразийская империя: История Российской империи с 1552 г. до наших дней / Пер. с фр. М.; РОССПЭН, 2007.
14. Копылов Н.А. Латышские стрелки в Первой мировой войне 1914 – 1918 гг.: формирование и социально-этнический состав // Великая война. Сто лет. / Под ред. М.Ю. Мягкова, К.А. Пахалюка. М.; СПб. Нестор-История, 2014.
15. Лампе А.А. фон. Причины неудачи вооруженного выступления белых // Деникин А.И., Лампе А.А. фон. Трагедия Белой армии. М.: Студия «ТРИТЭ» - «Российский архив», 1991. С. .
16. Лёсік Я. Хто вінавайца вайны // Творы: Апавяданні. Казкі. Артыкулы / Уклад., прадм. і камент. А. Жынкiна. Мінск: Мастацкая літаратура, 1994.

17. Ленин В.И. Выборы в Учредительное собрание и диктатура пролетариата // Ленин В.И. Полное собрание сочинений. В 55 т. Т. 40. 5-е изд. М.: Издательство политической литературы, 1974. С. 1 – 24.
18. Ливен Д. Российская империя и её враги с XVI века до наших дней / Пер. с англ. А. Козлика, А. Платонова. М.: Европа, 2007.
19. Мэморыя прадстаўнікаў Беларусі на III-ей Канфэрэнцыі народаў / Падаў і на беларускую мову пераклаў Эпімах-Шыпілло. Мінск: Вольная Беларусь, 1917.
20. Наша ніва. № 36. 1914. 11 верэсьня.
21. Наша ніва. № 39. 1914. 2 кастрычніка.
22. Сталин И.В. Сочинения. В 18 т. Т. 4. М.: ОГИЗ; Государственное издательство политической литературы, 1947.
23. Текинский конный полк: впервые опубликована книга о его боевом пути // Новости Туркменистана. URL: <http://infoabad.com/obrazovanie-nauka-i-tehnika/tekinskii-konyi-polk-vpervye-opublikovana-kniga-o-ego-boevom-puti.html> (дата обращения: 11.10.2014)
24. Тишков В.А. Российский народ и национальная идентичность // Профиль. 2008. № 24 (579). 23 июня. URL: <http://www.profil.orc.ru/numbers/?=615> (дата обращения: 9.10.2014).
25. Тишков В.А. Что есть Россия и российский народ // Pro et Contra. 2007. май-июнь. С. 21 – 41.

Драго Тешановић
Педагошки факултет
Европски универзитет Брчко дистрикт
Брчко, БиХ

САВА МРКАЉ, ДУХОВНИ ПРЕТЕЧА ВУКА КАРАЦИЋА

Сажетак

О Сави Мркаљу се веома мало зна, а он је својим дјелом заслужио више пажње. Његово дјело *“Сало дебелог јера либо азбукопротрес”*, у коме се залагао за реформу тадашњег застарјелог правописа и славено – српске азбуке, која се употребљавала само у цркви и књижевности, тражио је примјену фонетског писма базираног на народном језику. Ово дјело је инспирисало Вука Караџића, за које се може рећи да је претеча Вукове ћирилице. Вук је у својој „Писменици Србскога језика“, одушевљен Мркаљевим дјелом, те је 1814. године записао: „...имајући за намјерење успјех Србског Књижества не могу друге Азбуке употребити него Меркаилеву, јербо за Србски језик лакша и чистија не може бити од ове“.

Кључне ријечи: Сава Мркаљ, правопис, азбика, ћирилица, српски језик, графика, ортографија, фонетски правопис, реформа

SAVA MRKALJ, THE SPIRITUAL PRECURSOR OF VUK KARADZIC

Abstract

About Sava Mrkalj very little is known, and his work for sure deserves more attention. His work *“Сало дебелог јера либо азбукопротрес”*, in which he stands for the reform of the outdated orthography and Slavic - Serbian alphabet, which was used only in church and literature, he sought application of the phonetic alphabets based on the national language. This work has inspired Vuk Karadzic, which can be said to be the precursor of Vuk's Cyrillic alphabet. In his work „Писменици Србскога језика“, delighted by the work of Mrkalj, in the year of 1814. Vuk wrote: „... aiming to success of Serbian literature, I cannot use another alphabet than the one of Mrkalj, because for the Serbian language there is no other easier and cleaner than this one “.

Keywords: Sava Mrkalj, literature, alphabet, Cyrillic, Serbian language, graphy, orthography, phonetic spelling, reform.

Сава Мркаљ, духовни претеча Вука Караџића

У науци о језику и данас лингвисти говоре о томе да Вук Караџић није имао претеча у својим револу-

ционарним реформаторским подухватима. Међутим, ако узвршимо детаљну лингвистичку анализу видјећемо да их је било доста. Протагониста његових идеја и његове реформе графика и ортографије био је Сава Мркаљ,

чије је дјело Вук само довршио и дефинитивно га увео у наш књижевни језик. Околности су, међутим, биле такве да су ишле на руку ономо ко је посао до краја завршио, а због своје несећне судбине Сава Мркаљ остао је сасвим незаслужено Вуковој сјени. „Наша је обавеза да у уважавајући све што је Вук учинио не заборавимо ни на његове претходнике, јер ни он сам – да њих није било – не би био толико велик, нити би тако суверено афирмисао своје идеје и тако темељито демократизовао српску културу“, истиче Драгољуб Петровић.

Кад говоримо о пртечама Вука Карацића, неопходно је поменути Будим и Пешту, који су били пуни српских студената, који су потицали из сиромашних породица. Они су у то вријеме чинили интелектуалну масу Срба. Боравећи у Пешти, Вук се упознао с Луком Миловановим, Димитријем Давидовићем, Савом Мркаљем, Димитријем Фрушићем, Јованом Берићем и другима. Милованов је био завршио права, Фрушић и Давидовић су учили медицине, Мркаљ филозофију и математику и Берић филозофију. Сви су били полиготе, и знали су латински, њемачки, мађарски, а посјећивали су и курсеве француског језика. Истовремено, страсно су се бавили културним приликама код Срба, а нарочито писањем правописа. „Вукову љубав освојили су Сава Мркаљ и Лука Милованов. Књига коју је раније волео, постаће сада његова највјернија пријатељица. Негде у Пешти код неког посластичара Стефана, хроми устанички писар Вук Стефановић и пештански студент Сава Мркаљ, водили су у оно време пријатељске разговоре о свему што се код Срба тих година писало и објављивало“, каже проф. Миодраг Поповић.

Сава Мркаљ и Лука Милованов били су украс српске пештанске средине. Њен зов у слободу, њен и Вуков путоказ у европску науку и културу. Између њих и Вука од почетка је постојало нешто што их је везивало – таленат.

Родио се у Ласињском Сјеничаку у засеоку Мркаљи. Према Ђорђу Рајковићу то је било 1783. г. (недостаје дан и мјесец), што је општеприхваћено. Међутим, по Димитрију Николајевићу био је то 29. септембар 1782.г. ни један ни други не наводе изворе. Ипак је невјероватно да је Николајевић измислио дан и мјесец Мркаљевог рођења. Пошто Мркаљ у молби од 17. јула 1825. пише да се налази „в 42-ом љетје возраста својега“, излази да је после јула 1825. навршио 42 године, то је могуће да је рођен баш септембра 1783. Ипак се загоњетка у вези са годином поново јавља у периоду загребачког школовања.

У науци се не може рећи да је Вук губио везу са Савом Мркаљем, напротив. Вијести о њему стизале су му из Карловаца, гдје га је о Мркаљу обавјештавао Севастијан Илић. За једно обавјештење чак поуздано знамо, да је Мркаљ хвалио Доситејева слова, управо његову лакоћу у писању. Тако је Герасим Зелић у писму од 27. 06. 1820. обавјештавао Вука како је почео разумијевати његов „стил сербскога правога језика и изговора“, тек кад се упознао и зближио са Савом Мркаљем.

Но, то није све што је овом приликом Вук о њему сазнао. Своју аутобиографију, како се зна, Герасим Зелић је завршио почетком 1817. године у манастиру Крупи. Желећи да своје дјело једном ипак види објављено морао је потражити неку погодну личност која би му рукопис

редиговала и припремила за штампу. На Вука му је скренуп пажњу Сава Мркаљ. У вези с тим, у пометуном писму он је Вуку изложио ту своју идеју, међутим, Вук му сугерише да рукопис прегледа учени Сава Мркаљ. У то вријеме Сава Мркаљ боравио је у Далмацији, гдје је са својим пријатељима бринуо о чистоти српскога језика.

Гојко Николиш наводи да насеље Мркаљи постоји и изнад Тјентишта на обали Сутјеске и близу Хан-Пијеска у источној Босни. Додајем томе истоимени засеок у Јужној Херцеговини близу Банчића, западно од Љубиња, у једној стјеновитој забити, гдје је „мрка капа“ за живот, а и људи су мрки. Презивају се Дутине, којих има и у Дабру, источно од Стоца.

Мркаљево име гласи *Сава* (са краткосилазним акцентом, како је и у Вуковом Рјечнику, за разлику од женског имена са дугосилазним акцентом). Рекоше ми да је тако и данас на Кордун, а тако је и у моме крају. Према Каталогу загребачке Архигимназије из 1803/1804.г., отац Савин звао се Петар, а име мајке се нигдје не помиње. О њој се ипак нешто зна. Доктор Сакс, који је касније Саву лијечио, забиљежио је: „Sabbas Merkaly био је одгојно запуштен од стране његове душевно поремећене и зличесте матере и препуштен властитој судбини“ (Г. Николиш).

О породичним приликама може се судити на основу једне биљешке из времена Савиног школовања. У загребачкој Архигимназији забиљежено је да му је отац „плебејац“, тј. прост пучанин, и да се за вријеме школовања издржавао подучавајући ђаке (Фр. Фанцев). Овоме се додаје и један изглед засеока Мркаљи (Г. Николиш).

Основну школу завршио је у Сјеничаку, а богословију (клирикалну школу) 1798. у Карловцу, гдје је отворена 1794. године (Д. Николајевић). По властитим ријечима, „већ у 16. години“ био је ослобођен војне обвезе и примљен у ред клирика (за учитеља). Кад је одрастао, био је „средња раста, сув, смеђ“ (Ђ. Рајковић).

1799 – 1801.

Након конкурисања у марту 1799, (а можда и знатно раније) изабран је прије Ускрса за учитеља прераслим и од себе знатно старијим слушаоцима Славено-српске школе у Госпићу. По Ускрсу школа је почела са радом. На сачуваном списку ђака, са оцјенама из појединих предмета, потписао се 19. јула 1799. године.

Потцијењиван и ометан од трговачког и официрског сталежа, крајем љета прекида службу, да би на интервенцију црквене власти наставио другу годину тек 15. новембра 1800. У писму, жалби Консисторији Епархије од 26. маја 1801. Потписао се као „учитељ јуности личке“. Тако је у Госпићу 1799-181. заправо одржао два школска течаја, што се види и из једног записа (Стари српски записи и натписи, прир. Љ. Стојановић, књ. 6, стр. 173).

„Под јесен 1801“ владика Петар Јовановић – Видак основао је у Плашком Клирикалну школу, у коју „позове све млађе свештенике из цијеле Епархије, да их спреми за будући њихов узвишени позив и допуни њихово слабо знање“ (Д. Николајевић. Уп. и поменуте Старе српске записе, књ. 6, стр. 173).

1802 – 1803.

Недостају подаци.

Школска 1803 – 1804.

У Загребу на школовању. Године 1803/1804. Завршава оба семестра прве године Архигимназије са одличним успјехом, али се не зна који је начин положио први семестар, пошто је штампано да је у школу „ступио тек на почетку другог семестра“, а у рукописаном Каталогу добио је „одличну оцјену („еминенс“) и за први семестар“ и то „без навода гдје ју је добио, тј. да ли на којој другој гимназији или на пријемном испиту који је био положио да уопће узмогне бити примљен у школу“ (Фр. Фанцев). Даље, у писаном каталогу стоји да је Сава „ступајући у загребачку архигимназију“ имао 22 године (Фанцев). Гојко Николиш, међутим, помиње двадесет и једну годину. Он објављује и снимак на коме се у основи види број 22, али са некаквом непотпуном исправком на другој двојци. Ни један ни други истраживач то не помињу.

Нема података ни о томе гдје је и на који начин положио другу годину (реторику) исте школе, да би се наредне године могао уписати на студије.

Школска 1804 – 1806.

Студент филозофије у Загребу на Краљевској академији знаности (у рангу VII и VIII одн. III и IV разреда новије гимназије). Није потврђено на који начин је уписан, пошто је 1804/5. требало да заврши другу годину Архигимназије. Са разлогом се претпоставља да му је „као апсолутном одликашу у првом разреду гимназије било изузетно допуштено да полаже посебан пријемни испит на факултету,

у ствари тај нама проблематични други разред гимназије“ (Г. Николиш).

Обје године завршио је са одличним, и то међу најбољима. У првој години се нарочито истакао у логици, историји, филозофији и математици, из којих је полагао јавни испит. На крају друге године полаже јавни испит из архитектуре, хидротехнике и метафизике.

У коауторству са извјесним Павлом Докторовићем, слушаоцем права, 1805. године саставља Оду Кирилу Живковићу, епископу пакрачком (1786 – 1807) поводом његовог доласка у Загреб. Пјесма је остала у рукопису све до 1984. године, када је објављена неизворно, заправо без метра преведена са рускословенског на савремени језик.

1807 – 1810

У Пешти на студијама филозофије и математике, опет „с одликом“, па је цијењен као један од „најученијих Србаља, доктор философије, искусан астроном и математик“ (Ђ. Рајковић). Састаје се са Вуком, Луком Миловановим и другим ученим сународницима. Са одрушевљењем чита Соларића. Септембра у Будиму објављује чувено *Сало дебелог јера* *либо азбукопротрес*, којим је потресао учену јавност, фасцинирао Јернеја Копитара и одушевио Вука Карацића, који у Писменици 1814. године пише да употребљава Мркаљеву азбуку, „јер-бо за Серпски језик лакша и чистија не може бити од ове“.

Било је прије Мркаља разних аутора који су испуштали поједина слова у писању (а међу њима и дебело јер), али до појаве Мркаљевог сала није било ни једног који је не само јавно устао против свих сувишних зна-

кова у дотадашњој ћирилици, већ који их је и практично искључио из азбуке, показујући на дјелу како се може без њих писати, „у томе је основни значај Мркаљеве азбучне реформе, његов оригинални поступак и његов велики допринос развиту и усавршавању ћирилиценаша данашња азбука ослобођена је свих непотребних слова први пут реформом Саве Мркаља, јер је овај део његове азбучне реформе Вук, почев од 1814. а нарочито од 1818. године у потпуности и прихватио.

У српској науци ми смо у обавези да и ћириличку реформу Саве Мркаља третирамо у пуном значењу, које с правом дајемо Вуковој азбучниј реформи. Сава Мркаљ је први започео реформу и довео азбуку до одређеног степена савршенства, а Вук је после Мркаља, прихватавши његову реформисану ћирилицу наставио даље рад на овом пољу. Што се тиче Вука, њему је још давно у овом погледу одато заслужено признање. Сава Мркаљ, пак, био је у овом правцу дуго времена неоправдано заобилажен. Крајње је вријеме да и личност Саве Мркаља, његова реформа ћирилице, добију у нашој науци објективно високу оцјену која јој ставрно припада. Вукова азбучна реформа не може се посматрати изоловано, сама за себе без икаквог осврта на оно што јој је непосредно претходило, јер ни сам Вук није прилазио овом свом значајном послу. „Његова реформа била је условљена Мркаљевом реформом ћирилице, чиме је аутор књижице *Сало дебелого јера либо азбукопротрес* саввим оправдано заузима у овом погледу, као и Вуквисоко место у историји наше културе“, истиче професор Александар Младеновић.

1811 – 30. јуна 1813

Јула 1811. У Плашком, одакле 26. подноси молбу на рускословенском језику да се замонаши у манастиру Гомирју. Поред осталог наводи да за монашки чин има природну склоност, тврду и непостојану одлуку и потребна знања, а „за украшеније стоје и вјашчшују (већу) своју, отечества и рода својего ползу Њемецкиј и Латинскиј језик себје присвојио, и во Академији вишим наукама и вјестествам (јасно: Логике, Метафисике, Фисике, Математике, и проч.) прилежно и ревносно – училсја“. Молба је усвојена 31. јула. августа је замонашен као ђакон Јулијан. Касније, 1825. године он ће у другој молби објаснити да је 1811. био „рукоположрн... во дијакона с увјеренијем и надеждоју“ да ће бити постављен за учитеља у Клирикалном училишту које је требало да се отвори.

Ускоро, 20. септембра 1811, путем Консисторије тражи од аустријских власти да пређе у завичај под француском управом. Након тога зна се да су дуго вођени спорови о његовом понашању у манастиру. Подношене су тужбе Консисторији Епархије. У примитивној и немилосрдној средини учени сабрат је био „бела врана“ и постао предмет за подсмјех и увреде, што га је морало изазивати.

Почетком децембра 1811. Проблематични намјесник Партеније Оклобција (касније лишен чина) монтораи је против њега алармантну тужбу Консисторији: ником не да мира, свештенике зове воловима имагарцима, испребија све. Одлуком од 31. децембра повјерено је архимандриту Јосифу Рајачићу да спор ријеши. Нема извјештаја како је то ријешено.

Спор се обнавља 3. новембра 1812. године, када Рајачић подноси

жалбу епископу Миоковићу против „проклетог Мркаља“, који је по њему „нови партеније“ и у вези с којим није „могао ништа друго чинити, него разбојника и нарушитеља мира и тишине... посредством мирске власти законом и правилам предати“ (Д. Кашић). епископ посавјетује Мркаља, затим 18. новембра Рајачићу шаље писмо са упутством како да се у манастиру понашају према њему, а 20. новембра наложи манастиру да га опет приме. Рајачић, увријеђен, 25. новембра у опширном и тенденциозном писму одговара да је по налогу поступио, тако да „ниједан од Браће и служитеља неће ни једну ријеч с њим проговорити“! Сматра да Мркаљ није заслужио толику „милост и милосрђе“, предлаже да владика оснује комисију која би све испитала и спреман је да поднесе евентуалну казну. Иначе, моли премјештај (Ђ. Рајковић).

Након нових тужби манастирског Братства, Консистоорија 30. Јуна 1813.године Јулијана Меркеља чина лишава и из манастира отпушта. Приписује му се да је то и његова жеља, што ће он касније, 17. јуна 1825, негирати.

Од лишавања чина 1813.године па до 1825. о Мркаљу се мало зна, посебно о хронологији његовог лутања. У свом извјештају војне власти о болесном Мркаљу 7.јануара 1826. помињу овај редослијед: студент у Загребу, несталан живот, Турска, учитељ у Глини, манастир Св. Ђорађ па Карловац. Не помиње се Далмација. Ђорђе Рајковић пише: „Сад се Мркаљ поче пребијати од немила до недрага. Био је у Турској, био је приватан учитељ у Карловцу, затим општински учитељ у Глини, бавио се неко вријеме у банатском

манастиру Шенђурђу, пролазио је нај- после по Фрушкој и молио се у Карловцима митрополиту Стратимировићу да га прими у који сремски манастир, па му њихова екселенција не хтједоше молбе саслушати“. Вели да је у Карловцима по причању, неки „двосрки калуђер запитао Мркаља, видећи га у његовом јадном стању, зашто обућу своју није намазао кад је имао сала дебелог јера“. Ни Рајковић не помиње Далмацију. У писму аустријским властима новембра 1826. Стратимировић тврди да је Мркаљ до тад боравио у три манастира („Св. Ђурађ, Гомирје, Јазак“). У посланици Мушицком Мркаљ као да помиње свој боравак у Новом Саду.

Па ипак, дошло се до неких података који дају могућност да се из тог дванаестогодишњег периода понешто освијетли и унеколико хронологија настави.

1814.

Јернеј Копитар пише Вуку у Будим: „Меркаило је у Загребу, како чујем... Изгледа, учитељ је код неког трговца“. Сугерише да граматiku прије штампања прегледа Мркаљ, иако за то „нема потребе“. Вук одговара да би то радо урадио, али је Мркаљ далеко, а он има уза се „другог Меркаила“ – Луку Милованова.

Изгледа да је те године Мркаљ био и у Карловцу. Осим тога, неки Мркаљ је 1814.године служио као учитељ у Бовићу код Вргинмоста, те се „претпоставља да је то био Сава“ (Вукосава Опанчић – Лекић). Сасвим је могуће да је те године боравио у сва три мјеста.

1815.

Не зна се гдје је. Копитар се у писму Вуку интересује за Мркаља. Вук одговара из Сремских Карловаца да би Мркаилу радо писао писмо, али не зна гдје је ни како је, него ће га тражити из Беча.

1816.

Према Мркаљевом запису и потпису на једној књизи Хорацијевих пјесама, излази да је те године био у Карловцу.

1817.

Из Карловца шаље „Новинама Србским“ натпис који је објављен 19. маја затим и Предложенија против одбране, објављено 13. јуна.

У јулу шаље „неколико пјесмица“ такође за исти лист. У пропратном писму обраћа се Давидовћу, не знајући да је аутор одговора био Вук као привремени уредник „Новина“, јер је Давидовић био одсутан, пјесме шаље на уредникову примједбу у „Одговору“: „Збиљ кад би Г. Меркаил писао какве стихове“. Међутим, оне нису објављене тада, већ 1832. године, и то у „Србском Родољубцу“.

Вук му 6. октобра шаље писмо, у коме се сјећа њиховог познанства и пријатељства, затим како су заједно у Пешти проучавали Улог Соларића. Пита га за мишљење о Видаковићевом Љубомиру у Јелисијуму.

20. октобра Мркаљ Вуку одговара из Карловаца: радостан је што се Вук сјећа њиховог „познанства и пријатељства“, писмо је читао и показивао знанцима, благодари на сјећању и моли да га и убудуће забораву не преда. У наставку одговара на питање о Видаковићевом Љубомиру, расправља о појму поезије, прозе и „поети-

чке прозе“. Прилаже и „Одпор“ против Видаковићевих увреда на рачун тзв. Шијака, а затим додаје: „Не стављајте „Одпор“ тај у новине ако га у чему не одобрите“. „Одпор“ је изашао редигован.

У децембру Мушицки пише Вуку да му се Мркаљев „Одпор“ „весма допада“.

1818 – 1821

У Далмацији, али се не зна тачно откад и докад. Зна се да прије 20. октобра 1817. није тамо отишао, да је 1820. у Шибенику популаризовао Глас народољубца Лукијана Мушицког из 1819. године, као и да се 26. марта 1821. у Далмацији налазио.

Једно вријеме у Шибенику, па учитељ у Дубровнику, из кога у прољеће 1820. прелази опет у Шибеник, гдје се запошљава у Кнсисторији Епархије код унијатски опредијељеног владике Краљевића. Сарађује са Кирилом Цвјетковићем, који је радио на уклањању Краљевића из Далмације, касније робијао и написао Автобиографију, у којој пише да се Мркаљ у Далмацији енергично супротстављао унијатским заговорницима, служећи се и Гласом Народољубца Лукијана Мушицког.

По наређењу владике у лето 1820. превео на талијански нечију пјесму у којој се унијаћење и владика извргавају порузи. Мркаљ пјесму „кријући препише, и нами ју тајно показивао и читао, но и веома се радовао... и благосиљајући похваљивао је сочинитеља“. Са унијатима се... у препирку о догми упуштао тако, да нијесу с њим на крај могли изићи“ (Автобиографија протосинђела Кирила Цвјетковића... приредио Д. Руварац).

Герасим Зелић, архимандрит манастира Крупе, пише Вуку 27. јуна 1820. да се „достоучени Г. Сава Мркаљ... отнекога времена налази у Далмацији, али Сиромах не има среће; каконо што и многи високога ученија људи мало је имаду, оне говорим што свијет срећом назива. (Вукова преписка, III, 532).

О Божићу, крајем децембра исте године, у Шибенику се „радовао са восхишченијем“ због антиунијатске слоге између Кирила Цвјетковића и његових истомишљеника, а које је и Мркаљ „учасник био“ (Автобиографија, стр. 204. и 208.).

Из Далмације 26. марта 1821. године, прије него што је она на Духове 10. јуна покушан атентан на владику Краљевића, Мркаљ пише Димитрију Давидовићу писмо – чланак у коме излаже своје погледе на мит и риму. Прилаже и двије пјесме; с њемачког преведену Побожну јутрењу пјесму и своју редакцију Пјесне Канижлићеве. Објављене су и пјесме и чланак уз Давидовићеве примједбе на правопис.

1822 – 1824/25.

1822.године настао је његов сонет Земунцима... први српски сонет у јампском једанаестерцу, који је остао у рукопису све до 1959.

Мркаљ је између 1822. И 1824. године био општински учитељ у Глини, приватни учитељ у Шапцу, боравио у Срему и банатском манастиру Св. Ђурађ, одакле се вратио у Карловац.

1825.

Ранио је ножем једног наставника. Бедног Мркаља окују у тешко

гвожђе и оправе га првобанском Регименту под стражом.

1826.

У затвору у Глини гдје га посјећује лекар и даје извјештај: код болесника се манифестује лудио у облику фиксне идеје гоњења, до чега је дошло због тешкох егзистенцијалних проблема, неостварених амбиција, емоционалне напетости, губљења раније подршке бившег епископа Миоковића, а не искључује се ни органска болест. Предлаже да се поведе брига о његовом животу, иначе би могло доћи до стварног лудила.

1827.

Почео је да га лијечи доктор Сакс. Сонет или Сагласница, у славу Мушицког, који је завладичен у Карловцима. Објављен је 1839. Шест година након Мркаљеве смрти. Недатирана бесједа – посланица Мушицком, објављена је са Ссонетом или Сагласицом.

1829.

Настао је Мадригал за Нову годину, који се такође односи на Мушицког. Истим поводом настао је и сонет Многопоштованој Госп. Наместн. Јелени Дијаковић за Нову годину., супрузи пароха који је имао обавезу да Мркаља преваспита. Обје пјесме чамиле су необјављене 170 година.

1830 – 1833.

У бечкој душевној болници. У „Србском Родољубцу“ 1832.године објављено је оних шест пјесама које је 1817.послао „Новинама Србским“. Уручује Вуку рукопис са 12 пјесама.

20. септембра 1833. С. Илић обавјештава Вука: „Хвала Богу што се смиловао на покојнога Мркаља, те га је себи узео. Ја ћу што будем знао о њему пописати, па вама, ако очете послати“.

Као што се види, Мркаљ је постављао озбиљна питања у српској науци о језику, а нека од њих задиру и у филозофију језика. Озбиљност питања показује дубину човјека који их је поставио. Ту се није радило само о томе да се предложи нека практична рјешења у правопису и азбуци, него и о томе да се каже како су ријеч и језик дубока и озбиљна питања везана за свјесни човјеков живот. Вањска, експресивна страна језика мора да има своје симболе једино онда кад се хоће нешто да каже без звуковне улоге језика. За овај начин говора треба наћи најједноставније рјешења како би комуникативност била што прецизнија и рационалнија. Тражење тих најједноставнијих рјешења постављало је културу беззвучног језика на нове темеље. Дакле, тежило се за тим да се постигне јасноћа и експресивност и да се одбаци све што је сувишно. За унутрашњи живот ријечи треба имати најједноставнију и најјаснију вањску слику. Тај однос између вањске слике и унутрашњег живота ријечи, Мркаљ је осјетио као филозофско питање. Он покушава да то усагласи на, што је могуће комуникативнији начин.

Како се види, „Мркаљ уско везује мисли и језик и уочава њихове сложене односе. Мисао је идеја и представа (слика), а језик систем ријечи (термина) потребан зато да се мисао пренесе у сферу чулне извјесности. Да би била представљена мисао која има цјеловиту и синтетичку форму, потребан је језик и његов вањски сложен систем знакова што се сликовито, визуелно обликује и којима се трајно фиксира ту могућност да се унутрашњи говор пренесе у слику морамо сматрати највећом тековином културе.“, каже Станко Кораћ.

Из хронологије рада није тешко закључити да се поред филологије Мркаљ бавио и поезијом. Међутим, Јован Деретић каже: „Оно што је Доситеј у реформи књижевног језика, то је Мркаљ у реформи писма. Као што је Доситеј дао рационалистичку теорију народног језика, тако је Мркаљ дао рационалистичку теорију писма. Обојица су полазили са сличних филозофско – филозофских поставки и од истих практичних потреба наше културе, тражећи најбољи начин да се књига приближи народу“. Дакле, иако је Мркаљев рад у области језика и поезије релевантан, ипак српска наука није му дала велики значај који му припада по његовом квалитету.

ЛИТЕРАТУРА

- Деретић, Ј. (1964): Расправа Саве Мркаља о српским писменима, Ковчежић, VI стр. 184-185, Београд
- Деретић, Ј. (1983): Историја српске књижевности, стр. 213.- 214. Београд
- Кораћ, С. (1987): Прилог Кордуна књижевности српској и хрватској: Сава Мркаљ, стр.92 – 97, Загреб
- Младеновић, А. (1967): Годишњак филозофског факултета у Новом Саду, стр. 193-195, Нови Сад

- Младеновић, А. (1984): Ковчежић XX – XXI стр. 19 и 20. Нови Сад
- Николиш, Г. (1980): Сава Мркаљ, повијест о једном страдалнику, Загреб
- Опанчић – Лечић, В. (1978): Сава Мркаљ, живот и дјело, Нови Сад
- Петровић, Д. (1975): Књижевност и језик, свеска 1, стр.80, Београд
- Поповић, М. (1964): Историја српске књижевности, Вук Стеф. Карацић, стр. 48. и 49. Београд
- Рајковић, Ћ. (1877): Сава Мркаљ, биографско-књижевна слика, Нови Сад

Dragana Lazić
Osnovna škola "Knez Ivo od Semberije"
Bijeljina, Bosna i Hercegovina

RAD S DAROVITIM UČENICIMA U REDOVNOJ NASTAVI

Sažetak

Rad s darovitim učenicima u osnovnoj školi je od presudnog značja za njihov dalji proces obrazovanja. Najvažniji trenuci u školovanju djece su prvi školski dani u kojima najčešće učitelj prepoznaje osobine svojih učenika i u skladu s tim priprema i organizuje nastavu, vodeći računa o potencijalima učenika koje podučava. Naročito inteligentni i daroviti učenici bi u redovnoj nastavi trebali da dobiju poseban tretman, kako bi se njihovi potencijali i dalje razvijali u željenom pravcu.

Ključne riječi: Inteligencija, daroviti učenici, nastava

WORKING WITH GIFTED CHILDREN IN REGULAR CLASSES

Apstrakt

Working with gifted students in primary school is crucial for their further education process. The most important moments in the education of children are the first school days in which the teachers in the most cases recognizes the characteristics of their students and according to that prepare and organize the class, taking account of the potential of the students who they teach. Especially intelligent and gifted students in regular classes would need to receive special treatment, so their potentials could continue to develop in the desired direction.

Keywords: intelligence, gifted students, teaching.

1. DAROVITI UČENICI

Inteligencija ili intelekt (lat. *intelle ctus*) je mentalna osobina koja se sastoji od više sposobnosti: učenje iz iskustva, adaptiranje na nove situacije, shvatanje i razumijevanje novih situacija i korišćenja stečenog znanja u interakciji sa okruženjem. Prema tradicionalnom pristupu, intelektualna nadarenost definiše se kao visoka opšta inteligencija (g-faktor

prema Spirmanu), ili izražene specifične sposobnosti, a kriterij za identifikaciju nadarenih je izuzetno visok rezultat koji osoba postiže na konvencionalnim testovima inteligencije. Prema novijim pristupima, nadarenost se ne definiše samo kao visoko razvijene intelektualne sposobnosti. Postoji nekoliko koncepcija nadarenosti od kojih izdvajamo dvije:

1. Nadarenost je kombinacija intelektualnih sposobnosti, kreativnosti i predanosti zadatku.

2. Nadarenost je visoko razvijena neka od nezavisnih sposobnosti: lingvistička, logičko-matematička, specijalna, intrapersonalna, glazbena, tjelesno-kinestetička i ekološka.

Nadarena djeca su ona djeca koja imaju jedinstvene intelektualne potencijale kombinovane sa visokom motivacijom i kreativnošću u obavljanju pojedinih aktivnosti.

Pogrešno je mišljenje da darovita djeca dolaze iz porodica u kojima su roditelji visoko obrazovani. Roditelji ne moraju biti obrazovani da bi darovito dijete napredovalo, ali porodica treba biti stabilna. Iz čvrsto strukturisanih porodica potiču nobelovci, fizičari, matematičari, hemičari.... U takvim porodicama visoka su očekivanja, ali je u prvom planu dijete, a ne njegov uspjeh. Kreativci, pisci, slikari, veliki umjetnici, iz stresnih su porodica, bez jednog roditelja, ali i s alkoholizmom, psihičkim bolestima... Najgori su bolesni roditelji koji uslovljavaju ljubav postignućem uspjeha. Imaju li slučajno darovito dete, takvim ga pristupom sputavaju.

Znakovito je da je darovito dijete često prvorodeno, jer je sve usmjereno na njegove talente i iz stabilne je, tople i emocionalno podržavajuće porodice. Iako se dijete rađa s visokim intelektualnim potencijalom i ne bira porodicu, važno je da sredina prepozna njegove mogućnosti i omogućiti mu razvoj. A nikad nije prerano početi baviti se darovitim djetetom. U zapadnim zemljama roditelje edukuju da prate razvoj djeteta od rođenja. Najučinkovitije za daljnji pravilan razvoj djeteta je otkriti darovitost već u ranoj predškolskoj dobi. Ali, nade ima uoči li se to i tokom osnovnog školovanja.

Darovitost je visoko razvijena sposobnost, bilo opšta, bilo neka specifična, npr.: matematička, muzička, lingvistička, koja omogućava natprosječna postignuća u određenom, konkretnom području. Talenat je darovitost u jednom užem području (matematički talenat, muzički talenat..).

Nadareno dijete je dijete koje ima iznadprosječne sposobnosti i specifične osobine ličnosti. Važnu ulogu u rastu, razvoju, kao i vaspitanju nadarene djece imaju roditelji, odnosno porodica nadarenog djeteta. Različito od nekih shvatanja, nadarena djeca mogu biti rođena u svim porodicama, bez obzira na nivo obrazovanja roditelja, socioekonomski status, (ne)nadarenost roditelja i slično. Ističe se potreba da roditelji pruže podsticajno, stimulativno, obogaćeno okruženje svome djetetu kako bi razvilo svoje potencijale, ali i pozitivne osobine ličnosti, sliku o sebi, samopoštovanje. Nadareno dijete ima specifične karakteristike i osobine i zbog toga vaspitno djelovanje roditelja može biti izuzetno teško i zahtjevno.

Ozbiljan problem u vezi s nadarenima jeste kako ih prepoznati, kako raditi sa njima u porodici, odnosno, kakav roditelj radi sa (nadarenom) djecom. Logično je da nadaren roditelj može prepoznati i podsticati nadareno dijete, kao i obratno, nenadaren roditelj ne može prepoznati nadareno dijete. Osim toga, „šablonizirani roditelj“ ne uspijeva kreirati „individualizovano-nadareni obrazovno-didaktički pristup“ koji bi zadovoljio i potencirao razvoj otkrivenih i latentnih potencijala nadarenog djeteta.

Opravdano je upitati se zašto mnoga nadarena djeca ne uspijevaju razviti svoje potencijale? Odgovore je moguće potražiti u činjenici da ne postoji dovoljna briga ne samo u porodici, nego i u školi koju možemo smatrati izvorom ne-

dovoljne brige i nasilja nad djecom, gušenja slobode, sigurnosti i prava na posebnost. Emocionalna neosjetljivost i izostanak tolerancije, autoritarna praksa, te niz kazni, vidljivih ili nevidljivih, koje se u porodici i školi primjenjuju važni su razlozi zašto se brojna djeca osjećaju loše, pokazuju strah od roditelja i učitelja. S pravom možemo reći da su mnoge porodice ili škole „opasne“ upravo s obzirom na posljedice koje nastaju usljed emocionalne neosjetljivosti za različite probleme i potrebe (nadarene) djece.

Kako prepoznati darovito dijete:

- ubrzani razvoj,
- izuzetno postignuće, izuzetan nivo znanja i vještina,
- izuzetna sposobnost učenja (brzina sticanja znanja, dubina razumijevanja, kapacitet pamćenja)
- motivacija, otvorenost, osjetljivost,
- kreativnost,
- socijalno prilagođeno ponašanje i posjedovanje socijalnih vještina,
- emotivna stabilnost.

IQ nivo intelektualne darovitosti:

- Blaga 115 – 129,
- Umjerena 130 – 144,
- Jaka 145 – 159,
- Izuzetna 160 +

Učitelji/nastavnici mogu prepoznati darovitost kod učenika, bez obzira na jezik kojim učenik govori, ukoliko:

- brzo uči i pamti,
- pokazuje neobičnu intelektualnu radoznalost,
- djeluje nezavisno,
- zna da prenese ideju, čak i neverbalno,
- pokazuje sposobnost inicijative.

Greške pri procjeni darovitih učenika:

- neki učitelji identifikuju samo one učenike koji postižu puno, redovno rješavaju domaće zadatke i rade ono što se od njih očekuje,

- slabo su zapaženi učenici koji dolaze iz drugih sredina ili koji tek uče jezik,

- prema nekim istraživanjima učitelji prepoznaju darovitu djecu sa samo 5% tačnosti,

- često sami učenici imaju bolju sliku o tome ko su daroviti učenici u njihovom razredu.

Tri grupe darovite djece koja odbacuju i oni se identifikuju kroz testove:

- Identifikovani kao daroviti- slaba predstava o sebi, nedostatak motivacije, lijenost. Često se prestanu smatrati darovitim.

- Djeca čija darovitost nije prepoznata. Njihove poteškoće dovode do sniženog IQ rezultata. Njihov potencijal ostaje neprepoznat.

- Učenici čije se mogućnosti i poteškoće međusobno prikrivaju. Njihova dostignuća su ispod njihovog potencijala.

Poteškoće roditelja darovite djece:

- Niko ne objašnjava šta znači imati darovito dijete.

- Roditelji ne vole da im je dijete obilježeno.

- Pojedini roditelji pretpostavljaju da je jednostavno odgajati darovito dijete. U školama vlada misao da će darovita djeca uspjeti sama i da posebni programi nisu potrebni.

- Darovitoj djeci u školi nije zanimljivo i tamo se neosjećaju ispunjeno i zadovoljno.

- Pojedinci očekuju da dijete bude darovito u svemu, ili da se ponaša kao odrastao čovjek.

Profil darovite djece:

- veoma rano je progovorilo,

- rano je počelo da koristi širok rječnik,
- veomarno je počelo da koristi fraze i cijelerečenice,
- veomarno je počelo da čita i piše,
- ima dobru sposobnost koncentracije,
- lako i brzo pamti činjenice i povezuje ih,
- uči brzo i lako,
- misli jasno, shvata odnose i razumije značenja,
- izražava posebno interesovanje prema knjigama, atlasima, enciklopedijama,
- postavlja puno pitanja, veoma je radoznalo,
- traži dodatne informacije i razjašnjenja,
- raspolaže velikim fondom informacija,
- voli da proba nove stvari,
- stalno traži nove izazove,
- otvoreno je, dobar posmatrač i brzo odgovara,
- učestvuje u puno različitih aktivnosti,
- nove stvari uči brzo i lako,
- brzo ovladava praktičnim vještinama i uspješno ih primjenjuje,
- brzo završava zadatke,
- brzo shvata nove ideje i pojmove, povezuje ih i uopštava,
- lako izvodi zaključke na osnovu datih informacija,
- upotrebljava mnogo opštih značenja i praktičnih znanja,
- nezavisno je u razmišljanjima,
- ima nova i originalna rješenja i mišljenja,
- koristi više nivoa mišljenja (analizira, sintetizira, procjenjuje, stvara novo, primjenjuje...)
- ima originalne ideje,

- na postavljena pitanja daje neobičajene odgovore,
- kada rješava zadatke, nalazi nova rješenja i nove načine rješavanja zadataka,
- poznate stvari sagledava iz drugačijeg ugla,
- ima bujnu maštu,
- ima potrebu da svoje ideje pretvara u male „projekte“ – piše, pravi, konstruiše, eksperimentiše, crta...
- ima pozitivnu sliku o sebi,
- uporno je,
- spremno na rizik,
- individualac,
- ne zavisi od odobravanja i podrške,
- preispituje pravila i autoritete i neuzima ih zdravo za gotovo,
- ima izražen osjećaj za pravdu,
- ima istančan osjećaj za humor,
- osjetljivije je od druge djece, finije i intenzivnije opaža i reaguje na stvari,
- umije da se nametene vršnjacima i da preuzme ulogu vođe i organizatora,
- pruža otpor prilikom zadataka koji zahtijevaju aktivnosti koje se više puta ponavljaju,
- podbaci prilikom rada na zadacima koji gamanje interesuju ili smatra da su suviše laki,
- preuzima previše obaveza, zatrpava se poslom i ne dovrši sve do kraja,
- perfekcionista je i očekuje od drugih da budu takvi,
- suviše je samokritično i kritično prema drugima,
- ne funkcioniše dobro u grupnom radu, voli da „šefuje“.

Nadareni učenici pokazuju ranije sazrijevanje profesionalnog identiteta. Oni u prosjeku ranije od svojih vršnjaka znaju čime se žele baviti u budućnosti. Međutim, rano sazrijevanje i formiranje profesionalnog identiteta može ograničiti

ispitivanje alternativnih zanimanja. I nadareni učenici, kao i svi drugi, često donose odluke o budućem zanimanju bazirane na malom broju činjenica i na poznavanju malog broja zanimanja. Stoga ih u savjetovanju treba podstaknuti da prikupe više informacija i upoznaju i druga zanimanja prije donošenja čvrste odluke.

Sazrijevanje profesionalnog identiteta ne mora biti praćeno i emocionalnim sazrijevanjem, tako da nadareni učenici često biraju zanimanja koja zahtijevaju vremenski dugo školovanje. Dugoročno školovanje podrazumijeva i dugoročnu ekonomsku, pa i emocionalnu zavisnost. U savjetodavnom radu sa nadarenim učenicima potrebno je razgovarati i pripremiti ih na te činjenice, s obzirom da oni često teže većoj nezavisnosti od svojih vršnjaka.

2. UČENJE I RAZVOJ SPOSOBNOSTI

Škola spada u red najstarijih vaspitno – obrazovnih institucija. Škola je vaspitno – obrazovna, javna ustanova čiji je glavni zadatak da ostvaruje savremeno, obavezno, primarno vaspitanje, obrazovanje, obezbjeđuje na savremenim osnovama sticanje znanja učenika, unapređuje ih, proširuje, razvija, podstiče psihofizičke sposobnosti, njihove sklonosti, radne navike, vještine, vrši profesionalno informisanje i pomaže pri izboru zanimanja, organizuje osnovno obrazovanje odraslih, itd.

Od učitelja zavisi da li će učenik bez posledica prebroditi osnovnoškolski period, da li će razumjeti i naučiti gradivo, da li će probuditi interesovanje za saznavanje nepoznatog, kakav će biti njegov stav prema radu, prema drugim ljudima, prema društvenoj zajednici u cjelini, i uopšte od učitelja zavisi kakvi

će biti njegovi moralni stavovi i odnos prema životu, radu i stvaralaštvu.

Što se tiče odnosa stavova i interakcije, u empirijskom istraživanju se pokazalo da učitelji češće proziva one učenike prema kojima su njihovi stavovi pozitivni. Takođe im češće postavljaju kompleksnija pitanja, pozitivnije reaguju ako ovaj učenik napravi neku grešku. Učenik, naprotiv, prema kome su ravno-dušni, dobija manje mogućnosti da odgovara; učenik koga oni odbijaju biće češće kritikovan. Utvrđeno je takođe da učitelj koji odbacuje pritisak i usmjerenje kao sredstvo vaspitanja, ponaša se u nastavi prijateljskije i više koristi postupke koji podstiču samostalnost.

Komunikacija i odnos između učenika i nastavnika privlači našu pažnju jer karakter i priroda uspostavljene komunikacije, interkcije i odnosa utiču na stav učenika i nastavnika prema nastavi, školi, kvalitetu saradnje između učenika, nastavnika, roditelja u ostvarivanju vaspitno – obrazovnih ciljeva i zadataka.

Mnogi autori smatraju da je bitan uslov postizanja dobrih rezultata u nastavi osposobljenost nastavnika da usklađuje težinu gradiva, metode poučavanja i brzinu napredovanja sa sposobnostima i osobinama ličnosti učenika. Ustanovljeno je da različiti načini rukovođenja imaju različite posljedice, kako u pogledu međusobnih odnosa među članovima grupe, tako i u efiksnosti u nekoj aktivnosti.

Ne treba biti posebno mudar da bi se zaključilo da na razvoj ličnosti utiču, kako geni koje dobijamo nasleđem od roditelja i drugih predaka, tako i okruženje u kom odrastamo. Ne manje važan faktor je i lična aktivnost na samorazvoju koji postaje veoma važan od adolescencije na dalje.

Ukoliko bi, na primer, tokom odrastanja u potpunosti izostao uticaj ljuds-

kog faktora na odrastanje (roditelja i ostalih u okruženju), nedostatak rane stimulacije i odsustvo vježbanja različitih sposobnosti u njihovom kritičnom periodu (vremenu kada je idealno vežbati neku sposobnost), ostavilo bi neizbrisiv trag. Nemogućnost da se sposobnosti naknadno vježbaju posljedica je drugačijeg formiranja moždane mase i izostanka svih onih sinapsi koje bi se stvorile da je učenje bilo zastupljeno u mjeri u kojoj je to potrebno i normalno.

3. METODOLOGIJA RADA U NASTAVI S DAROVITIM UČENICIMA

Cilj rada je upoznavanje sa karakteristikama ponašanja darovite djece, a zadaci su utvrđivanje načina na koje se može unaprijediti rad s darovitom djecom, razviti njihove potencijale do maksimuma, zatim izbjeći eventualne greške u otkrivanju te djece, ali i u samom radu s njima.

Motivacija za učenje je važan preduslov za uspješno učenje. Učenje je napor, pogotovo u srednjoj školi, da ne govorimo o fakultetu. Darovita djeca imaju jaku unutrašnju motivaciju, vole da čitaju, uče, istražuju, vole izazove i traže složene zadatke, mogu dugo da održe pažnju da se dugo posvete zadatku, imaju dosta radne energije i puni su entuzijazma, imaju visok motiv za postignućem, vole da budu uspješni, postavljaju sebi visoke ciljeve

Metode nastavnog rada mogu se definisati kao didaktički i tehničko-tehnoški optimalno oblikovane načine rada učenika i nastavnika u nastavi, koje determinišu najpovoljniji sistem nastavnih aktivnosti i ciljevima uređeni sadržaji učenja, sa primarnom funkcijom osvajanja kvalitetnih znanja i sposobnosti, te uticaja na razvoj osobina ličnosti.

Tri opšta psihološka metoda organizovanja istraživanja u kojima se koriste subjektivni podaci (lično iskustvo) ili objektivni (o činjenicama ponašanja) su: studija slučaja, posmatranje i eksperiment.

Tehnike su posebni postupci za prikupljanje i obradu podataka. Neke od tehnika su: intervju, upitnik, skale procjene, anketa, projektivne tehnike i test.

Principi u radu sa darovitom djecom:

- stvarati što više mogućnosti za učenikovo istraživanje i otkrivanje sa ciljem zadovoljenja motiva intelektualne radoznalosti,

- pokazati učenicima da njihove „neobične“ ideje imaju svoju vrijednost, te se prema njima odnositi sa poštovanjem,

- pružiti mogućnost darovitim učenicima da što češće rješavaju složene probleme i pritom dožive uspjeh i radost u radu,

- obezbijediti timsku, problemsku, individualizovanu programiranu nastavu, uz podstivanje viših nivoa znanja.

Rad sa nadarenom djecom podrazumijeva posebne programe i aktivnosti usklađene sa njihovim potrebama i potencijalima. Ali, osim redovnog školskog rada, nadarena djeca trebaju i pomoć, odnosno savjetovanje pri izboru karijere.

Odabir i razvoj karijere je cjeloviti životni proces koji zahtijeva realnu sliku o sebi, svojim sposobnostima, potencijalima i postignućima. Moderno savjetovanje u odabiru i razvoju karijere podrazumijeva pomoć i podučavanje učenika vještinama samospoznaje i donošenja odluka kako bi u budućnosti te odluke donosili samostalno i izgradili uspješnu karijeru.

Nadarena djeca se mogu suočavati sa više izazova u odabiru karijere nego

njihovi vršnjaci zbog psihosocijalnih faktora koji mogu uticati na njihov osjećaj identiteta. U te faktore ubrajamo: multipotencijalnost, rano intelektualno sazrijevanje, nezdravi perfekcionizam i stres usljed visokih očekivanja od strane njima značajnih osoba (roditelja, nastavnika, rodbine). Nadarena ženska djeca se mogu susresti sa još više izazova nego njihove muške kolege usljed ranijeg ulaska u pubertet i ranijeg sazrijevanja te usljed društvenih normi koje često kod žena izazvaju jake konflikte između privatnog i profesionalnog života, te usljed statusa polne manjine u odnosu na muškarce unutar nekih zanimanja i radnih sredina u kojima se nalaze takva radna mjesta.

4. ZAKLJUČAK

Nikad nije rano započeti razvijati sposobnosti djeteta. U tom smislu zaključujemo da su roditelji posebno bitni u razvoju nadarenog djeteta, jer su primarni faktori u životu djeteta i djeteta, posebno u djetinjstvu, s njima provodi najviše vremena. Istraživanja su pokazala da roditelji vrlo rano mogu primijetiti da je njihovo dijete drugačije u odnosu na prosječnu djecu. Ovu snagu treba „iskoristiti” i pružiti roditeljima društvenu podršku organizovanjem pedagoško-andragoške ustanove u kojoj bi mogli potražiti odgovarajući savjet i dobiti potrebnu podršku, pomoć, informacije, iskustvo. U sklopu ove ustanove bi se mogla organizovati škola za roditelje unutar koje bi se organizovale i realizovale različite teme koje su u vezi sa rastom, razvojem, vaspitanjem dece i neka specifična pitanja u vezi sa nadarenom djecom.

Mnogo toga mogu napraviti i sami roditelji. Najznačajnije od svega jeste osigurati kvalitet rane emocionalne veze (attachment), jer sretne i sigurne bebe su

mnogo upornije u pokušajima kad zadaci postaju sve složeniji. Osim toga, dobra emocionalna veza s nekom bliskom osobom utiče na cjelokupni razvoj djeteta, kako na intelektualno, tako i na socijalno, emocionalno, tjelesno područje.

S obzirom na to da nadarena djeca uče brže i lakše od prosječnog deteta, potreban im je širi raspon aktivnosti od uobičajenog. Zbog toga je potrebno osigurati prave podsticaje, koji će biti raznoliki, ali koji će i ohrabrivati učenje, osigurati adekvatne materijale za igru i učenje, pružiti djetetu mogućnost da uči po modelu, te osigurati što više iskustava, vježbi, jer je kvalitetno rano iskustvo presudno za kasniji razvoj visokih sposobnosti.

Iako se čine zrelijim i odlučnijim od svojih vršnjaka, savjetovanje o odabiru i razvoju karijere neophodan je korak u radu sa nadarenim učenicima kako bi i oni donijeli odluke bazirane na potpunim informacijama i bili spremni donositi samostalne odluke i u budućem razvoju karijere.

Posebnu pažnju treba obratiti na one učenike koji su:

- nadareni ali ne postižu uspjehe – savjetodavni rad sa njima treba biti usmjeren na otkrivanje razloga zbog kojih nisu motivirani za postizanje boljih rezultata

- emocionalno nadareni,
- kreativni.

U vezi s ulogom roditelja u razvoju nadarenoga djeteta spominje se nekoliko pretpostavki: često se pretpostavlja da nadarena djeca imaju nadarene roditelje, što nije potvrđeno u statističkim analizama; statistički podaci nisu potvrdili ni pretpostavku da se nadarena djeca mogu naći isključivo u porodicama višeg socioekonomskog statusa, kod bogatijih i bolje obrazovanih roditelja. Na-

darena djeca se mogu naći u porodicama svih obrazovnih nivoa, a najveći broj ove djece dolazi iz porodica srednjeg ekonomskog i obrazovnog statusa.

Važnost roditelja je, prije svega, u njihovoj percepciji izuzetnosti djeteta, a ona pokreće sve aktivnosti porodice. Roditelji usmjeravaju dijete u intenzivnom, brzom i kvalitetnom sticanju vještina u kojima će se najbolje ispoljiti djetetove sposobnosti. Istraživanja potvrđuju važnost rane socijalizacije, važnost porodice i prvih nastavnika u postepenom razvoju intrinzične motivacije, odlučnosti da se postigne cilj i odlučnosti da se radi najbolje što se može. Za razvoj nadarenosti važniji je aktivan angažman roditelja u vaspitanju djece, nego njihov stupanj obrazovanja ili ekonomski status. Autori ističu da se među obrazovanim roditeljima može, češće, naći aktivan interes i svjesno olakšavanje razvoja djece. Takođe, roditelji koji su i sami nadareni biće osjetljiviji na znakove nadarenosti

svoje djece i spremniji da im pruže podršku.

Inteligenciju je moguće mjeriti, iako nesavršeno, testovima inteligencije. Iako bi se moglo pomisliti da visoka inteligencija omogućava osobi uspjeh u društvu, mnogi drugi činioci koji utiču na društveni uspjeh čine predviđanja nepouzdanim. Mehanizmi pretvaranja intelektualne sposobnosti u društveni uspjeh nisu u potpunosti razjašnjeni. Tako, na primjer, postoji čvrsta veza između uspjeha u osnovnoj školi i inteligencije, ali nakon toga nije više moguće predvidjeti uspjeh pojedinaca na temelju inteligencije.

Svako dijete zaslužuje posebnu brigu svojih roditelja, ali i društva, pa tako i nadareno dijete, koje je dijete s posebnim potrebama zbog svojih iznadprosječnih sposobnosti i specifičnih vaspitno-obrazovnih (i svih drugih) potreba.

5. LITERATURA

- Graorac, I., (1995): *Vaspitanje i komunikacija*, Matica srpska, Novi Sad
- Eraković, T. (1990): *Pokaži mi pa ću znati*, Novi Sad
- Musić, H., Muratović, A. (2010): *Komunikacija u nastavi*, Tuzla
- Musić, H., Čolaković, E. (2012): *Ocjenjivanje uspjeha učenika*, Tuzla
- Rot, N., Radonjić S. (1992): *Psihologija*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd
- Simeunović. V., Spasojević, P.(2005): *Savremene didaktičke teme*, Pedagoški fakultet, Bijeljina
- Stojaković, P. (2005): *Psihologija za nastavnike*, Banja Luka
- Nešić. B. (1998): *Teme iz pedagoške psihologije*, Niš
- <http://sr.wikipedia.org/wiki> (Psihologija)
- <http://sr.wikipedia.org/wiki> (Inteligencija)
- <http://kreativasrpskogjezika.wordpress.com> (Kreativa srpskogjezika/2013/09/11/)
- <http://zelenaucionica.com> (Zelena učionica, Motivacija za učenje, 16.11.2013.)
- <http://www.dnevnik.rs/magazin/umorom-se-organizam-brani-od-opterecenja> (Dnevnik, 15.2.2014.)
- <http://www.scribd.com/doc> (Intelektulani rad i umor)

- <http://sr.wikipedia.org/wiki/> (Zrelost)
- <http://simonidinpsihoblog.wordpress.com> (Značaj ranog iskustva za učenje i razvoj inteligencije i drugih sposobnosti)
- <http://www.nadarenost.net> (Nadarenost)
- <http://grid.mk/news/505266323/dve-i-pol-godishno-dete-ima-iq-141> (Dve i pol godišno dete ima IQ 141)

Зоран Милошевић
Факултет политичких наука
Европски универзитет Брчко дистрикта
Брчко, Босна и Херцеговина

САДРЖАЈ НАУЧНЕ ХИПОТЕЗЕ, ЊЕНО ИЗНОШЕЊЕ И ДОКАЗИВАЊЕ

Сажетак

Аутор полази од претпоставке да нема доброг истраживања без добро постављене хипотезе. У научном истраживању хипотеза се јавља као форма теоријског знања, која садржи претпоставку, формулисану на основу низа чињеница, чије право значење није утврђено и тражи доказе. Другим речима, *хипотеза* то је такав облик развитка знања који изражава научно засновану претпоставку, која објашњава узрок неке појаве, мада веродостојност те претпоставке до данас још није доказана, није потврђена праксом, животом. Хипотетичка спознаја носи вероватан, а не веродостојан карактер и захтева проверу и аргументацију. У процесу доказивања изнесених хипотеза, једне од њих постају истинска теорија, а друге се мењају, појашњавају и конкретизују, треће одбацују, као заблуде, ако провера даје негативан резултат. Изношење нове хипотезе, по правилу се ослања на резултате провере старе, чак и ако су ти резултати били негативни.

Кључне речи

Хипотеза, наука, методологија, чињенице, знање

CONTENTS OF SCIENTIFIC HYPOTHESIS, ITS PRESENTATION AND PROVING

Abstract

The author assumes that there is no good research without good set hypothesis. In scientific research the hypothesis appears as a form of theoretical knowledge, which includes the assumption formulated on the basis of a series of facts whose real meaning is not found and seeks proving. In other words, the hypothesis is a form of development of knowledge which expresses the scientifically supported assumption that explains the cause of a phenomenon, although the truth of this assumption to this date has not yet been proven, is not confirmed by practice, life. Hypothetical knowledge carries a possible, but not credible character and requires a check of the arguments. In the process of proving the presented hypotheses, one of them become a true theory, the other ones change, clarify and concretize, while the third ones are being rejected as misconceptions, in the case when checking its arguments gives negative results. Presentation of a new hypothesis generally is based on the results of verification of an old hypothesis, even if the results were negative.

Keywords

Hypothesis, science, methodology, facts, knowledge.

Теоријски стадијум истраживања проблема почиње изношењем и заснивањем хипотезе, која треба да да пробно решење проблема, тј. мање или више веродостојно објашњење тих нових чињеница и појава које не само што нису проистекле из старе теорије, већ су напротив, биле јој противуречне. Хипотеза треба да «осети» тачан одговор на постављени проблем или показати њену неоснованост. У то се може уверити само након провере хипотезе. Поуздана и потврђена хипотеза, ако она открива суштинске везе, које се понављају и које су неопходне између истраживаних појава, може да доведе до откривања закона. Утврђивање закона захтева узимање у обзир мноштва различитих чињеница, емпиријских и теоријских претпоставки, хипотеза, идеја, досетки. Једини могућ пут у друштвеним наукама за то је изношење хипотеза и њихова систематска провера помоћу посматрања, анкетирања, анализе и анализе садржаја.¹

О хипотези

Шта, пак, треба схватати као хипотезу? У научном истраживању хипотеза се јавља као форма теоријског знања, која садржи претпоставку, формулисану на основу низа чињеница, чије право значење није утврђено и тражи доказе. Другим речима, *хипотеза* то је такав облик развитка знања који изражава научно засновану претпоставку, која објашњава узрок неке појаве, мада веродостојност те претпоставке до данас још није доказана,

¹ Miroslav Vujević, *Uvođenje u znanstveni rad u području društvenih znanosti*, Informator, Zagreb, 1986, str. 94 – 106. Упор.: А. Ам. Новиков / Д. А. Новиков, *Методология*, Москва, 2007.

није потврђена праксом, животом. Хипотетичка спознаја носи вероватан, а не веродостојан карактер и захтева проверу и аргументацију. У процесу доказивања изнесених хипотеза, једне од њих постају истинска теорија, а друге се мењају, појашњавају и конкретизују, треће одбацују, као заблуде, ако провера даје негативан резултат. Изношење нове хипотезе, по правилу се ослања на резултате провере старе, чак и ако су ти резултати били негативни.²

Вујевић, опет, овако расуђује о хипотези: «Добро и прецизно формулисан проблем истраживања усмерава нас према бољим хипотезама. *Хипотезе истраживања су мисаони одговор на питање у проблему*. На нека питања може се дати неизмерно мисаоних одговора. Због тога је свака хипотеза само један од многих одговора на постављено питање у проблему. Нама прави одговор није познат, па је свака хипотеза мисаони корак у непознато.»³ Даље Вујевић указује да у сваком истраживању највећи ризик представља постављање хипотезе. «Нема доброг истраживања ако су хипотезе лоше, али истраживање може бити лоше и кад су хипотезе добре. Због тога се истраживач мора изузетно посветити тражењу добрих хипотеза.»⁴

Познати британски филозоф, логичар и математичар А. Вајтхед је подвлачио да системско мишљење не може прогресирати не користећи неке опште радне хипотезе. Те хипотезе усмеравају опсервацију, помажу да се

² Г. И. Рузавин, *Методынаучного исследования*, «Мысль», Москва, 1974, стр. 100.

³ Miroslav Vujević, *Uvođenje u znanstveni rad*, стр. 66. (подвлачње З. М.)

⁴ Исто.

оцени значај чињеница различитог типа и прописују одређени метод. Зато, сматра Вајтхед, чак и неадекватна радна хипотеза, која је чак и потврђена неким чињеницама, је боље него ништа. Она барем некако регулише логичке спознајне процедуре. Указујући на значај хипотеза за логику научног истраживања, британски научник примећује да «прилично развијена наука напредује у два погледа. С једне стране се дешава развој знања у оквиру методе, коју одређује владајућа радна хипотеза; с друге стране, врши се исправка самих радних хипотеза.»⁵

Како је већ истакнуто, свака се хипотеза гради на основи одређених чињеница и знања, које се називају њеним премисама, или подацима. Ти подаци такође представљају опис стварности, али њихова улога у спознаји се суштински разликује од саме хипотезе: они у одређеној мери потврђују хипотезу или је чине мање или више вероватном. Променом података мења се и степен потврде хипотезе. Нова посматрања или специјално обављене анкете и анализе садржаја могу повећати тај степен потврђености или оповргнути хипотезу. Управо због тога се не може говорити о потврђивању хипотезе, не указавши на оне чињенице на које се она ослања. При чему између премиса и саме хипотезе постоји одређена логичка повезаност која се обично назива логичка веза.

Због тога није једноставно доћи до добрих хипотеза, јер се у том послу сусрећемо с већим бројем тешкоћа. Шешић наводи следеће:

1. недовољно темељно и недовољно детаљно познавање области...,
2. одсутност или незнање теоријског оквира с чијег становништа се хипотеза поставља,
3. недостатак способности коришћења одговарајућег теоријског оквира, почев од непознавања логичких основа спознаје у оквиру којег се хипотеза поставља, преко неспособности коришћења општег теоријског модела, до неспособности односно недостатка ивенције у постављању хипотезе,
4. тешкоће постављања квантитативне адекватне хипотезе која може бити двојака, наиме: хипотеза може бити сувише општа и преширока, па ју је тешко конкретизовати и спецификовати, или хипотеза може бити сувише посебна... односно преуска...,
5. низ тешкоћа постављања адекватне хипотезе потиче од недостатка познавања адекватне методе постављања и метода као и техника проверавања адекватности хипотезе.⁶

Конкретна анализа нам омогућава да пређемо на разматрање *садржајног аспекта хипотезе, њене структуре*. Тај аспект изражава организован систем знања, који садржи следеће основне компоненте: базу (основицу) или премисе (податке) хипотезе, тј. сакупљене чињенице стварности и постојећа теоретска знања, на које се ослањајући, истраживач (научник) и износи хипотезу; претпоставку, која у себи садржи нова, тражена

⁵ А. Н. Уайтхед, *Изабране радове по филозофији*, Москва, 1990, стр. 625-626.

⁶ Bogdan Šešić, *Metodologija društvenih nauka*, Naučna knjiga, Beograd, 1974, str. 213. Према: Miroslav Vujević, *Uvođenje u znanstveni rad*, str. 67.

знања о објекту истраживања; логичку узајамну повезаност између основе и претпоставке и логичке резултате, које произилазе из претпоставке, помоћу којих се остварује заснивање и провера те претпоставке.

Главни елеменат хипотезе, безусловна је исказ. Управо он је покретач хипотезе око које се концентришу сви остали елементи. Услед тога све компоненте хипотезе су веома тесно повезане. А његов садржај представља систем знања. Знања се у хипотези систематизују целим путем њеног постојања, што у одређеној мери сведочи о степену савршенства и зрелости хипотетичних знања. Што се сложеније решава научни проблем, то виши треба да буде ниво систематизације знања у хипотези. Што је више хипотеза достигла у том погледу, тиме дубље и тачније она изражава суштинска својства, везе, односе предмета и појава реалне стварности.

По логичкој модалности и претпоставка представља вероватно знање, које тражи доказе. Информација, која се налази у претпоставци, представља ново знање о објекту истраживања. Зато изношење хипотезе представља напредовање науке на квалитативно нови степен, што је тачно, међутим, само ако хипотеза није произвољна претпоставка, већ иза себе има неопходнеу чињеничку и теоретску основу.

Добре хипотезе морају задовољити већи број критеријума:

1. Хипотеза мора бити *ваљана*. То значи да се мора односити на проблем који се истражује.
2. Хипотеза мора бити *појмовно јасна*. То значи да се морамо држати значења до којих смо дошли појмовном анализом.

Или, ако се у хипотези јаве нови појмови треба их садржајно и прецизно дефинисати. Према томе могуће је да се и овде јави појмовна анализа.

3. Хипотеза мора бити *искусствено проверљива*.
4. Хипотезу треба довести у везу с расположивом *техником*. Све хипотезе истраживања није могуће проверити сваком техником истраживања, због тога хипотезе треба постављати тако да нас усмеравају на најбољу технику њиховог проверавања.
5. Хипотеза мора бити *специфична*. Хипотезе се обично исказују општим терминима, па су тако обимне да их није могуће проверити. Такве хипотезе су привлачне, јер се чине значајним.
6. Хипотеза мора бити у *вези са теоријом*.⁷

Хипотеза као форма теоријског знања

Другачије виђење по овом питању имају Баскаков и Туленков, па и њега наводимо. *Хипотеза као форма теоријског знања* треба да одговара следећим *општим захтевима*, које је потребно поштовати не само због њене појаве и заснивања, већ и ради грађења било које научне хипотезе независно од области научног знања, односно:

- одговарати законима утврђеним у науци;

⁷ Miroslav Vujević, *Uvođenje u znanstveni rad*, str. 69 – 70.

- усаглашавати се чињеничним материјалом на чијој бази и за чије је објашњење она изнесена. Другим речима, она треба да објашњава све веродостојне чињенице које постоје. Али ако се нека чињеница не објашњава том хипотезом, њу не треба одмах одбацити, већ је потребно пажљиво проучити пре свега саму чињеницу и потражити нове, веродостојније чињенице;
- не садржати противуречности које су забрањене законима формалне логике (идентичност, непротивуречности, закона искључења трећег и уверљиве основе). Противуречности пак, предмета и појава реалне стварности не само што су допустиви, већ и неопходни у научним хипотезама;
- бити једноставна, не садржати сувишно, произвољне претпоставке које не проистичу из неопходности спознавања објекта какав је у стварности. Али тај захтев не опозива активности субјекта у изношењу и провери хипотеза;
- треба дозвољавати могућност њеног потврђивања или оповргавања: или директно – непосредним посматрањем појава, чије постојање се претпоставља том хипотезом.⁸

Значајну улогу у развоју хипотезе, а дакле и научног истраживања, играју логичке последице, извођене из претпоставке. Хипотеза – није само

резултат нових знања, већ и процес који почиње од времена грађења хипотезе и завршава се у тренутку њеног преласка у веродостојну теорију у случају потврђивања праксом. Зато извођење закључака из претпоставке и њихова провера – најважнија су етапа логичког процеса. У том процесу кретања мисли поред логичких средстава (индукције, дедукције, аналогije) учествују и нелогична средства (досетка, интуиција, машта). Последње помажу истраживачу да брже открије суштину спознајног процеса, потпуније представи развитака догађаја и појава у будућности, предвиди њихове битне особености, тенденције и карактер развитака.

Доказивање хипотезе

Грађење и доказивање хипотезе су две релативно самосталне етапе у овирима истог процеса. У различитим хипотезама и у разним етапама њиховог формирања, неки облик закључивања, може зауимати доминантан положај у поређењу с осталима. Коришћење различитих облика закључивања, њихово место и улога у процесу изношења и доказивања хипотеза зависи од многих услова: карактера и природе истраживачког објекта; сложености гносеолошког задатка који се решава; потпуности постојеће информације о изучаваном објекту; спознајног искуства истраживача итд.

Пошто су формирање и доказивање хипотезе сложени и противуречни процеси, постоје различите *врсте хипотеза*, које се примењују у научном истраживању. Тако према степену заснованости исказа у хипотезама, оне се деле на *радне* и *научне*, по заједничким знањима која садрже

⁸ А. Я. Баскаков / Н. В. Туленков, *Методология научного исследования*, 2-е издание, исправленное, Межрегиональная академия управления персоналом, Киев, 2004, стр. 47.

хипотезе – на *посебне* и *опште*.⁹ Иако је ово тачно, треба указати да други аутори имају поделе хипотеза с обзиром на циљеве истраживања – па разликују хипотезе са дескриптивним, класификацијским и прогностичким садржајем. Што их наводи на закључак да хипотезе по свом садржају требају одговарати циљевима истраживања.¹⁰

У зависности од базе (премиса), на којој се граде хипотезе, разликују се хипотезе, које се јављају на *емпиријској бази* – чињеницама и на *теоретској бази* – закону, теорији, принципима науке. Ипак се хипотезе најчешће формирају на мешовитој бази, тј. истовремено на емпиријском и теоријском материјалу.

У зависности од дубине одраза спознајних објеката разликују се *описне* и *објашњавајуће* хипотезе, које се са своје стране, даље дела на подврсте: узрочно-последичне, генетичке, структурално-функционалне, временско-просторне и др.¹¹

Класификација хипотеза има важан значај за теорију и праксу, јер омогућује остваривање тачније квалитативне и квантитативне оцене сваке врсте хипотезе, дакле и потпунијег искоришћавања спознајне могућности које оне садрже.¹²

У савременој логици и методологији термин «хипотеза» се употребљава у два основна значења: *прво*, као форма теоријског знања, која се

карактерише проблематичношћу и неверодостојношћу; *друго*, као метод развика научног знања.

Научна хипотеза, по правилу, развија се у три основна правца: појашњавање, конкретизација хипотезе у њеним сопственим оквирима; самоодрицање хипотезе, изношење и заснивање нове хипотезе (у том случају не посматра се усавршавање старог система знања, већ његова квалитативна измена); претварање хипотезе као система вероватног знања потврђеног неком од научних метода – у веродостојан систем знања, тј. у научну теорију.

Хипотеза као метод развоја научно-теоретског знања у својој примени пролази неколико основних етапа:

1. Покушај објашњавања изучаване појаве на основу базе хипотезе – познатих чињеница и закона и теорија које постоје у науци. Ако тај покушај не успе, предузима се следећи корак.

2. Изношење нагађања, претпоставке о узроцима и закономерностима дате појаве, њеног својстава, веза и односа, о његовој појави и развiku. У тој етапи спознаје, поставка која је изнесена представља вероватну спознају која још није доказана логички и није довољно потврђена искуством да би се сматрала веродостојном. Најчешће се износи неколико претпоставки ради објашњавања једне исте појаве.

3. Оцена ефикасности истакнутих различитих претпоставки и избор из тог мноштва оне која је највероватнија на основу захтева заснованости хипотезе.

4. Слагање изнесене претпоставке у целовит систем знања и дуктивно извођење из њега резултата

⁹ А. Я. Баскаков / Н. В. Туленков, *Методология научного исследования*, стр. 46.

¹⁰ Miroslav Vujević, *Uvođenje u znanstveni rad*, стр. 71.

¹¹ А. Я. Баскаков / Н. В. Туленков, *Методология научного исследования*, стр. 46.

¹² Види: Р. А. Сабитов, *Основы научных исследований*, Учебное пособие, Челябинск, 2002. стр. 74.

ради њихове потоње емпиријске провере.

5. Покусна, експериментална провера закључака иснесених из хипотезе. Услед те провере хипотеза или "прелази у ранг" научне теорије, или се оповргава, «нестаје с научне сцене». Ипак треба узимати у обзир да емпиријско потврђивање закључака из хипотезе не гарантује у пуној мери њену истинитост, а оповргавање неког од закључака не сведочи истовремено о њеној неистинитости. Та је ситуација посебно карактеристична за научне револуције, када се дешава коренит прелом темељних концепција и метода и појављују се принципијелно нове идеје.

На тај начин, одлучујућа провера истинитости хипотезе је у коначном резултату пракса у свим облицима. Помоћну улогу у доказивању или оповргавању хипотетичког знања игра логични (теоретски) критеријум истине. Проверена и доказана хипотеза прелази у низ веродостојних истина, постаје научна теорија.¹⁰⁸

И на крају ево и примера! Рецимо да је проблем истраживања: У којој мери су радници укључени у политички систем? Генерална хипотеза постављена у облику нулте хипотезе гласила би: Радници се не разликују с обзиром на укљученост у политички систем од других категорија грађана. Помоћне хипотезе биле би: Нема разлике у укључености радника у политички систем с обзиром на: пол, образовање, старост, врсту производње, величину радне организације (компаније), стаж, чланство у политичким партијама...

¹⁰⁸ Види: Vlatko Silobrić, *Kako sastaviti i objaviti znanstveno djelo*, JUMENA, Zagreb, 1983.

ЛИТЕРАТУРА

- Баскаков, А. Я./Туленков, Н. В.: *Методология научного исследования*, 2-е издание, исправленное, Межрегиональная академия управления персоналом, Киев, 2004.
- Vujević, Miroslav: *Uvođenje u znanstveni rad u području društvenih znanosti*, Informator, Zagreb, 1986.
- Гаћиновић, Радослав: Како написати научно-истраживачки рад из области политикологије, *Политичка ревија*, бр. 1, Београд, 2009.
- Закић, Д. Милорад: *Методологија научноистраживачког рада*, Правни факултет, Бања Лука, 2000.
- Милошевић, Зоран: *Увод у социологију*, Слобомир П Универзитет, Бијељина, 2009.
- Новиков, А. А. / Новиков, Д. А.: *Методология*, Москва, 2007.
- Рузавин, Г. И.: *Методы научного исследования*, «Мысль», Москва, 1974.
- Сабитов, Р. А.: *Основы научных исследований*, Учебное пособие, Челябинск, 2002.
- Silobrčić, Vlatko: *Kako sastaviti i objaviti znanstveno djelo*, JUMENA, Zagreb, 1983.
- Суботић, Драган: Методе научног и емпиријског истраживања, *Политичка ревија*, бр.2, Београд, 2009.
- Суботић, Драган: Метод посматрања у истраживању, *Политичка ревија*, Бр. 3, Београд, 2009.
- Уайтхед, А. Н.: *Избранные работы по философии*, Москва, 1990.
- Шобајић, Драган: *Како се пише стручни рад*, приручник за студенте уметничких факултета и академија, Факултет музичке уметности, Београд, 2007.

Dragan Tančić
Fakultet političkih nauka
Evropski univerzitet Brčko distrikta
Brčko, Bosna i Hercegovina

METODOLOŠKI PROBLEMI IZRADE PROJEKTA ISTRAŽIVANJA O ORGANIZOVANOM KRIMINALU

Sažetak

U ovom radu ukazuje se na određeni broj metodoloških problema koji se javljaju prilikom izrade projekta istraživanja o organizovanom kriminalu. Problemi se javljaju pre svega prilikom određenja konceptualizacije i rekonceptualizacije, a posebno iz razloga što se u izvođenju nastave iz metodologije društvenih i prirodnih nauka nedovoljno razlikuje shvatanje „projekta istraživanja i nacrtu naučne zamisli u praksi na mnogim osnovnim, master i doktorskim studijima na raznim fakultetima, kako u Bosni Hercegovini, Srbiji, Hrvatskoj, i drugim državama, u okviru njihovih naučnih zajednica.

Ključne reči: projekat, organizovani kriminal

METHODOLOGICAL ISSUES DEVELOPMENT OF RESEARCH PROJECT ON ORGANIZED CRIME

Apstrakt

This paper points to a certain number of methodological problems that arise when developing the research project on organized crime. Problems arise especially when defining the conceptualization and reconceptualization, especially because in the teaching of methodology of social and natural sciences the understanding "of the project of research and drafting of scientific ideas in practice in many bachelor, master and doctoral studies at various universities, both in Bosnia-Herzegovina, Serbia, Croatia, and other countries, in the framework of their scientific community" is being insufficiently understood.

Keywords: project, organized crime.

Problemi definisanja konceptualizacije i rekonceptualizacije

Prilikom istraživanja organizovanog kriminala kao specifične pojave i realiteta, u društvenim naukama javlja se određen broj metodoloških problema, koje je nužno odmah uočiti i otkloniti. Prvi problem odnosi se na shvatanje ko-

nceptualizacije i rekonceptualizacije naučnih istraživanja, To je početna faza istraživanja, sa uređenom procedurom, počev od opažanja problema - situacije, artikulacije početne ideje, pa sve do projektovanja i realizacije projekta istraživanja¹⁰⁹. To nužno znači, kada se istra-

¹⁰⁹ Dragan Tančić, Konceptualizacija istraživanja u političkim naukama, u knjizi dr Slavomira

žuje organizovani kriminal, prvo se isti mora opaziti u društvenoj stvarnosti „posredstvom čula i posredstvom opažanja i iskaza drugih... Prva i početna faza konceptualizacije istraživanja je faza opažanja određenog problema, situacije, koje je u datom momentu nedovoljno poznato, neodređeno, nezadovoljavajuće, postavljeno ili provjereno, nedefinisano i neidentifikovano.“¹¹⁰

Sledeća faza je „artikulacija istraživačkog problema“¹¹¹, potom sledi izrada „mogućeg modela konceptualizacije“¹¹². Kao završna faza dolazi se do rekonceptualizacije, koja se „... javlja po završenom (poslije testiranja projekta) predistraživanju, kojom se vrši provjera odnosno usavršavanje ili odbacivanje koncepcije, koncepta odnosno teorijskog koncepta i modela istraživanja“¹¹³. Rekonceptualizacija se odvija u više faza. Prva faza je „... rekonceptualizacija teme i projektnog zadatka“¹¹⁴. Druga faza je rekonceptualizacija „idejne skice“¹¹⁵. Treća faza je „rekonceptualizacija projekta istraživanja, a po testiranju projekta predistraživanjem“.

Nerazlikovanje „projekta istraživanja i nacrtu naučne zamisli o organizovanom kriminalu“ u praksi na osnovnim, master i doktorskim studijima na fakultetima

Projekat istraživanja o organizovanom kriminalu, po svim svojstvima je specifičan i složen dokument kojim se obuhvataju pre svega naučni sadržaji, po kome se i definiše kao naučni dokument. To znači da je isti utemeljen na

prethodnom naučnom saznanju o organizovanom kriminalu, da je projekat i struktura naučnih stavova, sudova, zaključaka i hipoteza o problemu i predmetu istraživanja odn. organizovanom kriminalu. *Projekat istraživanja o organizovanom kriminalu je ujedno i operativni sadržaj, koji se određuje i kao operativni dokument.* Naime, prilikom istraživanja organizovanog kriminala nužno je imati u vidu da se operativnim dokumentima planiraju svi neophodni subjekti u okviru neke zajednice, društva (u državnim, regionalnim, svetskim i drugim okvirima), njihovi statusi, uloge, ovlašćenja, oblici koordinacije između određenih subjekata, odgovornosti. Projekat istraživanja je normativan, planski dokument kojim se iskazuje zamisao procesa naučnog istraživanja od početnog shvaćenog problema do eventualne primene rezultata istraživanja.

Prva etapa projekta istraživanja¹¹⁶ je „izrada nacrtu naučne zamisli“, kao naučnog i operativnog dokumenta. Postojeća praksa na većini fakulteta prirodnih i društvenih nauka, na osnovnim a posebno na master i doktorskim studijama, ukazala je na nedovoljno shvatanje i razlikovanje pojma „projekat istraživanja“ i „nacrt naučne zamisli“. Naime, na nesporan način (saznanja na osnovu prakse metodologa na mnogim fakultetima političkih, pravnih, ekonomskih, medicinskih, stomatoloških, i dr.) utvrđeno je da se studentima daju „zadaci“ da urade „projekat istraživanja“, a što u metodologiji se ne može podvesti pod tim pojmom. Pojam projekta istraživanja definisali smo u prethodnim rečenicama na veoma jasan način.

Milosavljevića i dr Dževada Termiza, Uvod u metodologiju politikologije, objavljena 1999. u Sarajevu, str. 341- 347.

¹¹⁰ Isto, str. 342-343.

¹¹¹ Isto, str. 344.

¹¹² Isto, str. 346.

¹¹³ Isto, str.347.

¹¹⁴ Isto.

¹¹⁵ Isto.

¹¹⁶ Projekat istraživanja je sastavljen iz 3. dela, i to iz: 1) nacrtu naučne zamisli, 2) planova istraživanja, i 3) instrumentarija, uključujući i plan obrade.

Nacrt naučne zamisli“ sastoji se od šest osnovnih djelova: 1) formulacija problema, 2) predmet istraživanja, 3) ciljeva istraživanja, 4) hipoteza, 5) načina istraživanja, i 6) naučne i društvene opravdanosti istraživanja. Navodeći strukturu nacrtu naučne zamisli, u skladu sa predmetom ovog članka i ograničenog obima, ova razgraničenja su dovoljna da se istakne bitna razlika između projekta istraživanja i nacrtu naučne zamisli, kako u teoriji, tako im u praksi.

Problemi prilikom izrade nacrtu naučne zamisli o organizovanom kriminalu

Formulacija problema o organizovanom kriminalu je prvi, početni deo nacrtu naučne zamisli, koji se sastoji od 3. bitna činioaca. Prvi činilac formulacije problema su „osnovni hipotetički stavovi“, koji se usmeravaju prema naučnom, teorijskom i empirijskom određenju pojma organizovani kriminal, modelima organizovanog kriminala i dr. Organizovani kriminal se izučava u celini, kao bitan činilac društvenih odnosa, politike i političkog, socijalnog i asocijalnog, krivičnogpravnog. Pojave i realiteti organizovanog kriminala, mogu biti u državnim i međudržavnim okvirima su manifestne i latentne društvene, političke, ekonomske, bezbednosne i druge pojave, dinamične i promenljive, čiji se činioči menjaju po intenzitetu ispoljavanja. U formulaciji problema se vrši identifikacija povoljnih i nepovoljnih uslova i subjekata organizovanog kriminala, njihovih aktivnosti. Drugi činilac su teorijski i praktični problemi funkcija i uloga subjekata organizovanog kriminala, jer je nesporno da je u praksi moguće identifikovati stvarne situacije, stvarne aktivne funkcije, njihove sadržaje, oblike i odnose u ukupnosti strukture. Treći činilac su problemi veza i odnosa (funkcionalnih i disfunkcio-

nalnih, manifestnih i latentnih) između raznih subjekata organizovanog kriminala, kao i drugih subjekata, kao npr. subjekata borbe protiv organizovanog kriminala. Drugi bitan činilac formulacije problema, predstavljaju naučni i društveni značaj istraživanja koji određuju značaj problema koji naučno i (ili) praktično rešavaju i svojstva i domete istraživanja, počev od naučnog značaja do društvenog značaja istraživanja. Treći činilac formulacije problema su dosadašnji, najznačajniji rezultati o organizovanom kriminalu.

Drugi deo nacrtu naučne zamisli o organizovanom kriminalu predstavlja „predmet istraživanja“ što obuhvata naučno istraživanje organizovanog kriminala u savremenim uslovima odnosno i istraživanje raznovrsnih oblika i modela organizovanog kriminala. To podrazumeva, pre svega, primenom pravila naučnog definisanja¹¹⁷ definisanje osnovnih kategorija i pojmova organizovanog kriminala odn. njihova značenja, te u

¹¹⁷ Definicije organizovanog kriminala mogu biti prema raznovrsnim kriterijumima određene. Primer su:

- 1) pravno- teorijske definicije koje mogu da obuhvate: postojanje određene kriminalne organizacije; hijerarhijsku uređenost; podelu uloga; intenzitet povezanosti pripadnika kriminalne organizacije; sistematičnost i kontinuitet kriminalnog delovanja; pretnja nasiljem kao sredstva za ostavriavanje ciljeva, i sl.
- 2) normativne definicije sadržane u zakonskim propisima i međunarodnim aktima koja se odnose na formalna obeležja, uslove koji moraju biti ostvareni kako bi se određeno delo smatralo aktivnošću organizovanog kriminala, kao što su: udruživanja većeg broja lica, svesno i planski obavljanje kriminalnih aktivnosti, primena kriminalnih metoda: iznude, pretnje, primena sila, podmićivanje, i dr.

tom kontekstu i prikupljanje i obradu određenih podataka i činjenica, i naučnom analizom izvođenje zaključaka u formi naučnog objašnjenja. Ovim delom nacrtu naučne zamisli veoma je značajno utvrditi i *strukturne činioce predmeta istraživanja koji obuhvataju*: uslove u kojima se organizovani kriminalci javlja; subjekte organizovanog kriminala; interese i ciljeve organizovanog kriminala; aktivnosti, radnje i akcije subjekata organizovanog kriminala; metode i sredstva subjekata organizovanog kriminala, rezultate, efekte i posledice aktivnosti subjekata organizovanog kriminala i *iste i operacionalno odrediti*.

Ciljevi istraživanja o organizovanom kriminalu su treći deo nacrtu naučne zamisli, kojim se moraju na nedvosmislen način definisati naučni ciljevi odn. naučno saznanje o organizovanom kriminalu koji je predmet istraživanja; i društvene ciljeve, odnosno određeni presek naučne i društvene vrednosti.

Četvrti deo nacrtu naučne zamisli predstavlja utvrđivanje hipoteza i indikatora o organizovanom kriminalu. Hipoteze moraju biti naučno zasnovane, simetrične i odgovarajuće operacionalom određenju predmeta istraživanja i ciljevima istraživanja. Praksa je pokazala da ne mali broj nacrtu naučnih zamisli, projekata istraživanja ne pridržavaju se ove bitne odredbe, čime se dovodi u pitanje naučna osnovanost projekta ali i donošenje pogrešnih sudova, zaključaka, i sl. U tom kontekstu, nužno se pridržavati određene sistematike, procedure kada se istražuje organizovani kriminal (kao i druge pojave), što predstavlja veoma ozbiljan metodološki problem u mnogim istraživanjima.

Peti deo nacrtu naučne zamisli predstavlja način istraživanja, kojim je nužno pre svega utvrditi metodološki pristup u samom nacrtu naučne zamisli i

projektu istraživanja, kao i naučne metode koje će biti primenjene.

Šesti deo nacrtu naučne zamisli predstavlja naučna i društvena opravdanost istraživanja koja se sastoji u sistematizovanom naučnom saznanju o organizovanom kriminalu i njihovu međuzavisnost sa drugim pojavama i realitetima.

Jedan od čestih metodoloških problema predstavlja i planovi istraživanja, koji, u osnovi sa raznovrsnim uputstvima o ponašanjima na licu mesta, terenu, izboru i pripremi saradnika za rad na terenu, njihovim rasporedima, vezama i odnosima, i sl., spadaju u projekat istraživanja koji ga čini operativnim dokumentom. Dosadašnja iskustva su pokazala, da sva istraživanja koja su imala ili imaju prisustvo terena, a posebno ona koja istražuju masovne pojave – zahtevaju veoma visok stepen organizovanosti i funkcionalnosti, određenu materijalnu i kadrovsku i osnovu i dosta administrativno - tehničkih aktivnosti. To imamo u vidu npr. kada su u pitanju osnovni planovi, koji su sa izradom započeti još u vreme izrade projektnog zadatka. U tom kontekstu imamo u vidu tri plana: 1) terminski, 2) kadrovski i 3) plan sredstava. Terminskim planom se određuju: a) vreme početka i vreme završetka istraživanja; b) period trajanja svake etape i faze istraživanja iskazani u danima, radnim satima i sl.; c) vreme i trajanje angažovanja saradnika (vremenski period, dani, sati i datumi) na određenim poslovima i zadacima. Tu su glavni problemi sinhronizacija poslova, zadataka i rada saradnika određenog profila kako bi se postigla "potrebna gustina efektivnog vremena". Terminski plan mora obuhvatiti popis svih poslova i zadataka - naučnoistraživačkih, istraživačko terenskih, tehničkih i administrativnih povezan sa popisom svih izvršilaca

poslova i zadataka raznog stručnog i radnog profila i neophodnih sredstava za izvršavanje zadataka u određenom prostoru i vremenu, što na žalost, nije sistematski prisutno, te je javljaju veoma ozbiljni problemi kod realizacije istraživanja i do pojave negativnih rezultata, efekata i posledica.

Kod izrade plana uvek se moraju imati u vidu zahtevi hipoteza i načina istraživanja odn. primena naučnih metoda, tehnika - instrumenata i postupaka u prikupljanju, obradi i iskazivanju, publikovanju, podataka na određenom uzorku. Plan kadrova se izvodi iz svojstava načina istraživanja, kao i iz terminskog plana.

Prilikom izrade projekta istraživanja, nacrtu naučne zamisli, veoma je značajno imati u vidu i određene kvantitativno - kvalitativne psihičke i fizičke sposobnosti lica koja su uključena u projekat, njihov stepen obrazovanja, specifične osobine u skladu sa predviđenim poslovima i zadacima. Navedeni iskaz znači da u svakom naučnom projektu, koji ima svojstva empirijskog istraživanja, nužno je formiranje naučnoistraživačkog tima, koji će biti sastavljen od više izvršilaca. Pre svega od lica koja će popuniti tzv. naučnoistraživačko jezgro, koje će uraditi projekat istraživanje i upravljati istim od početka do kraja projekta. Potom je nužno odrediti rukovodioca istraživanja, metodologa, matema-

tičara ili statističara, i dr. terenske istraživače i administrativno osoblje. Čest problem predstavljaju i nekonzistentni planovi finansijskih sredstava odn. predviđanje dovoljnih novčanih sredstava za realizaciju projekta i istraživanja, kao i prezentaciju rezultata po određenim stavkama. Primer su nedovoljno predviđena novčana sredstva za isplatu plata, honorara; troškova prevoza, dnevnica i hotelske troškove boravka van mesta stanovanja; isplatu zakupa prostora, opreme i mašina; za štampanje izveštaja, knjiga, i dr. Ovo su samo neki problemi prilikom izrade svih naučnih projekata i nacrtu naučne zamisli, a posebno, to se odnosi i na projekte koji istražuju organizovani kriminal.

Zaključak

U izradi svih naučnih projekata u društvenim naukama u ukupnosti, a posebno i prilikom istraživanja organizovanog kriminala, nužno se pridržavati utvrđenih procedura i sistematike. Svaka proizvoljnost i odstupanje od definisanih standarda za posledicu ima pojavu mnoštva problema teorijske, metodološke i empirijske prirode. Time se ujedno dovodi i u pitanje naučna osnovanost i naučni rezultati do kojih treba doći realizacijom istraživanja.

LITERATURA:

Tančić, Dragan: Konceptualizacija istraživanja u političkim naukama, u knjizi dr Slavomira Milosavljevića i dr Dževada Termiza, Uvod u metodologiju politikologije, Sarajevo, 1999.

PRIKAZI, OSVRTI, RECENZIJE

Миша Стојадиновић

ОСНОВЕ СОЦИОЛОГИЈЕ НАСЕЉА И СОЦИОЛОГИЈЕ СЕЛА

Душан Пророковић

О ВОЈНОЈ ОРГАНИЗАЦИЈИ

DOI: 10.7251/EREU0115147P

УДК: 355.1.078.3(497.11)

Душан Пророковић

Факултет за дипломатију и безбедност

Београд, Србија

О ВОЈНОЈ ОРГАНИЗАЦИЈИ

Приказ књиге Саве Грујића „Војна организација Србије“, приредио проф. др Владимир Цвртковић, Београд: Факултет безбедности, 2014.

Прво издање књиге Саве Грујића „Војна организација Србије“ одштампано је 1874. године. Последњи репринт је објављен 140 година касније у издању Факултета безбедности БУ, а приредио га је проф. др Владимир Н. Цветковић. Без икакве дилеме, ово издање долази у правом тренутку. Живимо у времену трансформације светског политичког система од „вестфалског“ ка „нововестфалском“, што отвара низ питања о положају државе у међународним односима, учешћу у регионалним и континенталним интеграционим процесима, стварању супранационалних целина, дефинисању и заштити сопствених интереса. Самим тим, отвара се и питање нове улоге војске, те ризика, претњи и изазова којима она треба да одговори. У нашој политичкој јавности, често се може наићи на став како нам војска заправо и не треба или нам неће требати већ у скорој будућности. О овоме се дискутовало и пре век и по, па и сам аутор поставља реторичко питање: „не би ли се могло без војске опстати?“ Одговор Саве Грујића, који је свој рад писао у времену разрешавања „Источног питања“ и политичко-географске прекомпозиције у југоисточној Европи, је једнозначан: „стајаћа војска“ је незаменљива и насушно потребна. Кроз широк историјски при-

каз који почиње са описом структуре и положаја персијских и јелинских војних јединица, па се затим посебно зауставља на систему регрутације и обуке, те друштвеном статусу римских легионара, да би се завршио компаративном анализом оружаних снага савремених европских држава, он закључује како је дужност војске „да брани отачаство и да му осигура бољу будућност“. За њега „војска је одбрана отечества и подпора законитости“!

Аутор не верује у добру намеру великих сила, геополитичких играча који су заинтересовани да одрже или шире утицај на Балкану у дугом историјском континуитету. Као „тврди“ реалиста, њихова обећања описује као „бајке за лаковерну децу и сентименталне ђифтинске дипломате“. Под утиском тадашњих дешавања у Средњој Европи, а треба подвући да је као добровољац Сава Грујић учествовао 1863. године у пољском Јануарском устанку против власти Александра II Романова, он убедљиво објашњава: „За осигурање своје будућности Србија не може никако да се ослони на 'благонаклоност' таквих гарантних сила, које онако тек од шале могу досудити њу као 'презент' каквој другарици за узајмане услуге начињене у том смислу. Да овако што није немогуће, то је се сваки могао уверити из две последње јевропске војне,

у којима се отимаше и 'поклањаше' читаве државе и области, нити се ико тада осврташе на жеље народа, који у тим земљама живљаше, тобож као слободни грађани у својој отаџбини. Па имајући све то у виду Србија мора још пре но друге земље да има војску..." Оне у Србији, „који верују у моћ дипломатије, да ће ова без боја и без капи крви ослободити хришћане у Турској“ он назива „наивним патриотама“. Једноставна теза коју аутор брани је да ће држава бити самостална у оној мери, колико буде и способна да се сама одбрани. А државе које не могу самостално одлучивати о сопственој судбини, не могу се ни развијати. У систему међународних односа конфликти су стални, ту се, као што Леополд фон Ранке наводи „империја постаје на гробљу распалих нација“, па Сава Грујић закључује како ће без обзира на идеје о „вечном миру“, које ће, нада се „у далекој будућности постати општим правилом“, борба између различитих сила наставити да се води, а у таквој борби се „допушта господарење и тиранија физичко јачег над слабијима под разним изговорима: историјског права, цивилизаторске мисије, и т.д.“ Аутор упозорава на спољне изазове који Србији прете, а који су заправо резултат географског положаја земље, односно, у ширем контексту посматрано, лоцираности српског етнопростора на геополитичкој раселини између Блиског истока и Средње Европе: „Ми Срби нарочито се налазимо у тако тешком географском положају. С једне стране Турска подржава своје право врховног господарења над нама на основу својег победилачког, азијатског, права, т.ј. права јачег над побеђеним...С друге стране господа Маџари и Немци-живећи у тој заветној мисли да су

они носиоци просвете на Исток,-непрекидно мамузају мање народности...“. Због свега овога „у таквом положају налазећи се Србија мора да буде спремна за отпор, на који би ма с које стране изазвана била; мора дакле да има војску“.

Прегледом историјског развоја српских оружаних снага од Првог српског устанка, види се да је све до седамдесетих година XIX века тај пут био кривудава, а цео процес текао споро. Српски устаници, међу којима је било и обучених (под)официра из аустријске војске, брзо су схватили, борећи се поред „руских солдата“ да „за успех није довољно само јунаштво и одушевљење, већ је потребан и неки ред и нека извежбаност“. Милош Обреновић је одлуке о организацији и надлежностима доносио по свом нахођењу и усмено, па је остало мало писаних трагова из тог периода. Ипак, Грујић закључује да је све до 1845. српска војска била „граничарска“ и оријентисана да брани земљу од спољног непријатеља. Наведене године долази до велике промене, па војска постаје „гарнизона и у смислу устава заведена рад одржавања полиције и чувања доброг поредка и мира у земљи“. Овако формирана „стајаћа војска са пасивним задатком“ одржаће се до 1860. године када Михаило Обреновић спроводи нову реформу оружаних снага у циљу стварања „велике војске“. Стога се поново организује „народна војска“, која је „заведена за одбрану земље и за одржавања права кнежевине“. Оружане снаге су организоване по територијалном принципу, са пет команди: „Дринско-Савском, Јужно-Моравском, Тимочком, Источно-Моравском и Средоточном“. Поред тога, уводи се нови систем регрутовања, обавезне четворомесечне обуке, уста-

новљава се нови начин организације штаба и команде, организују стална вежбања и периодични маневри, а војни састав се дели на прву и другу класу. Почетком седамдесетих година српске оружане снаге су укупно бројале према проценама Грујића 229.750 припадника „уређене и неуређене војске“ (у уређену је убрајао редовну војску, резерву и посаде). Према њему, то је одговарајућа бројност, али се структурне промене морају учинити у другим сегментима.

Најпре, неопходно је обезбедити повољнији, а јефтинији начин регрутације како би се обезбедио сигуран прилив двадесетогодишњих регрута у задовољавајућем броју. Посебно поглавље насловљава са „будуће војно васпитање младежи“ где истиче да оно мора имати „знанствену (научну), моралну и телесну“ димензију. Затим је неопходно добро обучити војнике за руковање новим „озадним пушкама“, јер су пруско-аустријски ратови показали да није битна само брзина пуњења оружја, већ тачност погађања. Потом предлаже формирање тактичких и стратегијских јединица (дивизије), а утврђује и нове „ступње старешинства“. На крају, позивајући се на искуства руских оружаных снага, залаже се и за одвајање „опсадне и градске артиљерије“ од „пољске артиљерије“, као и низ промена које се тичу војног санитета. Бројност и опремљеност артиљеријских снага пројектује искључиво према потребама одбране од Турске, што сматра највећом претњом. За њега „војно лекарска струка заслужује особиту пажњу“ јер је искуство из Кримског рата да је „руска војска два пут више страдала с рђавог уређења санитета, него од непријатељских куршума“.

Сава Грујић је одлично познавао и приказао начин организације војне службе у Аустро-угарској, Северном немачком савезу, Пруској, Италији, Баварској, Виртембергу, Бадену, Данској, а најчешће наводи поједина решења из Белгије и Швајцарске као прихватљива за Србију. Ипак, он истовремено више пута упозорава да Србија мора имати свој пут и своју визију, јер се њен географски положај, демографски трендови, положај у међународним односима, претње и изазови у много чему разликују. Зато и предлаже да треба „уклонити све оне уредбе у нашој војсци које су у њој пресађене из туђих установа, а никако нису у хармонији с њеним историјским развитком, нити с њеним грађанским положајем у држави“. Грујић образлаже да „с обзиром на непрекидно увођење у нашу војску разних обичаја из јевропске војске, за коју смо видели да је остала у непрекидној свези с најамничким и ритерски кастичним системом прошлих векова, лако може бити да наша војска временом изгуби свој народни жиг и да такође постане као нека копија западњачке војске“, што може довести земљу у неповољан положај.

Анализирајући тему „војне организације Србије“, аутор се дотиче и питања геополитичког положаја земље, међународних односа, политичке теорије, историје, филозофије и стратешких студија. Необично занимљив животни пут Саве Грујића и његово широко образовање несумњиво су утицали и да приступ буде овако свеобухватан и мултидисциплинаран. Наиме, Сава Грујић је једна од интересантнијих личности на српској јавној и политичкој сцени у другој половини XIX века. Школовање за артиљеријског официра започео је у

Кнежевини Србији, а усавршавање наставио у Пруској, Русији, Белгији и уједињеној Немачкој. Са 34 године Грујић објављује „Војну организацију Србије“. По повратку у Србију, иако у војној служби, Грујић одржава блиске контакте са социјалистичким часописом „Јавност“, што је био повод да га министар војни удаљи из службе. Ипак, брзо је био рехабилитован, па учествује у српско-турском рату 1876-78. године. Касније, Грујић је као дипломата службовао у Софији, Атини, Цариграду и Петрограду, више пута је биран за народног посланика, у четири наврата је обављао функцију министра војног, два пута министра иностраних дела, а чак шест

пута је биран за председника владе. Посматрајући из овог угла, може се рећи и како је овај рад определио судбину Саве Грујића, који је током три деценије давао свој допринос изградњи савремене српске државе и постављању система њене одбране на здраве темеље. У данашњим околностима, рад Саве Грујића је важан не само за српску историографију, већ је то са једне стране аргумент за отклањање вештачки наметнуте недоумице око тога да ли нам је или није потребна војска, а са друге стране и одличан путоказ како се дугорочно може и мора постављати циљ и истрајавати на послу његовог достизања.

DOI: 10.7251/EREU0115151S

УДК: 316.334.55

Миша Стојадиновић

Институт за политичке студије
Београд, Србија

СОЦИОЛОГИЈА НАСЕЉА И СОЦИОЛОГИЈА СЕЛА

Јован Ћирић, „*Основе социологије насеља и социологије села*”, Градина, Ниш

Рад и стваралаштво проф. др Јована Ћирића је од изузетног значаја за развој социологије насеља, али и социологије уопште на нашим просторима. Овај велики интелектуалац је веровао да наука једино кроз везу са праксом може напредовати и томе је посветио читав свој живот. Он је овом задатку приступао са великом дозом критичности без обзира на могуће последице, истовремено истичући значај науке изнад политике, а самим тим одређујући и улогу интелектуалца у друштву.

Студија *Основе социологије насеља и социологије села* Јована Ћирића је специфичана по томе што задире у многобројне области, користећи сазнања из великог броја наука. Иако је она значајна првенствено са аспекта социологије насеља и социологије села, њен допринос када се ради о географији, антропологији, етнологији, демографији, историји, као и многим другим наукама је неоспоран.

На самом почетку студије аутор каже да су насеља, као један од најстаријих облика удруживања, стални пратилац људског друштва кроз све друштвено-историјске епохе иако се њихов карактер и облик мењао кроз историју. У том смислу, Ћирић социологију насеља дефинише „као науку која проучава како се људско

друштво окупља и организује у насељу, са свим узрочно-последичним односима, импликацијама и последицама које из тог (окупљања) произилазе.” Приликом одређења социологије насеља потребно је обухватити и однос насеобинског друштва и просторно-еколошке, и однос насеобинског друштва и урбано-физичке структуре насеља што се према Ћирићу веома често у дефиницијама неоправдано занемарује, али и просторно-еколошка и урбано-физичка стварност и структура насеља. То је једини начин да се добије комплетнија и потпунија слика о насељу: његов карактер, облик организованости, начин удруживања личности, култура... Овом проблему је Ћирић посветио први део своје студије где се, између осталог, он уједно бави дефинисањем предмета и метода социологије насеља.

Оно што је нарочито значајно за Ћирића што он чини и један додатни напор у свом раду пропитујући основне проблеме и изазове са којима се развој социологије насеља суочавао на просторима Југославије, бавећи се уједно најзначајнијим милсиоцима који су свако из свог домена значајни за развој ове дисциплине. На првом месту Ћирић истиче Сретена Вукосављевића чије се име везује за зачетак модерне социологије села, а који се

уједно сматра и утемељивачем новије социологије код нас. Ништа мањи значај, према Ћирићу, има и Цветко Костић који по први пут у наш научни систем уграђује општу социологију села и града. Поред ова два неоспорно прва предавача социологије села на нашим просторима Ћирић указује да се претече социологије села могу наћи и много раније: Вук Караџић у чијим се делима се могу наћи обрађена многа социолошка питања, па самим тим и социологије села, као што су друштвени положај и улога села, брак и породица, друштвене организације на селу и оно на шта свакако треба обратити посебну пажњу јесте његово бављење породичном задругом; затим Светозар Марковић који расправљајући о друштвеном уређењу и положају Србије увелико задире у домен социологије села; па онда Јован Цвијић, који је 1896. године израдио Упутства за рад на насељима и пореклу становништва која представљају први организовани облик испитивања насеља; и многи други.

Ћирић каже да се насеља, иако је њихов распон огроман и мада су међусобно веома различита, могу поделити на четири основна:

1. село;
2. град;
3. мешовита насеља (насеља са прелазним карактеристикама) и
4. остала насеља – специфична - насеља која се не могу укључити ни у једну горњу врсту.

Имајући ово у виду он прави и типологију социолошких дисциплина које се баве насиљем на социологију села, социологију града, и социологију осталих насеља. Типологији насеља је посвећена цела друга целина студије под називом Приступи насељу. Овде Ћирић даје детаљан пре-

глед облика насиља дајући уједно и анализу изазова са којима се сусреће класификација појмова у овој области:

1. Заселак – иницијални, полазни облик села, мања, изолована сеоска целина заједно са њеним привредним простором, ако стоји изоловано изван осталих делова села, какав је случај са селима разбијеног типа.
2. Сеоце – мање село, али са свим битним одликама и особинама села.
3. Салаш – усамљено имање са грађевинама за боравак изван села.
4. Мајур – пољопривредни посед, имање са економским зградама где се одвија пољопривредна производња и стални или привремени боравак због чега се често изједначава са салашом.
5. Махала – Насеобински облик који најчешће не представља целину, већ је део неке целине.
7. Џемат – појавни облици слични засеоцима и махалама који представљају делове села изграђене на врховима или падинама брда у разуђеном терену ибарског, рашког и неких македонских села.
8. Селиште – назив за место које данас није настањено али је некада било село.
9. Село – историјски првобитни и најранији облик људског насеља настао са неолитском пољопривредном револуцијом.
10. Камп – специфично, привремено насељавање у покретним, нетрајним објектима и настамбама на неком месту.
11. Катун – сезонска, сточарска насеобина у планинама која је условљена и везана за привремени,

- летњи боравак сточара у планинама, где се изгони стока ради летње паше.
12. Черга – специфично покретно насеље Рома номада које настаје и нестаје поред путева и на градским и сеоским прилазима где Роми нуде и продају одговарајуће услуге и робу.
 13. Викенд насеље – човек је одувек волео да један део свог времена проведе изван сталног места боравка у чије сврхе су изграђене на погодним и привлачним местима усамљене или груписане колоније пољских кућа намењених одмору и рекреацији.
 14. Трг – специфично насеље на историјском путу развоја и трансформације неких села у варошице у 19. веку.
 15. Варошица – мала варош у систематизацији градских насеља код нас.
 16. Паланка – ово је у прошлости била мала варош, али под условом да је имала какво мање или веће утврђење и војну посаду, у данашњој класификацији појам паланке се задржао само у семантичком смислу као назив за одређена насеља, или у социолошком смислу као минуциозирање за одређено понашање и начин живота: паланка (у смислу: заостала, неразвијена средина; мала варош), паланчанин, паланачки (у смислу: недовољно урбанизован, провинцијалан)...
 17. Касаба – ово је појам којим се означава заостала варошица у Босни.
 18. Рурбан – мешовито насеље, простор градско-сеоских утицаја.
 19. Варош – основни критеријум за разликовање вароши од варошице је, осим величине, степен развијености чаршије – развијеност трговине, број занатских радњи, снага пијаце...
 20. Град – „у историјском класичном смислу, град је био место које је било опкољено зидом”, у њему су биле сконцентрисане управне функције, међутим, како је временом озидани део града постајао све тешњи један део становништва је, и то углавном сиромашнијег, био принуђен да се настани ван града у такозваном подграду.
 21. Англомерација – овај израз се употребљава углавном у вези са градовима у смислу истицања њихове територијалне величине и обухвата и под овим појмом се најчешће подразумева просторни домен једног града који, поред уже градске целине, окупља и друга насеља, иако нису физички срасла.
 22. Историјско градско језгро – ово је део градске територије из кога је историјски поникао и развио се град.
 23. Градско језгро – најчешће синоним за уже подручје града.
 24. Уже градско подручје – простор који представља физичку целину, у коме влада права градска атмосфера, где се одвијају градски процеси, функције, функције и градски живот.
 25. Шире градско подручје – термин којим се означава оно што се у урбаном смислу одиграва на подручју града, од града схваћеног у ужем смислу.
 26. Урбана регија – регија ширих урбаних утицаја која, зависно од снаге централитета и гравитационих утицаја града, може обу-

хватити већи или мањи простор с мрежом насеља у њему.

27. Конурбација – појава коју је донела индустријска револуција, наглим развојем градова и настајањем нових насеља долази до интеграције, повезивања, па и спајања градова, насеља у једну повезану целину.
28. Метропола – о метрополи се може говорити у два случајева: када се жели истаћи водећи значај неког града; и када се жели истаћи привилеговани положај са посебним могућностима и предностима.
29. Велеград – овим појмом се најчешће означава: град са више од милион становника; и за неке појаве у мањим градовима ако се њима ту и тамо испоље велеградске особине.
30. Мегалополис – овај појам подразумева циновску урбану концентрацију људи и средстава с више милиона становника.
31. Метрополитански простор – ово је простор већег града, приградских и сателитских насеља.

Треће поглавље под називом Одређење насеља је значајно јер представља неки вид систематизације класификација насеља од стране званичне статистике Југославије, указујући уједно и на проблем консензуса када се ради о одређењу основних појмова, али и на одређене недостатке.

Нама је нарочито интересантна четврта, уједно и најобимнија целина студије под насловом „Развој села“. Тирић истиче да се историја села много мање и спорије мењала у односу на град, чиме је село је веома споро мењало своје облике и стања и тако је сачувало бројне хомогене, традицио-

налне и конзервативне особине. Цела та историјска промена зависила је од самог тржишта и то од захваћености или не захваћености тржишном привредом на основу које Тирић истиче три периода или етапе у развоју села и то:

1. село природног и патријархалног развоја. (претиндустријско, традиционално село),
2. село тржишног (робно – новчаног) развоја и
3. социјалистичко село

Тирић истиче да је природно село у почетку одређено привредном и друштвеном самосталношћу на природној и аутаркичној основи без друштвене поделе на класе. „Много касније са појавом градова долази до успостављања класа то јест тада почиње експлоатација људи (сељака и робова).“ Природно село се препознаје „по томе што сељак представља затворену или скоро затворену самозадовољиву економску целину.“ Тирић истиче дапроизводња којом се сељак бави одређује и локацију на којој ће сељак живети. „Често се насеља постављају и на различито опасним местима као и на важне пролазе где га искоришћава војска са њиховим порезима као и харачлије. Зато природни сељак често избегава таква места за изградњу својих насеља. Зато он настоји да се лоцира на места која ће бити заштићена, али у исто време и погодна за његову производњу. Често бира котлине, равнице и долине како би са стране имао брдску и планинску привреду. За своје становање обавезно бира место које ће бити близу воде за своје потребе у потпуности као и да терен буде сунчан и стабилан.“

Ћирић наглашава да је процес живота у натуралном и патријархалном сечу тесно повезан и условљен друштвеном структуром. Настанком градова јавља се поларизација. Док је натурално село било бескласно, аутаркично, са високим степеном кохезије и интеграције, са појавом градова ово се губи и долази по потчињености града селу. „Село је изложено разним облицима експлоатације од стране световног господара, цркве а касније све више и града. Облици удруживања, суседски и колективни односи су јако изражени. Са јачањем тржишне привреде постепено се диференцирају друштвени слојеви на селу: беземљаша, ситни и средњи сељаци сеоски богаташи (кулаци).“

Ћирић указује да како се тржишна производња ширила и продира, тако је захтевала нове стимулансе у развоју села. „У зависности од типа производње наступају промене у целој структури села. приликом преласка са натуралне на преовлађајућу тржишну производњу долази до новијих и квалитетнијих промена најпре у производњи.“ Долази до промене става сељака према производњи који се сада труди да произведе оне производе који ће најбоље проћи на тржишту. „Када је сељак прешао на робну производњу променио је свој став према пољопривреди и газдинству и то му одједном постаје занимање. Како је тржиште било већ захваћено променама, тако је индустријска револуција изазвала велике промене и сељак постаје пољопривредни радник.“

Преображај села у условима тржишне привреде на тлу Југославије али се одвијао неуједначено. „Са својом социјалном структуром Југославија је заиста била једна од најсеља-

чких у Европи, да би тај проценат падао након првог и другог светског рата. Прелазак пољопривредног ста новништва у непољопривредне делатности текао је брзо али неравномерно.“

Ове промене су се одразила и на традиционална схватања и културу живота на селу. Ово се одражава и у приступу пољопривреди. Одређену културну промену у сеоској привреди означава увођење нових производних средстава. На место некадашњих производа које су израђивали сами сељаци на село су стигли индустријски производи као што су: машине, алат, посуђе, штампа.“ Велики део људи који живе на селу престаје да се бави пољопривредом или се бави њоме као додатним извором прихода. Село се локацијски окреће према граду.

Последње поглавље књиге је посвећен трећем социјалистичком облику села. Овде се Ћирић уједно бави и одређивањем социјализма. Он истиче да је социјалистички однос на селу уведен са Октобарском револуцијом у Совјетском савезу 1917. године. Ово је донело велики број крупних промена на селу међу којима Ћирић издваја следеће:

1. Прва крупна промена десила се у области агара – аграрна реформа. Као резултат промена су се појавила три карактеристична облика социјализације пољопривреде: Колхоза – настали су колективизацијом ситних сељачких поседа, она су обухватала посед који је био приближно величине сеоског атара, предности су лакше планирање и организација, а мане свакако недостатак објективних производних стимуланаса; Совхоза – то су

крупна државна газдинства настала од ранијих спахијских имања, она имају карактер експериманеталних компбината са научним лабораторијама; и МТС – Машинско-тракторске станице су нека врста посредника између државе и колхоза, оне су имале и задатак да обављају оне послове који су захтевали механизацију.

2. Друга промена настала је 1953. године када је на иницијативу Николе Хрушчова дошло до смањења броја колхоза и укидања исувишне бирократије МТС.
3. Трећу промену представљају мере из 1965. које су имале за циљ усавршавање економских механизма у пољопривреди и крајња сврха била је индустријализација пољопривреде.
4. Четврта промена се тиче даљег развоја специјализације и концентрације пољопривредне производње на бази међугаздинске кооперације и арго-индустријске интеграције.

Из свега овога се може видети да Јован Ћирић представља личност која је умногоме обележила развој социологије на нашим просторима, а пре свега социологије насеља. Књига *Основе социологије насеља и социологије села* је најзначајнији рад Јована Ћирића за социологију насеља, али и социологију уопште. Тачно је да је ова књига настала из оквира максистичке теоријске парадигме, али приступ и свеобухватност Јована Ћирића проблему развоја насеља готово да занемарују потребу за другим теоријским парадигмама. Ћирић је приступио проблему на један сликовити начин дочаравајући до најмањих ситница живот и рад људи на селу, уједно критички преиспитујући дотадашње постигнуте резултате на пољу социологије насеља, али и указујући на изазове, не само када се ради о развоју социологије насеља као науке, већ и о развоју села и положаја сељака на простору бивше Југославије. У том смислу допринос овог великог интелектуалца је немерљив.

